

21545

ФАБИТ МУСИРЕТОВ

таңдамалы
әңгімелер

21545

«МЕРТЕП»

АЛМАТЫ

1979

Казз
М88

**ҒАБИТ
МУСИРЕПОВ**

таңдамалы

21545

**ҒАБИТ
МУСИРЕПОВ**

әңгімелер

Г. Мусретов

ҚОС ШАЛҚАР

іне, біз екі Шалқардың арасында тұрмыз. Қоңыр құйқалы, құнарлы шиыр. Адырсыз, жотасыз, жазық алап. Керілген кең тақта. Қуаң тартқан қалың қау.

Батыс жағын қапталдай өскен қалың жал, көкжиекті көміп, кең жазылған кереге тәрізденіп піліп келіп, екі көлге тіреле тоқтаған. Қос Шалқар — қос босағаға орнатқан күміс бағана тәрізді екі көл. Кешкі тымыққа тынып, жадырап жатқан жазық су ақырын ғана жағасына соғып дірілдейді. Ышқынбайды, тітіркенбейді...

Ақырын соққан самал шалқар көлдің ақша бетін аймап сүйгендей болады. Сүйген жерінде сирек із қалады. Шалқар шімірігіп ышқынғандай болады.

Кошпелі көк бұлт көлеңкесін көлге түсіріп, айнаға қарай сыланады. Кешкі күн екі көлге кезек шомылып жарқ-жүрқ етеді. Біз таза ауаны тойғанша жұтып, колхоз өгісінің ортасында тұрмыз... Бұл — Қосымның Қос Шалқары. Қарақас бәйбішеге ас бергенде, қара қасқа аттың бәйгесіне қалы кілем берілген. Сондықтан «Қаныкей Шалқары» деп те аталады.

Телпектердің Итаяқтардың¹ терліктей мәйегін² Қосымның қалың жылқысы «үйтіп» жатқанда, Итаяқтар Қос Шалқардан атын да суара алмайтын.

Бұл — өзіміздің күйгелек Тәпел күзетіп жүретін «Қосымның Қос Шалқары да...»

Мен Қос Шалқарды өмірімде үш-ақ рет көрдім. Бірінде он шақты бала жидек теруге келдік. Белшемізден шық-

¹ Телпектер, итаяқтар — кедейлер.

² Мәйек (бәйек) — шабындық.

қа батып ала сәуледе ағашқа кірдік. Кіруін ұрланып кірсек те, көңілді көкке көтеріп, қылп еткен сыбдырға жаңғырығып тұрған нұға кіргесін, айқайламасқа дәтімиз шыдасын ба! Керексіз жерде-ақ сақылдап күліп, қарға адым жерден айқайлап сөйлестік. Жидек бізді сүйрей берді.

Жидекті қуып ұзасқан сайын айқайымыз басымдап, Тәпелі құрғыр естіп қалыпты ғой. Осындай ғана қасымызға келіп ақырып кеп қалғанда, талайымыздың-ақ қабық шелекшеміз «ғайып боп»¹ кетті. Өзі ұзындау, өзі бейқамдау Әбзи деген бір жолдасымыз аңырып қаша алмай қалып еді, қуалай жонына шыбыртқыны шып-шып еткізді. Қамшыдан қайқалақтаған Әбзидің арық қабырғасы ыржың-ыржың етіп, екі қолымен арқасын уқалап «ағатайлаған» даусы тым ащы шықты. Сонда да қаша алмады. Өзгеміз зытып отырдық.

Бір-бір шелек жидек теріп алып, Қос Шалқардың біріне шомылып қайтпақшымыз да. Ол болмады: «Ауылға дейін қумас па сен» деген адамша артымызға қарай-қарай ауылға тарттық.

Міне, бұл — Қос Шалқарды бірінші көргенім...

Қос Шалқарды екінші көргенімде әуе айналған ыстық шілде еді. Алдынан санағанда он жетінші, артынан санағанда жиырма екінші өгіз арбасында едім. Байғұс қара өгіз көзіне шыбын үймелеп, аузынан сілекейі шұбырып, митің-митің аяцдап келеді. Екі доңғалақты қазақ арба дағдылы ойбайын салып о да келеді. Ұзын қораптың ішінде меніменен төрт адам. Менен басқалары — шөп шабатын жүздікшілер. Мен өгізді алып қайтуға келем. Басқа арбадағылар да сондай. Арба біткеннің артында жалт-жалт еткен ақ орақтар. Тұмсықтары салбырап, көк майсаға тістерін қайрап келе жатқандай.

«Қос Шалқарға жөнелсіп», — деген хабар келгесін жаңа ғана барған жайлаудың қызығын тастап, жігіттер жүздікке жөнелген. Бұлар Қосым байдан әр кезде өсімге алған үш сом ақша, екі шана шөп, бпенің сүті, аттың майы деген сияқты борыштарын өтеуге келе жатыр. Бәрінің де іші ауырған адамдай қабақтары қатыңқы, көңілдері кірбікті. Үмітсіз өкініш барлығы түстерінен-ақ білініп келеді. Жаңа ғана барған жайлаудың қызығы артта қалғаны жігіттерге

¹ Ғ а й ы п б о п — жоқ болып, жоғалып.

қатты батып келеді. Жым-жырт. Насыбай сұрасқанда болмаса, түс жарып жадыраспайды.

Жүздікшілерді бастап келе жатқан Жантық тарантас арбаға ат жеккен, сонадай алдымызда отырады. Тұра қалған жерде Қосымның жабдығын сөз қылады. Қосымды иемдене сөйлейді. «Қос Шалқардан екі мың қидырсам, Қызкеткеннен бір мың қидырсам»,— деп бастайды. «Керенаулық қылып, жаңбырға тидіріп, жастай жинап жүрмеңдер? Өзім көрмей шошаққа¹ тартпаңдар... Өйтсеңдер окпелемеңдер!»— дейді. Не керек, өзіне тиген үкімді істеп, жүздікшілерді билеп келеді.

— Осы ит-ақ түбімізге жетер,— деп, жігіттер өзара күнкілдеседі. Қосыммен қосақтап Жантықты да сыбап алысады, сөйтіп, «жарты патша» Жантықтың үкімінде тәулікке тарта жүріп келеміз.

Ертеңіне шаршы түс табанында Қос Шалқарға жеттік. Ыстықтан қаталаған өгіздер тілдерін кере құлаш шығарып, солықтап тұр. Жантық жігіттерді піріп алып, ауыл-ауылға бөлді. Айналасы ат шаптырым алаптың ортасына бір жан түсірмеді. Алапты айналдыра түсірді. Қос Шалқардың жағасына да жақындатпады. «Ауыз суға томар су да жарайды»,— деп ешкімнің айтқанына мойымады. Жігіттер амалсыз бытырап-бытырап кетті. Қос-қостың арасы атпен қатынасатындай алшақтанды. Жақын түссе, қыдырыс көбейеді деп, әдейі осылай істеді.

Біздің қос сегіз адам болып бір жерге түсті. Шалшықты томаршадан су әкеліп шай қайнаттық. Күлімсі сасық шайды ішіп алып, орақшылар қатар-қатар жол тарта жөпелді. Сарыбас араласқан қалың қаудың жоны жыбырлай бастады. Рахмет шыңдаған ақ орақтар күнге шағылысып жарқ-жұрқ етті. Күшті білектер мандайдан моншақтаған ащы тер, отты көріктен шыққан ақ орақтар, Қосымның ырысын кеңітіп, қалың қауды қарш-қарш құлатты.

Кешкі салқынмен өгізшілер қайттық. Жүздікшілер жаутаңдасып қала берді. Өзге емес, біздің қайтқанмыз батқандай, ананы-мынаны айтып арбаға біраз пірілісіп тұрды. Қысылғанда алған жүздік ақшасы, соның салдарынан сонау жайлаудан келіп, шыжыған шілдеде шөп шауып жатқандары, Жантықтың айнала әмір етіп жүргені, біздің қайтып бара жатқанмыз — бәрі қосылып жі-

---

¹ Шошақ — шабылған шөптің шошайтылып үйілген үйіндісі.

гіттердің жанын жеп тұрғандығы кейіптерінен білініп тұрды.

Рахмет марқұм бір мінез еді: «Кет шапшаң, мыналарды қыңжылтпай... Біздің қатынға айт, қолыма биялай, бір-екі сабақ тарамыс беріп жіберсін. Ендігі астан қалдырмай ала кел...» — деді.

Қазақ арба ыңырысып барып, айқайын түзеп жүре берді. Кең алапқа айнала тиісіп жатқан жүздікшілерге қарай-қарай кете бардық. Кешкі тымықта зу-зу еткен орақ даусынап ұзай бердік. Қосым мен Жантықтың осынша иттігінің мәнісі не екенін ажырата алмадық. Қос Шалқарға тағы да шомыла алмадық. Қотыр басқан теңбіл денеге тұнық шалқар тағы бұйырмады.

Міне, бұл — Қос Шалқарды екінші көргенім...

Бүгін Қос Шалқарды үшінші рет көріп тұрмын. Астымда ат, қасымда Күсен мен Болжық бар. Мапа ерте келіп, көп жерді араладық. Ағаштың ішінде еркімізше жүрдік. Қосымның ырысы болған Қос Шалқардың қойнау қуысын қалдырмастан араладық. Кіші Шалқарға бөлеңіп тұрып шомылдық. Баяғы көрген Тәпел де жоқ, Жантық та жоқ. Есіме түскені болмаса, бірі де ұшыраған жоқ. Қуар-ау, сабар-ау деп те ойлағаным жоқ...

Күз... Кәдуілгі қарбалас жабдықтың қабындаған уағы. Күн әлі ерте. Қораның баурайына күн жаңа түсе бастады. Көлеңкеде өскен қалың шөптің шығы буға айналып, ізін білдірмей, жоғалып барады. Сарғылт тартқан салаң кезде жылы күнге кеудесін тосып, түнгі ызғарды тебендеп шығара бастаған сәскелік. Жаңа ғана білек қызып, тер моншақтап, жұмыс өне бастады. Істеген сайын қимылың басымдап, ұрған құлашыңа өзің де қызығатын мезгіл...

Күсен қолын сермеп, айнала көрсетіп:

— Анау қалың жалдан сонау қызыл байлаған дінгекке дейін... мына жағымыз қалыңның арғы етегіндегі қара жолдан Қызкеткенге дейін, Қос Шалқарды ішіне ала... біздің жер, — деді.

Күсен жарқылдап күледі. Күсен екіленіп сөйлейді. Қос Шалқарды айтқанда көзіпен жасы домалап кетеді.

— Ертең өлсем, арманым жоқ, — дейді.

Қуанышын айтуға тілі жетпейді. Тоттанған кәрі жүрегіне жас, қызыл қан жорғалағанын білдіреді. Қос Шалқармен байланысты әңгіменің бәрін айта жөнеледі. Баяғы жүздікшілердің талайының ішінде болғанын, Жантық

неп Қосымның талай қылықтарын тізбектеп ағытады. Бірақ шымбайына батқан батпан қылықтарды қанша толық айта алса да, Қос Шалқар тигеннен кейінгі қуанышын айтып жеткізе алмайды.

— Қос Шалқардың бізге тигеніпе таңым бар, таңым бар...— дей береді. Әңгімелесіп келеміз.

— Неше үйсіндер?

— Он бір үйміз. Келеміз дегендер толып жатыр. Қалай болып шығады деп алмай жүрміз. Өзіміз бпыл ғана коллектив болған соң, аяғы қайтіп кетеді деп жүрексінеміз...

— Неше ауылдан жиналдындар?

— Тіпті неше ауыл дейтін емес, толып жатыр. Ішімізде бір ноғай, бір бәләбай мешері де бар. Машина жағында жүретін Мекайла деген орыс бар. Бізді жұрт: «Коллектив аулы»,— дейді. Бастабында ерсі көріп жүрдік, осы күні жұрттың бәрі де коллектив аулы болғысы келетін көрінеді. Біз коллектив аулы болып отырғанмызға қуанып қоямыз. Жазғы ауыл түгіл, қысқы қыстауды да бірге салдық. Коллектив болғалы жылға жақындады. Әлі бір ұрсысып көргеніміз жоқ. Ана жылғы коллективтер жанжалдаса беріп, аяғында бытырап кетіп еді. (Одан жалғыз Ордабай байып шықты ғой.) Біз бірге туғандаймыз. Ылғи кедейміз ғой, шырыш бұзатын жалқау бар еді. Әрі-бері түзелер деп қарадық та, болмағасын шығарып жібердік.

— Коллектив боларда, Қосымның балалары талай лоблытты-ау! Соның кесірінен көп кедей кіре алмай қалды. «Коммунист болып кетесіңдер, түбінде қазыпаға бәрін алады»,— деп жаман азғырды...

— Осы күні шаруаларың қандай? Машина, саймандарың бар ма?

— Ойбай, қарағым-ай, не шаруа сұрайсың! Бәріміз де түгіміз жоқ кедей емеспіз бе?! Бәрімізде 7-ақ бұзаулы спыр, 6-ақ жылқы, 13-ақ қой бар еді. Қазір байып алдық. Қазынадан он өгіз, алты ат, бес бірішкі¹, екі тілді үш соқа берді. Бөнке, сенке, реске² деген машиналарымыз және толып жатыр. Бәрін де кейін өтерсіңдер деп, тегін беріп жатыр. Ауылнай мен болыс хабар береді. Біз барып алып келеміз. Өзгесі не керек, жазғытұрым жүз сексен пұт тұ-

---

¹ Бірішкі — бричка (орыс арбасы).

² Бөнке, сенке, реске — орысша: вейлка, сеялка, резка деп аталатын ауыл шаруашылық құралдарының аттары.

қым берді ғой. Отыз жер егін салдық. Бір-бірінен жүз пұт түсетін... Әлгі айтылған жалқау Байкен деген жігіт Қосымның баласына екі жердің тұқымын беріп жіберіп, артынан қоймай жүріп, қайырып алдық. Өзін де жерге тығып жібере жаздадық...

Жылда егін дегенді кім салып көрген. Бпыл үй басына екі жүз, үш жүз пұт егін алайық деп отырмыз. Үй басы елу пұттан қорға шығарамыз деп сөйлесіп қойдық. Тұттай жалаңаш едік, кооперативке¹ бидай беруге уәделесіп, жақын арада кпніп алдық.

— Шөпті қанша алдыңдар?

— Сұрама, шырағым. Мынау алаптан Қосымға екі мың шөп шауып беретінбіз ғой. Осы алап бізге тгесін, шөпсіз болармыз ба?! Қазынадан алған екі машинді салып жіберіп едік, бір айда үш жылға жететін шөп түсірді. Әлдеқашан үйіп алдық. Енді егінге қол қойдық. Қазір көресің.

— Газет, журнал оқисыңдар ма?

— Оқығанда, біз оқыық. Бірақ кейде газетіміз жоғалып кетеді. Осыны түземей-ақ қойдыңдар. Кітап ала алмаймыз. Ауылнайға айтып едік, неге әпермей жүргенін білмейміз. Кешке таман жұмыстан келгесін, біздің үйге жиналып аламыз да, Сембек оқиды, біз тыңдаймыз. Көбіміз хат білмейміз ғой. Қыстыгүні оқу үшін, Болжықтың бір бөлмесін үлкенірек етіп салдық. Жаздыгүні ауылнай, комсомолдар келгенде далаға жиналушы едік. Қыстыгүні әлгі бөлмеге жиналамыз ғой дейміз...

Осы кеңесумен отырып Кіші Шалқарға жаздай салынған қыстауға да келіп қалдық. Күсекем сөзге жарытты.

Болжық та қосарланып қояды.

Бұл қыстау — өзге қыстаулардан анағұрлым өзгеше, ортасынан көше қалдыра салған он бір балшық үй. Есік, терезесі орнатылып, іші-сырты майланған. Сыңғырап тұр. Қазақ кедейлерінің қыстауында қос терезелі, тақтай еденді үйді өмірімде бірінші көруім. Шошайған шопала емге іздесең де жоқ. Бір-бір «саманный» азбар. Көше де, үйдің айналасы да тап-таза. Әрбір үйдің қасында сандықтап үйілген сары мая. Болжықтың үйіне кіргенде:

— Мына тақтайға енді түкіре береміз бе?— деді Күсекең.

---

¹ Кооператив (кооперация) — шаруаларды керек-жарақ заттармен жабдықтайтын дүкен.

Үйлерден отіп моншаға келдік.

Кәдуілгі қаланың моншасы. Сыңғырлап тұр. Барлық керегі даяр. Күсен моншаны біраз жыр қылды:

— Осы монша бізге мешітіцнен артық көрініп тұр. Бір тайынша шығарып, керек-жарағын алдық та, сыртын өзіміз салдық. Әлгі Мекайла бәрін біледі екен. Ішін сол жондеді. Енді кір дегеніңіз маңымызға жолар ма екен. Енді біз кірлі қазақ болармыз ба екен. Жұма сайын түсіп тұрамыз.

Моншадан өтіп қыстаудың шетіндегі қырманға келдік. Далиған кең қырман. Айналдыра үйілген егін, алтынмен қаптап қойғандай жалт-жұлт етеді. Ең биік маяның төбесінде қызыл жалау. Болмашы желге желбіреп, «Кел мұндалап» тұр. Алтын маялардың арасы — қыбыр-қыбыр жан. Құйымшағынан май шыққан өгіздер, жегуге әзірленген аттар. Әлеңкідей жалаңған жігіттер, көйлегін ышқырлығына қыстырып алған әйелдер. Бірінде айыр, бірінде тырнауыш — бәрінің де езуі құлағында. Әр үйде ернін сылпылдатып отыратын әйелдер, мінеки, егін соғысып жатыр!..

Күн шағырмақтанып көтеріле бастады. Айналмаға аттар жегіліп, ұзын шыбыртқы шарт ете түсті. Аядай жердегі жалғыз дөңгелек зырқырай жөнелді. Әжемнің ұршығындай емес, көз ілестірмейді. Тынып жатқан шаң аспанға будақтады. Машина гүр-гүр етті. Таудан құлаған судай гүрілдеді. Алтын бауларды қылғып жұтып, қызыл маржанды қап-қап ағытылдырды. Еңбек күйі, еңбек буы жеті қырға жетті. Қара жер солқылдап бпге басты. Аспан қосыла гүрілдеді.

Бір жағынан тасылып жатыр. Бір жағынан соғылып жатыр. Қырман басы — ұлы дүбір той... Гүр-гүр-гүр! Гүрілдеген сайын маңдайдан шыққан ащы тер қызыл маржан болып қапшыққа құйылады. Буы бұрқыраған еңбек күйі аспанға өрлейді. Жер мен аспан қосыла бплейді. Аспандағы алланың асты солқылдайды... періште біткен зым-зия, басын қайда тығарын білмейді...

Түс ауа еңбек ерлері дем алды. Дабырласқан бойымызбен ауылға келдік. Тоғыз қараша үй. Шет жағында екі күрке бар. Маңайда қара-құра шоққа жақын тізілген — қызылды-жасылды машиналар. Ауылдың барлық көркі де, салтанаты да — солар. Басқа ауылдың сырты желілеген құлын, үйірлеген жылқы, тізіп тастаған қазақ арба болса, бұл ауылдікі оған үйлеспейді. Өз алдына бір

көрініс, бір салтапат. Ата мұрасы қазақ арбалар жүдеп-жадап кеткен, әр жерде біреуі шойырылып жатыр. Оның орнына «Он бесің бір ширегіме тұрмайсың» дегендей абажадай көк арбалар тұр.

Жалма-жан түскі тамақтарын ішті. Самауыры жоқтары барына жүгіріп барды. Тәжікелесіп отырып дем алысты.

Қайтадан қырманға жөнелді. Тағы да гүр-гүр. Машина «коллектив» күйіне басты. Оған коллектив мүшелері қосылды. Қос босағадағы Қос Шалқар қосылды. Қарауытқан қалың жер толқынданып билейді.

Үйінде отырып осыны естіген Қосымның баласы:— Қос Шалқар, Қос Шалқар, болды... батшағар, осының арты не болып көтер екен...— деді.

Бұл сұрауының шешуі алыс еместігін сезе алмады.

ТАЛПАҚ ТАНАУ

ары атаң тәкаппар болған себебі — ол ғасырлар бойы қазақ елінің тарихын арқалап, тербетіп келдім деп ойлайды. Тарихи еңбегім үшін мені «шаңырақ атаң» деп атады деп сенеді. Өзім де тарихи жануармын, жалқау далада аяндасам да қазақ тарихының ұйқысын бұзбай, арқамнан түсіріп алмай, атын жоғары ұстадым. Сондықтан қалай пайдансам да пір-шыыр бойыма жараса береді дейді. Қазақ тарихының жүрісіне дейін өзіңіз балпаң ырғағына салып алдым деп ұғынған сары атаң өзінен өзгені танығысы да келмейді... Арқадан Алтайға, Алтайдан Қытайға ғасырлар бойы арқалаған ағаш шаңырағын қазақ тарихының шаңырағы деп есептейді де, өзінің құрметті жануар екеніне таңданбайды. Тегінде бір елдің тарихына байланысты ат алған соң, тәкаппар болатын орны да бар. Жаз бойы жалпақ жайлауда жалқау басып, арқалап тасып жүргені тарих болып шықса; түйенің бұл паңдығында не ерсілік бар?..

Сары атанның тәкаппар ойының дәлелдері де тәкаппар:

— Қазақ ең сұлуын «Бота көз», ең жүйрігін «Бота тірсек» дейді. Бір елдің қол жетпес сұлуы мен жел жетпес

жүйрігін теңеуге мені қалап алса, сірә менде қандай олқылық болуы мүмкін?..

— «Боз іңген» күйі деп тартқанда боз торғай шырылдауын, бұлбұл сайрауын қояды. Қазақ елі қайдағы қажыған күндерінің зәрлі зарын төгіп, шерін ақтарғандай болады. Азусыз, азғана ел азғын күндерінің аянышты халдерін айта алатын мұңды күйді, зарлы үнді бізден тапқан. Алды жар, арты жау қамалаған ділгер ел, жау жстегінде кетіп бара жатқанда шерлі жүрегін осы «Боз іңген» күйімен босатқан. Шексіз қуанышы мен түпсіз қайғысын осы күй арқылы ғана жете айта алғая...

— Жасыған жан болсын, қалжыраған халық болсын, ең жіңішке сезімдерін біздің мойынға артуының өзі басқа жануарлардан бір мойнымыз артық тұрғанын дәлелдейді,— деп сенеді сары атан.

Мұнысы құрғақ дәукестік те емес секілді. «Боз іңген» күйін толғауын толтырып, еңкелектетіп келіп еңіреткенде, тыңдаушылар бір күрсінбей қойған емес. «Боз іңген» әркімнің шерлі шектерін шертіп, қан қатқан жүрегін босатып жатқан секілденеді. Су ағуын, жел соғуын тоқтатып, даланың қайғылы мұңын талай тыңдағаны рас.

Елсіз жер... еңіреген іңгенде күй,
Селеулер жел оятқан билеген би.
Аулақта қорқақ қоян зар тыңдаған,
Тұқырап қала берген шеңгел мен шп.

Көбейген көк жүзінде жұлдыз қоздап,
Боз іңген зар қақсаған жолда боздап.
Түктіде түйедегі зарлы сарын
Қажытпас қам көңілді қалай қозғап?

Боздаған ботасына зар плеген,
Қозғаған, қоңыр іңірді әлдилеген.
Екі көз жасты өзендей сорғалатып,
Төрт табан құмды қосып нан плеген...

Қозғайтып қобыз тартса әсіресе,
Төңкеріп жан көңілің әлденеше.
Құм кезіп, түзде безіп тыңдайтынбыз,
Түйенің күйін сонау тартқан кеше.

Әсем күй, саусақта би, саңғыраған,
Жүйрік үн, жүрек жалмап жамыраған.
Боздатса «Боз іңгенді» зарлы қобыз
Сарыны сар даланың аңыраған.

Боздауып қобыз боздап, аңырауын,
Қыл сарнап, керуеннің дабырауын.

Ұғасың анда-санда ойнақы үннен
Кей қағыс күлдірлетіп қоңырауын.

Алатау айрыларда алтын күннен,
Күйімен шал сәгілген, күңіренген.
Кеш батып, кешкі қозы жамыраумен
Қобыздан «іңген зары» сонда үзілген...

«Боз іңген» ен жайлауға еркін шығып алып, құлдырап барып жоғалып бара жатқандай тыңдаушылар:

— Жарықтық есті мал ғой!.. десетін. Оның үстіне сары атан өзінде бір ұлттық белгісі барлығына да шүбәсыз қарайды. Өзге малдан көрі көнбіс, ерінбейтін еңбекші, бейғам болғандығын осыған байланыстырады.

— Қаратаудан көшінді көшірмедім бе? Қарағандының көмірін, Қарсақпайдың сұр тасын тасымадым ба мен? Түрксібті салыспадым ба? Бірінші тракторды ауылға сүйреп әкеліспедім бе мен? Қазір қай жұмысыңнан бас тартып отырмын, — деген секілді, айта берсе, толып жатқан дәлелі бар.

— Шөлейтте, сусыз құмда отсыз ербеңдеп жүре беретін мен емес пе едім? — дейді сары атан.

Есіз жайлауды ерсіл-қарсыл кесіп жүретін сары атан осындай ен еңбектерін айтып, жазушы Н. Тихоновтың «түйе — аң» дегеніне таңданады...

Ал енді сары атанның арбасында іркілдеп жатқан екі үлкен шошқа түк ойламастан келе жатыр. Бауырында төрт тораы, анасының болжыраған боз емшектерін қомағайлана түрткілеуден басқа еш нәрседен хабары жоқ. Көздері кілбиген, ақ кірпік балапандарда жалпақ тұмсықтарымен анасын көруден басқа не ой барлығын түсінуге болмайды. Сөлекеттеу, қолбаңдаған, надан нәрсе секілді. Анда-санда талпақ танаулардан жалпы түрде жабыла бір пысқырып қойып, бұрынғы дұспан еліне тәуекел етіп, тартып келеді...

Бұрын орыс пен қазақ төбелесе қалса:

— Түйесің, бақырауық!..

— Шошқасың, тоңмойын!.. — деп, бірін-бірі ең жаны сүймеген жануарға теңесетін.

Түйе секілді тарихи орын алар ма, жоқ па, ол арасы өздеріне қараңғы, шошқалар «Жаңа жол» колхозына келіп кірді. Арбадан түсейін деп еді, колхоз мүшелері оқырып, жақындай қоймады. Арбаға жақындап таңданған пішінмен иірілді де тұрды.

Шошқаны алып келген колхоз бастығы Сәден:

— Кәне, жігіттер, мұны енді арбадан нетісіңдер... несіне оқырасыңдар, бұ да мал ғой...— деді азғана езу тартып. Даусы аса сенімді шықпады. Бірақ...

— Мүмкін, мал шығар...

— Орыстар мал деп асырайды ғой, әйтеуір...

— Танауы талпақ екен...

— Аузы малға ұсамайды-ақ...

— Жоқ, тұяғы айыр, қойға ұсайды...

— Тек, қойға теңемеші кәпірді... Бауыры толған қазқатар емшек, қай жері қой болушы еді?...

— Сәден, осыны мал деп тұрсың-ау?..

— Мал емес деп кім айтты?

— Мүмкін, мал шығар... бағып көрмеген малымыз...

«Жаңа жол» колхозының мүшелері осы секілді кертартпа, сықақ секілді сұраулармен Сәденді қамалады да, шошқаларды түсірісуге жоламады.

Бұл қобалжуды Сәден жақсы біледі, өзінде де болған. Совхоздан берілген малдарға қосып, екі шошқа алуға уәделескелі екі ай болса да, әкетуге келгенде талай тайып шыға беретін.

— Сәден, шошқаларыңды алып кетсейші,— деп, ферма бастығы талай ескерткенде:

— Жүре тұрсын... келесі жолы алармын...— деп, ылғи тастап кететін.

Айни-айни, қобалжи-қобалжи бүгін әрең әкеліп тұр. Шошқаның жонына қарап қызықса да аузы салтақ-салтақ, бауыры толған күлтілдеген емшек... Тұмсығы бір түрлі өзінің... Құлағы анау... Бірақ тұяғы айыр...

— Әй, арам шығарсың-ау, ант ұрған...— дейтін ішінен. Қазір ол қобалжуды Сәден жеңді. «Арам» деген не?— Молдалардың қыртылы! Орыс жылқы етін жемейді, қазақ шошқа етін жемейді!.. Бәрі молданың, діннің жұмысы. Оған тек надан ел ғана сенуге тиісті. Мәдениетті елдің бәрі де жейді. Кеңес үкіметі керек болса, шошқа совхоздарын құрып жатыр. Біздің жаңа дініміз — Кеңес үкіметі неге бастаса, сол! Біз осыған ғана сенуіміз керек! Ал енді мәдениетті Американың шошқалары моншаға түседі, торайын ақ шүберекке орап алады,— дейді..

Сәден осыдан артық дәлел таба алмады, іздегісі де келмеді. Өйткені осы дәлелдері жеткілікті секілді көрінді. Осы ойымды өз сөзіммен жайып айтып берсем, колхозымды сендіре алам, одан өзгенің дәл қазір керегі де шамалы

деді. Сөйтті де, білекті түріп жіберіп, тәуекел деп шошқаны алды да келді.

Жиналғандар әлі жақындамай тұр. Ештеп, Сәденді мазақ еткілері де келеді. Бірақ Сәден ешбір жұмысты ойламай, білмей істемейді. Бұл оның әдеті секілді пәрсе. Колхоздың бастығы екенін былай қойғанда, қара басының беделіне күйе жағуға болмайды. Ол ұрыспайды, ақырмайды. Істө дегеніп істетпей және қоймайды. Қашан да өзі бас болып істей бастаған соң, басқалар еріксіз екпіндеп, жұмысты көтеріп әкетеді. Жұмысты бітіріп болған соң азғана езуін жырып жымпяды да:

— Кәне бітпегені? Колхоз тізесін басып жіберсең, бітпейтін іс болмайды!— деп, колхозшыларға бір қарайды. Осы қарауы қайта қаруландырғандай, колхозшылар екінші іске тағы да екіленіп кіріседі.

Сәден қазір де соны істейін деп тұр. Үндемей, шошқаларды айналып жүргені өзінің үйреншікті әдісін тағы қолданады деген сөз. Шошқаны әкелген екен, оны мал етіп шығаруында дау жоқ. Ол істейді. Өйткені беті бүлктпейді, сенімді.

Сәден шошқаларды құшақтап ұстап, аяқтарын шеше бастады. Жан торсықша бұлтиған ақ торайларды құшақтай көтеріп, сарайға тасып жүр. Жұрттың көзін үйретейін деген адамша, торайларды бір-бірлеп тасиды. Біреуін құшақтап көтеріп алады да, арқасын сипап тұмсығын ұстап, қолтығына қысып апарып, сарайға кіргізеді.

— Босқа жамандайды, түге... өзі таза мал екен...— деді Сәден, сенімді дауыспен.

— Мал болса болар, бірақ таза болмас...

— Бағып көрмеген малымыз...

— Мария келін бар ғой... бағар...

Жиналған топ езуіне іркілген күлкіні босата алмай тұр. Сөздері ілгешекті. Сәден опымен жұмысы да жоқ адамдай, шырқырап бақырған торайларды бір-бірлеп тасып, сарайға қамап болды. Торайлар бақырғанда әлі арбадан түсірілмеген ана шошқа ашулы түрде тулап, қорсылдап қояды.

— Осыныңды қоя тұрсаң да болар еді... деп ойлайды Сәден.

— Үніне болайын жануардың!..— біреу мырс ете түсіп еді, соны сылтауратып бәрі қарқылдасып, күлкі тіреген алқымдарын бір босатысып алды.

— Үні жаман болатыны мойны қысқа...

— Кеңсірігі де келісіп тұрған жоқ... үн кеңсіріктен келеді ғой...

— Бұл өзі жоғары қарамайтын жануар дейтін...

— Жұлдыз санататын ба едің оған?

Сәден ана шошқаны жонынан сипап тұрып:

— Күле тұрыңдар, жолдастар... күздігүні әрқайсысы бес пұттан май беретін отыз шақты мал болып шыға келгенде көрерсіңдер!— деді.

— Майды қанша сұрасаң да берер... бірақ малдың майын бермес...

— Мал болмас, шошқа болар...

— Малдан не айырмасы бар?

— Жоқ, әшейін... қой-спыр деген секілді мұның аты шошқа болады дегеніміз ғой...

— Ал енді таза болады дегеніңе плану қиын...

— Таза ұстасаң, таза болады! Спыр өз қорасын өзі тазаалай ма?

Сәден шошқа анық мал, шошқаның майы көп, таза мал, тез еседі дегеннен басқа еш нәрсе айтпады. Мұнысына басқалар таласпайтып да секілді. Бірақ шошқа мал емес деген ескі ұғыныстан шыға алмай, тәуекел мен кертартпаның арасында тұр, Шошқа секілді момын жануарға малдың атағына көшудің өзі бір теңдік болғандай болып тұр. Өзгені былай қойғанда өзінің туған інісі Әпен де жақындамайды. Әпен Ефимнің қызы Марияны алғанда, замандастары:

— Енді, сіздің үйден қорсылдақтың құлағын жейміз ғой...

— Марья келін ол жануарсыз тұра алмас...— деп мазақтаған болатын. Бұған екі жыл болып барады.

— Айтқандары келді-ау ант ұрғандардың...— деп ойлайды Әпен.

Қолында европалықтар үшін «Қазақ тілі» деген кітап бар, кешкі сабақтап Марья келді. Жүріп келе жатқан бойы:

— Мыын — дным... снн — днім... ол — дн... біз — днд... снз — дпынғыз... алар — тожы, дп...— деп оқып келеді.

Марья қазақ әліпшесін өтіп, енді өз бетімен кітап оқуға жарап қалған. ҚазПИ-ді бітірген еркелердің көбінен тәуір... Бірақ жай сөйлескенде кідірмей, кедір-бұдырсыз сөйлесе де кітаптан оқығанда күрмеле береді. Әсіресе септеу мен жіктеулер қинап жүр. Бірақ Марья оны жаттауды ҚазПИ қыздарының әдісінен артық бұлдірген жоқ...

Мария қайнағасының қасына келіп:

— Дядя, Сәден!.. Шошқа әкелгенсіз бе? Мыналар қорқып тұр ғой, сірә...— деп, бақырып жатқан торайларға кетті жүгіріп. Дереву біреуін құшақтап алып шығып:

— Қозыдан қай жері кем?.. Әпен, сен де қашып тұрмысың?— деді күйеуіне.

Әпен үндемеді. Қолхозға келген шошқалардың қайдан орағытып келіп, Әпеннің атына байланысып тұрғанына ол қатты қысылып тұр. Басқалары Марияға:

— Әрине, сен үшін кем жері жоқ, бірақ Әпен де бекер шегінеді, оның рас...— деп, бір күлісіп алды.

Сәден арбаның үстіне шығып алып:

— Кел, Мария, түсірейік!— дегенде, Мария қолындағы торайды кенеттен Әпенге ұстата салып, секіріп арбаның үстіне шықты. Әпен құсатын адамша, не күлуге, не жылауға айналғандай, бет аузын тыржитып торайды ұстап қала берді, лақтырып жібермеді.

Шошқалар жиналып күліп тұрғандарға өкпелегендей, ашуланып, қорсылдап қояды. Осы мінезін қоя тұрса, ешкім ештеме деместей көрінеді Сәденге. Сонда да жиналып тұрғанда осы арада бір көндіріп алмаса, әңгіме созылатынын еске алып:

— Кәне, жігіттер, көтеріңдер!— деді Сәден салмақты дауыспен. Бұл кәдуілгі дегенін істетпей қоймайтын даусы оның. Бұл — ашу да емес, әмір де емес, іс істетерде шығатын дауыс.

Жігіттер бір-бірлеп, сыртқы киімдерін тастап, білектерін түрініп, қолдарының ұшымен ғана жәрдем етпекші болып арбаға жақындады. Біреуі құлағының ұшынан, біреуі аяғынан, біреуі арқасынан сүйемелеп қарап еді, ауыр қабан бүлк етпеді. Сипалақтап жүріп, Сәден «әу!» дегенде жігіттер амалсыз құшақтап алып, қабанды жерге түсірді. Мегежін шошқаны көтеру бастапқыдан оңай болды.

— Әй, арам ант ұрған ғой!..— деп, жігіттер тағы бір қарқылдасып алды.

Моп-момын, жұп-жуас, майынан басқа айыбы жоқ, тоң мойын, надандау жануарлар қолбаңдап, қабырғасынан қозғалып, мұрындарын бір-бір тартып қойды. Түсе сала жерді бір нұқып жіберіп, төмен қараған бойы сарайға кірді.

Төбінгідей құлақтары мен салақтаған емшектеріне қа-

рап жиналғандар жиіркенеді де, жонына қарап «бес бармақты» еске түсіреді...

Қайткенмен 33 жылы, майдың екісі күні «Жаңа жол» колхозына бір түлік шошқа малы келіп кірді...

...Ұсақ сықаққа қазекен қандай шебер, жиналыста шошқа маңайына сөз көп үймеледі. Ешкім қарсы емес секілді. Бірақ кертартпа, ілгешек сөздер аяқ аттатпайды.

— Таза мал депті ғой осында... рас шығар...

— Тек бағып көрмеген малымыз екенін айтамыз... Әйтпесе, мал екені рас шығар...

— Тек балалауы жиі екен...

— Ешкі жиі балаламай ма?

— Одан бұл жиірек көрінеді...

— Өзін не деп қайырады екен?... Шөге-шөге дейміз бе?..

— Е, қазақша қайдан білсін... Жаңа келіп тұр ғой жануар...

— Марья келіннен басқа кісі бағуын біледі дейсің бе?..— деген секілді сықаққа таңдық қиғаш сөздер көпке дейін созылды. Марья тұра келді де.

— Мен-ақ бағайын, бірақ мен егінде екі кісінің жұмысын істеп жүрмін,— деді...

Ешкім шошқа баққысы келмейді. Марьяның егіннен босату да қиын. Ол істеген жұмыстың етек-жеңі түріліп сырғып отырады. Оның ісінде көрінбейтін бір өзгешелік бар секілді. Басқа әйелдер де одай қалыспай, кейде артық істегенмен Марьяның қолы тиген жұмыс тиянақты, әрі өнімді, әрі сенімді бітеді. Сондықтан шошқаларды бағу Есен деген шалға тапсырылды.

Есен төрт торағын шұбыртып, екі шошқаны қопалы көлге әрең айдап әкеледі де, қоя береді. Өзі басқа бір жұмыспен жүрген адамша шеттеп, алыстан ғана бақылап жүреді. Болмаса басқа бір жұмыс істеп жатады. Шошқа баққанына бірталай арланады да. Шошқаларын таңертең ел тұрмай, ерте айдап әкетеді де, кешке ел орынға отырғасын айдап қайтып, көзге көп түспейді... Кешке үйіне келгенде таяғын, шекпенін сыртта қалдырып, үйіне жуынып кіреді. Сәденнен басқамен шошқа жайын әңгімелеспейді. Басқа малшыларға да жақындаспайды. Жастар шошқа жайын сөз қыла бастаса, Есен арадан кетіп қалады. Сондықтан оны ешкім әурелемейді.

Біреу жетіден кейін шошқаны сықақтау сиреп, алқуға айналды. «Жаңа жол» шошқаға көзі үйренгендей, күлмей сөйлейтін болды. Бір жиналғанда ортадағы астықтан азық та бөлді. Есен кешке қарай шошқасын шұбыртып келе жатқанда:

— Есеке, шошқаларың әбден-ақ семірген екен...

— Өзі шын тез көбейетін мал екен жарықтық.

— Ана бір торайдың бүйірі неғып жараланған?— дестің болды...

Бір күні ертемен шошқаларын айдап, Есен көлге кетіп бара жатыр еді, артынан біреу келіп:

— Бағар көбейсін, шалым!..— деді.

Қараса, Шәкен дәрігер екен. Кәдуілгі малшыларша Есен: «Айтсын!»— деп жалт қараса, дәрігер мазақ қылғандай, күле айтып тұр екен.

— Е, шалым, енді шошқа бақтың ба!..— деді, тағы да дәрігер аяушылық еткен пішінмен. Бұл жолы мазақтап тұрғаны Есенге тіпті айқын көрінді.

— Шырағым, біздің ісіміздің бәрі ерсі ғой, сендерге. Аулағырақ жүрсең қайтер екен!— деді Есен, артына қарап, таяғына сүйеніп тұрып.

Өмірінде бірінші рет асырап отырған шошқаны мазақтағаны Есенге батады. Біз осыған белді буып кірісіп отырғанда, оқығандардың мазақ қылатын не жөні бар еді деп, Есен жалпы оқығандарға өкпелейді. Бірақ Шәкен дәрігерлер біздің оқыған емес, байдың жұртында ұлып қалғандар екенін әбден біледі. Колхоздың қай жұмысына да олардың күле қарайтындарын, түймені түйедей ететінін ол әбден түсінген. Сондықтан:

«Біздің ісіміздің бәрі сендерге ерсі көрінеді ғой, аулақ жүр!»— деген, Шәкен біле білсе, «кет, әй, мойнақ!» дегендей етіп айтты Есен.

Атан жайында талай әдемі өлеңдер айтылғаны рас. Шошқа жайында жайылған өлең әзір жоқ. Өйткені ол бесінші түлік болып бекі қойған жоқ әзір. Сонда да, бұл жөніндегі бірінші өлеңді «Жаңа жол» колхозы айтып салды. Қасен молданың баласы Әпен дегеннің мазағына мынадай өлең шығарылыпты:

Бес түлік малымыз бар: бірі шошқа,

Бөлеміз табын-табын етіп қосқа.

Аластап арамыздан айдап шыққан

Болып па сепеп арам біздің шошқа.

Сын тағып шошқамызға көлденеңнен,
Арам сөз көтеріпті Әпен деген.
Әкеңді Қасен молда білетін ек,
Кіргенше өлік көрге соғына ерген...
Арқалап өлік киім-кебіндерің,
Есіңде жүретінің бар ма сенің?

Шошқамыз әрі жайлы, әрі майлы,
Қарыс май қабырғадан қозғалмайды.
Сендердің із аңдыған сықағыңа,
Шошқамның жалғыз түгі қисаймайды!..

Түліктің шошқа жатар тазасына.
Наибасаң жақсы бағып таза асыра.
Түйеңдей төсегіне тышпайды бұл,
Симейді сиырыңдай жамбасыңа!..

Егерде соя қалсаң бір лағып,
(Әпенге беретін боп бір құлағып)
Мәліп төрт көз ытше көзін сатып,
Күзетіп отырар ең жер-ошағым?..

Жеті айда «Жаңа жол» колхозының шошқасы он сегіз болды. Бір үлкенін үйтіп тұрып сатып еді, екі бұзаулы сиыр болып шыға келді. Шошқалары семіз. Қымыз құятын мес секілді былқ-былқ етеді.

Көшпелі елдің шаңырағын арқаламағанмен, мал шаруасында тарихи орын алатындарына талпақ танаулар да сенімді түрде қорсылдайды...

— Достым, мен сендерді де әкелістім... Менің орным әлі де олқы болмайды!— дегендей, сары атан да төкашпар күйі күйсеп жатыр...

ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ ӘНГІМЕ

(Ескі дәптерден)

ол ауылға барып келуді созып кеттің-ау,— деп, райком хатшысы маған екі рет ескертіп еді.

Мен Бурабай орман техникумында беретін сабақтарымнан босана алмай жүргемін.

Райком хатшысының мені асықтыратын да жөні бар. Ауданның шетірек бір жағында алты-жеті ауыл бастарын құрастырып, колхоз құрғалы жатқанына үш-төрт ай болды. Бірақ сол ауылдардың нақ ортасында отыратын ең бір шұрайлы жердің песі — Жаңбыршы ауылын колхозға алғылары келмейді екен. Ол ауылдың колхозға кіргілері де келмейді.

— Өздері тақыр кедей, мінездері түсініксіз... Райкомның жауапты инструкторы екі рет барып — «алланың жазғаны болат та» деген сөзден басқа еш нәрсе әкелген жоқ... Сен тезірек барып, сол ауылдың сырын ашып келші, — деп, райком хатшысы бұл жолы маған салмақ сала айтты. Ойында тықыршу барлығы байқалады. Жаңа ғана басталып келе жатқан үлкен іс түсініксіз бір кедергіге ұшырап қалған сияқтанады.

Тек қана орақ бастығына, қарамақпал түсіне қызығып, қотырлау екеніне де қарамай алған беске шығарым бар еді. Салт мінсең, сылаң ғана жүрісі бар, арбаға жексең, айналшық жегендей, айнала беретін. Соны жегіп алып, бір жағынан үйрете қайту да ойда болып, мен жүріп кеттім. Қасыма техникумның екі оқушысын алдым. Үш жас жігіт, қара дөненді еріксіз жөнге көндіріп, кешке қарай Жаңбыршы аулы деген ауылға жеттік.

Бұл ауылдың ең бір шұрайлы жердің песі екенін манадан көріп келеміз. Қалың қара қыртысты, ат шашасынан келетін қалың бозды жер байлықты айтып бусанып жатыр. Алыстан орағытқан қайыңды ормандар осы жердің күннен, желден қорғайтын қорғаны сияқты. Құм-қайраң күміс көлдер кемерін кере, кең толқып, толып жатқан әңгіме шертетіндей сезіледі. Жазғытұрғы жадырау дүнпенің барлық сұлулығы қалай бас қосып, қалай песіз жатқанына таңданғандайсың.

Жаңбыршы аулы биік болғанымен селдіреп кеткен ағаштың ішіндегі қыстауынан жаңада ғана жылжып ұзын бір сайдың бойын өрлей қонған екен. Айналасы он шақты қараша үйлер шығыстан батысқа қарай шұбала қоныпты. Ауыл маңында анда-санда бір жылқы, екі-үш сиыр, бесеу-алтаудан бөлек-бөлек жүрген қой-ешкі көрінеді. Бұл маңайдағы ең арық малдарды осы ауыл жинап алған сияқтанады, бұл маңайдағы малы аз ауыл да осы болу керек.

Осынша бай жердің песі неден жұтап отырғанына

қайран қаласың. Өткен қыс өте жұмсақ, басқа елдердің күйлі шыққан бір жылы еді.

Шұбатыла қонған ауылдың орта деңгейінде жеті-сегіз еркек алқа-қотан отыр екен. Әр үйдің сыртында көздерін күнге сығырайта қарап, аяқтары мен аяқтарын қасып тұрған қыз балалар көгінеді. Еркек балалар жоқ сияқты.

Біз еркектердің қасына келіп тоқтап, сәлем бердік. Күн жылы болса да тымақтарын тастамаған бастар азғана еңсесін көтерді де, тіл қатқан жоқ. Жыртық төбелерінен жүн жұлынып шығып тұрса да тымақтарда бір тәкаппарлық бары аңдалады. Сөйлесіп қайтар адамдарымыз осылар болар деп, мен арбадан тезірек түсіп, бір шетінен бастап отырғандарға қолымды ұсындым.

— Әуелі ана кісіден баста, шырағым,— деді ең шеткі еркек, ортада отырған сирек бурыл сақалды, опырық ауыз, сары шалды иегімен нұсқап. Құсырып алған қолдарын өзі жеңінен де шығарған жоқ.

Мен амалсыз сары шалға жақындағанымда, ол басын тіпті шалқалай көтеріп алып:

— Уакаляйкүм-әшәлям...— деді. Басын мен-мен көтеріп алуымен аузын шұршитіп «уакаляйкүм-әшәлям» дегеннің арасында түк жарасымдылық жоқтығын ол өзі аңдамаса керек. Опырық ауыздың еріндері бірін-бірі қатты қапсырып, ауыз қақпағын қисайта жауып алды да, сонымен тынып қалды.

Шалдан кейін, мен оның сол жағындағы мосқалдау адамға қолымды созып едім, ол қолын созбастан, сірескен күйі отыра берді. Оның орнына әлгі ең шеткі еркек:

— Енді Атекемнің оң жағындағы адамға қол бер,— деді.

Атекесі жаңағы опырық шал екенін түсіндім де, мен оның оң жағындағы сақалы бар, мұрты жоқ біреуге қолымды ұсындым.

— Уағалайкүм әссәләм,— деді ол молдаларша нақыстай айтып.

Сәлемді енді соның қатарымен жағалатып кетейін деп едім, жеті атадан келе жатқан дәстүрді бұзуға болмайды екен, манағы шеткі еркек:

— Енді әлгі кісіге қол бер,— деді.

Сонымен, Атекеңнің екі жағына отырған адамдардың үлкенді-кішілі ретін тауып, айқыш-үйқыш қол беріп

шыққанша, олар кезегімен сәлем алуды айтып болғанша, бір ауылды көшіріп-қондыратын уақыт кетті.

Содан кейін ғана ортадағы опырық шал:

— Қораш, сен әрірек ысырыл. Жас қонаққа сол орын лайық,— деді. Шалдың Қораш деген адамы көңілісіз ысырылып, орын берді. Кең далада, аспан астында орын талғасып, үлкендік жасасып отырған жандарға тек қана таң қалғандай едің! Басқа елдерде, басқа ауылдарда мұндай ескілікті мен бұрынды-соңды көрген емен. Бұл адамдар маған әрі қызық, әрі бір қайғы көрінді.

— Шырағым, жол болсын,— деді, ортада отырған шал.

— Әлей болсын... Сіздің ауылда жұмысымыз болып келіп едік,— дедім мен.

— Әлей болсын дедің, болды сол. Ар жағын кезегі келгенде айтар болар,— деп, шал мені ауыздықтап қалды.

Түсінде көргендей көрі тағылықтың мән-жайына мен енді түсіне бастадым да, қатемді тез түзеп:

— Ие... Әлей болсын...— дедім.

— Қай елдің баласы боласың?

— Керей боламын.

— Қай керей?

— Қызылжарға қарайтын керей.

— Елдерің аман ба?

— Біз аттанғанда аман еді.

— Бүгін қай жерден шықтың?

— Бурабайдан шықтым.

— Жол шетің қай жер?

— Осы сіздің ауыл...

— Ендеше, Есенкелді, бұл балаларды үлкен үйге апарып түсір...— деп, шал мақұлдау күткендей, екі жағына кезек қарады.

— Атекем дұрыс айтады: іздеп келгені осы ауыл болған соң, бұл балалардың жөні үлкен үй болады,— деді, шалдың оң жағында отырған сақалы қауғадай, мұрты жоқ адам.

— Атекем дұрыс айтады: іздеп келгені осы ауыл болған соң, бұл балалардың жөні үлкен үй болады,— деп, шалдың сол жағындағы адам да сөзбе-сөз қостады. Бұл бір үңірейген көсе-қара екен, көз құйрықтары сүйірленіп, екі шекесіне қарай созылып кетіпті. Өзгелердің ұйғарғанын аяқтап келгенде сол бекітетін сияқты. Айтты да қара тас болып қатып қалды.

Содан кейін ғана Есенкелді деген, манағы ең шетте отырған еркек орнынан тұрып:

— Қонақ балалар, үлкен үйге жүріңіздер,— деді.

Қонақтар орнымыздан тұрдық...

Қасымдағы оқушылар жарылып кетуге жақын, қыпылдасып келе жатыр. Мен езу тартсам болғаны, күлкілерін тыя алар емес. Ең алдымен солардың ойын бөліп, күлкілерін ыдыратқым келіп:

— Есеке, күн әлі ерте... Біз келген жұмысымыздың жайын сөйлескіміз келеді, қалай болар екен?— дедім.

— Шырағым, бұл ауылға келген адамның не жұмысы барын Атекем өзі сұрайды. Өзі сұрағанда, айтасың,— деді Есенкелді.

— Ол кісіге сіз айтсаңыз қайтер, тезірек сөйлессек деп едік...

— Шырағым, бұл ауылға келген адамның не жұмысы барын Атекем өзі сұрайды. Өзі сұрағанда, айтасың,— деді Есенкелді, жаңағы айтқанын айнытпай қайталап. Бұл жолы күлмей қалуға шын-ақ ұстамдылық керек еді...

Енді түсіндім, бұл ауыл атам заманнан да әрі бір кезде қабылданған дәстүрді бұзбай келеді екен. Үлкен біреуі айтқан бір сөзді, үлкен орнатқан бір дәстүрді ешқайсысы бұзбайды да өзгертпейді.

Жаңағы қайталаудан кейін Есенкелдінің бет-аузы тасқа айналғандай сазарып, өзге қазақта кездеспейтін тәкаппарлыққа көшті. Әлдеқашан тысы оңып, бозарып кеткен тымағының төбесіндегі жыртығынан суырылып шыққан түйенің жүні де тәкаппар шошаятын сияқты. Есенкелді опырайған үлкен қара үйге қадаған көзін аудармай ұстаған бойы сықыр-сықыр, қиқаң-шиқаң еткен шілтерлі есікті ашты да:

— Мархамат!— деді бізге. Біз үйге кірдік.

Ішкі достығы жоқ шет бір елдің өкілдеріне корсетілетін сырт сыпайылық осы сияқты болуға керек. Біз ішімізден күліп, көне бердік.

Үлкен қара үйдің іші де ертедегі байлықтың, қазіргі күндегі жұтау кедейліктің жайын айтып тұр екен. Ең алдымен бұл мен көрген күіз үй біткеннің ішіндегі ең жыртық-тесігі көп үй. Мұндай көп жыртықты, мұндай үлкен тесіктерді мен қойшының қосынан да көргеп емеспін. Қойшының әйелі мына қара құрымды да жамап қойған болар еді. Бес-алты уығы алақандай жалпақ, бір кезде

сырланғандығы, зерленгендігі байқалады. Өзге уықтары қырық ру — бірі жіңішке, бірі піңсіз, шаңыраққа тік тіреліпті.

Тағы бір бес-алты уықта жосаның ізі де жоқ, ыстың ізі ғана бар. Аңырайған іргеден бір төрт-көз қара ала ит кіріп келе жатыр.

Оң жақ босағада аласа жүк аяқтың үстінде темірден белдеуленген аруақты бір ескі сандық, бетінде екі-үш жерде ғана сүйектелген өрнектің ізі қалған ескі кебеже... Көрпе-жастық дегеннің ізі байқалмайды. Екі басы кайықтай қақырайған ағаш төсектің үстінде сырмақ спяқты, құрамыс көрпе спяқты бірдемелер қоқып жатыр. Төр алдында тай, тайынша, ешкі, лақ терілері шикі күйінде төселген. Бір кезде көк сауырлатқан, күмістеткен үйрек бас ер осы үйдің төріне мың жыл бұрын ілінген күйі қала бергендей, қаусап тұр. Таралғылары қырқылып, күмістеткен үзеңгілері үзіліп түскелі тұр.

Біз Есенкелдінің нұсқаған төріне келіп отырдық. «Үлкен үйі» осындай болса, өзге үйлері қандай екен деген ой келеді. Есенкелді бізді қозғалмай қарайтын көздерімен бір түгендеді де, шығып кетті. Содан кейін ғана біз еркімізбен күліп, әрең дегенде езуімізді жидық.

— Бұл үйдің жандары қайда?— деді оқушының бірі.

— Осы үйдің пәсі мына қара ала ит болмасын... Үйге іргеден кіріп, іргеден шығып жүрген түрі жаман екен,— деді екінші оқушы.

— Үндемедер, бұл ауылдың сырын түгел көрейік,— дедім мен.

Жігіттер атты ағытып, өзіміздің төсек-орынды үйге енгізіп, астымызға техникумның қара одеялын төседі.

— Осы одеял осында қалсын өзі,— деді біреуі.

— Арам болар!— деді екіншісі.

Ұзамай алысырақтан шыққан Есенкелдінің даусы естілді:

— Қарашаш, үлкен үйге қонақ келді. Атекем сізге қонақтардың қызметінде болсын деп бұйырады...— деп тұр.

— Қайдағы қонақ, қандай қонақ?— деген әйел даусы естіледі.

Біз қандай күтушіге душар болар екеміз деп, қауіптеніп отырғанымызда Есенкелді үйге қайта кіріп:

— Бұл ауыл қонаққа ат ағыттырмайды, өзі күтеді,— деді.

Онымыздың үлкен наразылық туғызғанын мен аңғармай қалып:

— Оқасы жоқ, отағасы, үшеуміз де жас жігіттерміз ғой, өзіміз-ақ күтеміз... Рақмет,— дедім, осы ауылдың ыңғайына қарай сөйлескім келіп.

Бірақ Есенкелді жібіген жоқ, сөгіс жариялауға лайық қатал дауыспен:

— Бұл ауыл қонаққа ат ағыттырмайды, өзі күтеді,— деді де тағы шығып кетті. Біз тағы да еркін күлісіп алдық.

Осы кезде ірі денелі, мосқал тартқан қара торы әйел есіктен еңкейіп кіре берді. Біздің «есенсіз бе?» деген аمانдығымызға әйел қалыпты қазақ әйеліндей жауап қайырды:

— Шүкір, шырақтарым... Айналып кетейіндерім-ай, қайдағы бір молаға қайдан кездесіп жүрсіңдер?— деді әйел, бірден-ақ бізді бауырына тарта сөйлеп. Бұл ауылдың мән-жайын сұрап алатын адамың да осы әйел сияқты. Ептеп қана келген жұмысымыздың ұшығын аңғартып едік, ар жағын әйел өзі түсініп, ойымыздағымызға жауап бере сөйледі:

— Бұл — бір ертеден қырсығы арылмаған жадау төрелердің аулы, тамтығы қалмай біткен ауыл. Бақ ауысады, ырыс жұғысады деп, бізден бұрынғылары да тырп етпей отыра берген екен, біз де тырп етпей отырмыз. Ауысқан да, жұғысқан да дәнеме жоқ. Отыз үй төлеңгіт болушы еді, олар әлдеқашан тастап кетті. Өздері әп-әдемі ауыл болып, оңаша отыр. Колхоз болып жатқандар да солар. Кеше ғана көріп келдім, бір қырқаның қыртысын айырып, егін салып жатыр. Ал бұл ауыл колхоз түгіл, әшейін ауыл болып отыра алатын да жайы жоқ. Осы ауылдың он шақты еркегінде өз атын өзі ерт-төп міне алатын біреуі табылар ма екен? Бір арба отын әкелетін біреуі бар ма екен? Ондайларына төлеңгіт қызы — мен жүрем. Елуі жиналып ешкі соя алмайтын өлімтіктер, қалқып отырған. Өңкей бір пирақпыл!.. Өздерің де көрерсіңдер, шырақтарым... Енді мен шай қояйын,— деп, әйел шығып кетті.

Әйел үйге бір кіріп, бір шығып жүріп, ауылдың арғы-бергі жайларынан бірталай таныстырды. Бір кезде төре тұқымының біреуі қонып-түстенген, біреуі туған, бі-

реуі өлген, ас берген, ат шаптырған жерлерінің бәрін дө бауырына баса беріпті бұл ауыл. Бірақ сол жерлерге қағылған жалғыз қазық та жоқ. Бұлар адам еңбегі дегеннің ешбір түрін білген емес, әлі күнге дейін қабылдамайды да. Бай жер өзі асырап келген: жер малды асыраған, мал бұларды асыраған. Атын ерттеп, қолтығынан көтеріп атқа мінгізу төлеңгіттердің міндеті болған. Енді олар да тастап кеткеннен кейін, төре ауылы біржола титықтап, құларманға келіп отыр. Бірақ байғы паңдық сақталып қалған.

Әйел қайнаған самауырды үйге кіргізді де:

— Шырақтарым, бұл ауылда бір қайнатым шай жоқ. Ақ су ішесіңдер, — деді. Бізде шай барлығын естіген соң, шайнек іздеп басқа үйлерді кезіп кетті.

Қалайымен ноқталанған шайнекке еріп, әр үйден жиналғаны көрініп тұрған он шақты шыны аяқтар келді. Көп жамалған, көп кір сіңген сіреу дастарқан жайылды. Біз дастарқанның үстіне өзіміздің орамалымызды жайып, қаладан алып шыққан нан, қапт, майымызды төктік. Осы кезде әлі де ауыл сыртында қалған еркектер де үлкендете үйге кірді.

Атекем деген опырық шалдың отыратын дағдылы орнына мен отырып қалған екем. Шал басын қақштып алған бойы тура маған келіп тірелді де, тұрып қалды. Мен төмен ығысып, орнын босаттым. Екінші біреуіне тағы орын берейін деп, тағы да төмен қарай ығыса беріп ем, Атекең азғана сақалын алдына қарай шошайтып:

— Ендігі жол қонақтікі, қозғалма, — деді. Бірақ жолдастарым сырғи-сырғи, менен алыстап кетті. Азғана тамағымыз ауыл адамдарының алдында қалды. Олардың ортасында мен ғана...

Опырық шал нан мен майға обырдай тиіп жатыр... Тісі жоқтығы бөгей ме десең, шайнамай-ақ қылғи беретін сияқты. Біз бір-бір шыны аяқ шай ішіп үлгергенше, дастарқан үсті тып-типыл болды. Менің екі жолдасымның нанға қолдары да тиген жоқ. Мынау адамдардың арасында тамақ жеуге болмайтып да сияқты. Бәрі де құмыға қимылдап, өгіздей орып, дастарқан бетін сипап салды. Бір адам дыбысын шығарып, бір ауыз сөз де айтқан жоқ. Бағанағы паңдықтан да түк белгі қалған жоқ, пап мен майға қарай бірінен-бірі қолдарын асыра созады.

Әбден жеп болған соң ғана Атекең шал байсалдылық тауып:

— Жеуге болатын жаңа май екен,— деді.

— Атекем дұрыс айтады, жеуге болатын жаңа май екен,— деп, манағы оң жағындағысы қостады да, оның айтқанын аудармай қайталап сол жағындағысы қостады.

— Мына бір шекерді көкетайыма апарып берейінші,— деп, атекең дастарқан үстінде селдіреп қалған азғана қанттың екі түйірін сүйреп әкетті.

— Атекем дұрыс айтады, мен де шөкетайыма апарып берейінші,— деп, сақалы бар, мұрты жоқ адам екі түйірді өзіне қарай тартты. Басқалары да соны істеп, сіреу дастарқаннан басқа еш нәрсе қалдырған жоқ. Енді олар шыны аяқты саусақтарышың ұшына ғана қондырып, сылдыр шайдың өзін ғана сораптап отыр. Паңдықтары да қайта оралған сияқты: көздері бұл дүниенің ар жағындағы бірдемеге қадалғандай; бет-ауыздарында қатып қалған тас менмендік қана бар... Біздің аш қалғанымыздан қысылып отырған жалғыз әйел ғана.

Қонақ атын бұл ауылдың өзі күтеді деген Есенкелді қараңғы іңірге дейін аттың маңайына да барған жоқ. Өзі сұрайды деген Атекесі бізден әлі бір ауыз сөз сұраған жоқ. Сықсырайған білте шамның шалағай жарығында, әлдекім біріне-бірін сүйеп кеткен кнмшең өліктер сияқтанып, біреуі қыбыр етпей, ауыл иелері отыр. Таң қалып біз отырмыз. Өлі ауыл тып-тыныш...

Атекең бір кезде тамағын қырынып, азғана еңсесін көтеріп алды да:

— Үлкен үйге түскен қонақтарға қой сою керек,— деді.

— Атекем дұрыс айтады, үлкен үйге түскен қонақтарға қой сою керек,— деп, оң жағындағысы қостады.

— Атекем дұрыс айтады, үлкен үйге түскен қонақтарға қой сою керек,— деп, сол жағындағысы қостады.

Осыны айтысты да едәуір уақыт тағы да сіресіп қалысты. Менің қой союға қарсылық білдірген әдепсіздігіме ешбір жауап қайтқан жоқ. Ұялғаннан үндемеуге тура келді. Жалғыз-ақ «біздің қызметіміздегі» әйелдің қатты тықыршып отырғаны сезіледі. Әйел әрқайсысына бір қарап, азғана шыдап көрді де, аяғында кесек кетті:

— Соятын болсаңдар, неге әкелмейсіңдер тезірек? Ауыздарың айтып, арттарың көтерілмейтін адыра қал-

ғырды қашан қоясындар осы? Жандарың бар ма, жоқ па өзі?— деп, жайдан-жай есікті тарс еткізіп жауып жіберді. Есіктің бір шілтері ұшып кеткені байқалады. Жалаңдап үйде жүрген төрт көз ит те есіктен емес, тесіктен атып шықты. Бірақ еркектер жағы қаласын бұзған жоқ. Тағы бірталай уақыт өткеннен кейін ғана Атекең байламын айтты:

— Қарашаш дұрыс айтады, соятын болсаңдар, сою керек,— деді. Қасындағылар тағы да сөзбе-сөз қайталасты да қозғалған жоқ.

Енді әйел еркіндеп, жұмысты тездетуге кірісіп кетті. Біресе отын көтеріп әкеліп, біресе қазан мен ошақты әкеле жүріп:

— Қай үйдің қойын алдырушы еңдер? Алдырсаңдаршы,— деп, үйден шығып кетеді де, далаға шығып алып одан көрі де қаталырақ аяқтайды.

— Есенкелді, сары әжең үйінің бір боз қойы болса керек еді, соны сойған дұрыс болар. Алып келші,— деді Атекең. Өлдеқашан өлген Жаңбыршы төренің әулеті тегінде біріне-бірі еншілес сияқты көрініп кетті.

— «Атекем дұрыс айтады, сары әжең үйінің бір боз қойы болса керек еді, соны сойған дұрыс болар...»— тағы да екі рет қайталанды.

Есенкелді содан кейін ғана орнынан тұрып, есікке қарай беттеді. Асығысы жоқ, паң басып барады.

Үй іші тағы да жым-жырт... Сыртта ашыққан қара дөнен ғана оқыранып қояды. Сағат он бірден өтіп барады.

Бір кезде Есенкелді келіп:

— Сары әжең үйінің боз қойы бүгін-ертең қозылайын деп тұр екен... Обал болады ғой дейді Айша келіңіз,— деді.

— Айша келін дұрыс айтады, боз қойдың бүгін-ертең қозылайын деп тұрғаны рас,— деді Атекең.

— Атекең дұрыс айтады, боз қойдың бүгін-ертең қозылайын деп тұрғаны рас,— деп, үңірек қара мен сақалы бар, мұрты жоқ адам бұл жолы қабаттаса қайталасты. Тегі бір ет болып қалуын іштері тілеп отырған адамдар енді манағыларынап гөрі ширайын деген сияқты.

Атекең де үн-түңсіз қалуды ұзаққа созбай:

— Ендеше, Қанша апай үйінің қоңыр қозысын алып кел. Ол ерте туған қозы болатын, ендігі союға жарап қалды,— деді.

Бұл сөздер де екі рет қайталанып, мақұлданып болған соң, Есенкелді тағы да жөнелді. Манағыдай емес, енді тезірек басып барады. Бірақ оның бұл сапары да оңына айналмапты. Есенкелді есіктен кіре бере-ақ:

— Жұма күні Қапша апайдың жылы толады екен... Соған сақтап отырмын деді Айжан келіндерің, — деді.

— Ие, ге... Айжан келін дұрыс айтады, жұма күні Қапша апайдың қайтқанына бір жыл толады. Соған сақтап отырғаны рас, — деді Атекең. Қалыптасқан әдет бойынша қасындағылары да осыны қайталасты.

Атекең енді біржола дағдарып қалғандай еді, ашыққан қарын тағы бір тамақтан өтерді есіне салған екен: — енді сөзді қойып, Кәрекең үйінің көк серкесін әкеліп сой! — деп бұйырды. Басқалары енді бұйрықты қайталады.

Сонымен көк серке келгенде сағат он екіден асып кетіп еді. Ол өзі серке емес, иісі мүлкіген теке екен. Төре тұқымының бұл иістен қалай жеркенбейтіндеріне таң қалғандайсың. Жоқ, жеркенең емес, көздеріне қарасаң көк текені тірідей жұтып қойғандай! Әрқайсысы бір төке жұтқысы келіп жұтынып отыр...

Тағы бір үлкен кедергі пышақ іздеу айналасында кездесіп қалды. Атекең қай үйде қандай пышақ барын да біледі екен. Ол айтып, өзгелер қостап, аяғында Есенкелді бір пышақ таба алмай қайтты. Текесі құрғырдың күлімі иісі тұншықтырып барады.

Әбден шыдамы таусылған жолдастарымның бірі атып тұрып:

— Лұқсат етсеңіздер... мен... — деп, кішкентай ғана қарындаш ұштайтын бәкісін көрсетті. Сөзі әдепті сияқты болғанымен, өзі ішінен қайнап тұрғаны байқалады...

Таң ата көк теке бір астау ет болып алдымызға келді. Бірінің соңынан бірі сәлем етіп, он шақты әйелдер кіріп келді. Бәрі де бір-бір баласын жетелей келіпті. Ұйқыдан оятып алған ірің көз қыз балалар, жасынан-ақ кетілген тістерін жасыра алмай, есіней кірді. Бәрі де жүдеу, бәрі де науқас, бәрі де шала-жан балалар... Төре тұқымы мәңгіден бері бірінің қызын бірі алып, әбден азғындап болған, балаларда тіршілік белгісі болымсыз ғана сезіледі.

Осынша еркек-әйел бір көк текеге жабылып кеп кеткенде, түн ұйқысын бөліп келген едбектеріне тұрса жарар еді-ау деген ой келеді.

Еркектері есесін жіберген жоқ... Бастың бір құлағын кесіп менің алдыма тастады да, Атекең басты өз алдына алып қойды. Жамбастан бір жашырақ етті менің алдыма тастады да, сақалы бар, мұрты жоқ адам о да жамбасты өз алдына қойды. Өзгелері де солай, өздеріне тиісті мүшелерді ұстап-ұстап алып, алдарына қойып жатыр... Қалған ондай-мұндай туралып бір жапырақ табаққа түсе бергенше, біреуінің өңешінен өтіп те кетеді.

Ет жеу ырымы аяқталып, сорпа ішіліп болысымен-ақ төре тұқымдары бір-бір сүйекті балаларына ұстатып, тез тарасып кетті. Бізге өрине, тыныш ұйқы, қайырлы сапар тілеп тарасты...

Жұрт аяғы басылған соң, манағы Қарашаш деген әйелмен біраз кеңестік те «Атекеңнің өз сұрауын» күте алмай, біз де жүріп кеттік. Молаға айналған ауылдан қашып кеттік. Қашанғы мен-мендігін қоя алмаған, қасқырдай обырлардан қаштық.

— Апырау, бұл ауылдың бір ауыз сөз айтуына қанша уақыт керек?!— деп таңданады екі жолдасымның бірі.

— Ал сонша паң айтылған сөздердің болмашы бір іске айналуына қанша уақыт керек?!— деп екіншісі таңданады.

Маған осылар неше заман ел билеп отырғанда, сол елдің неше ғасыр өмірін осылай босқа өткізді екен деген ой келеді. Өлденеге рақымсыз ызаланғандай боласың.

Ертеңіне райком хатшысына келіп менің жасаған баяндамамына ғана болды:

— Жаңбыршы аулында он колхозға еркіп жететін жер бар. Аса құрайлы жер, текке жатыр. Колхозға алатын бір-ақ адам бар, аты Қарашаш,— дедім.

— Өзгелерін қайтеміз?— деді райком хатшысы.

— Өзгелерінің орны өзге жерде,— дедім мен.

Райком хатшысы ауыр ойланып қалды...

АВТОБИОГРАФИЯЛЫҚ ӘНГІМЕ

ен ескіше жыл басы деп есептелетін «Наурыз күні» киіз үйде туыппын. Қазақ даласының ең суық жағын жайлайтын біздің елдердің бірсыпырасы ХХ ғасырдың бас кезінде де қыс айларын киіз үйде өткізеді екен.

Ол күні жер де сілкінбеген, күн түгіл ай да тұтылмаған, есте қаларлық боран да болмаған, ең аяғы қалжа сүйегіне иттер де таласа алмаған. Менсіз де үбірлі-шүбірлі бір қара үйде тағы бір бала туа салған да басқа балаларының атына ұйқастыра ат берілген.

Әрине, ол күннен менің есімде қалған еш нәрсе жоқ. Болысым кім, патшам кім, пайғамбарым кім, табым кім, онда менің жұмысым болмауы керек. Кейін ондайды ұнатпасам да ол кезде тістеген мен шаққанға да енжар болған сияқтымын: жылауық болмаппын.

— Қайсар болушы ең, жыламайтын өдің,— деп, шөшем осы күнге дейін әр кезде айтып отырады.

Тегі, ол кезде біздің ауылдарға көп оқиғалар соқпай өте берген сияқтанады. «Асау той, тентек жиын», қызыл жон қырғын, батырлық, ерлік жайларын шалдар ғана ертегі ретінде айтып отырушы еді. Апталап, айлап көшетін кездер де атам заманғыға айналған. Қақ қасымызда, төрт-ақ шақырым жерде, Торсан аулы бар. Оның екі баласы болыс, бір баласы төре; безектеген қос қоңырау ол ауылға күнде бір соқпай өтпейді. Ол қоңыраулар осы елдің тыныштығы үшін, қуанышы үшін шылдырамайтын қай ауыл болса да біліп отырады.

— Тағы да қандай алым-салық келер екен?— десіп, күңкілдесіп те қояды. Бірақ бай аулын айпала қоршаған кедей ауылдар әр кезде сыртта, әр кезде қағыс: заман оларға салмағын салады да, әңгімесіне араластырмайды.

— Апырай, осы жылда алатын алым-салық қайда көте береді екен? Біздің бір ауылнай елдің бір жылғы төлейтін алым-салығы бір үйді он жыл асырауға жетпей ме? Патша дегеннің өңеші кең бола береді екен-ау!— дейді Рақмет деген момын адам.

— Пәлі! Алым-салық төлейтін сенің бір ауылнайың ғана ма екен, мың-мың ауылнай, мың-мың болыс бар емес пе!— дейді оның інісі Қожақ.

— Мың-мың ауылнай жоқ шығар... Ол тым көп қой. Сонша жұрттан жылда алым-салық алып отырса, қанша патша болғанымен жарылып олер!— дейді үй күшіктеу, он сомнан арғы есепті біле бермейтін Досан деген адам.

— Жарылып олер? Әкеңнің әкесінен бері төлеп келе жатқанды балаңның баласына дейін төлейсің. Патша сонда да жарылып өлмейді!— дейді Қожақ. Ол — Қорған қаласында жүкші болып кеткен адам. Елге анда-санда ғана бір соғады. Сондықтан оның сөзі нанымды сияқта-нады.

Осы сияқты терең тамыры бар сөздер әлденеге байла-нысты қозғалып кетеді де, аяқталмай үзіледі. Тағы бір ретте қайта жаңғырығады. Бірақ мұның тамырлы сөз екеніне көпшілік мән бере алмайды. Үлкен әңгімелер бұл маңайда емес, болыс-би маңайында деп ойлайды. Оған бұл маңай қатынаса да алмайды.

Әсіресе «үлкен» әңгімелерден — «төрт үй түрікпен» аталатын — біздің ауыл сырт отырады. Сондықтан менің балалық шағымда есте қаларлық бір оқиға болмаған сияқты. Бұл не деген жадау өмір деп мұңайған да ешкім ойымда жоқ. Болмаған болу керек.

Сондай болымсыз өмірден менің есімде қалғандары да болымсыз. Әкеміздің шаруасы тайға артқан қоржындай бұлтылдап кедей мен орташаға кезек ауысудан көз аш-қан емес. Анда-санда орташаға жақындап шырт түкіре бастағанда әкеміз оп-оңай кедей болып қалушы еді. Бай болуды қанша ұнатқанымен, ол бір ішінде кеткен арманы болу керек. Әр қыста бір тосып алатын жұтпен, әр жылда егіздей беретін алым-салықтар кейде тұқыртып кетсе, кейде біржола тұралатып кетуші еді.

Төртте шығармын деймін, Хамит, Сәбит дейтін екі ағам мен үшеумізді, мұсылмандық белгісіп салу үшін, «сүндетке» отырғызатын болыпты... Бастыра киген бөркімен, бөркіне түстес бурыл сақалынан бет-аузының пернесі айқын аңдалмайтын тәйпік бір молда қылт-жылт еткізіп бәкісін қайрап отыр. Өткен түні осы бәкісімен бастың құлағын кесіп отырған. Анда-санда бәкісін төбе-ден сорғалаған тамшыға тосып алады. Қайрақтың татын тамшы жуып жібергенде, бәкі бізге қарай сумаңдап-сүй-рендел, жұтынып қоятын сияқтанады. Әке-шешелеріміз әр баласының жақсы мінездерін көтере мадақтап, жоқ мінездерді де тауып мақтап, «сүндетке» бейімдеп келеді. Бір-бір «сүндет атымыз» болады екен, «сүндет тойы»

болғанда сол сүндет атымызға мініп шығады екеміз, ендігі жылы оқу оқиды екеміз, ақылды болады екеміз... Кпіз үйдің бір қабырғасына көрпе төселіп, жастықтар тасталып жатыр. Тұғжың молда намазға да отырды.

Әзірлік аяқталып болғанша үш бала көз құйрығымен ұғынысып, сыртқа шығып кеттік. Ауыл ағаш арасында болатын, тез жүгіріп, ауылдан ұзаққырап алдық. Үйімізде жалғыз кәрі бурыл ат болатын. Үшеүміздің ойымызға да сол жануар түсіпті: «сүндет» арқылы бір-бір ат аламыз да, ат жетпегеніміз «сүндеттен» амап қалатып сияқтандық: бірақ мұның бірі де болмай шықты.

Естиярымыз Хамит інілерінен гөрі тереңірек бір сырды ұстап қалған екен:

— Сүндеттелмеген балаға қатын да әпермейді! — деді.

Біздің: — Әпермесе, әпермесін! Қатын не керек! Ойнап жүре береміз! — дегенімізге тағы да бірталай салмақты тойтарыс беріп, ағалығын істеп сабарман мінез көрсете бастады. Сәбит екеуміз беріспеуге бет алып, ағаш арасына зыта жөнелгелі тұрғанымызда сыртымыздан құшақтай алған бауырмал қолдар үйге қарай алып кетті.

Енді міне, үш бала қаз-қатар жатырмыз. Енді бурыл атқа екінші жағынан жабысқымыз келеді. «Сүндет атың қандай?» деп молда сұрап қалғанда — «бурыл ат!» десек болды ғой! Ат сенікі болат та...

Төр жақ шетте Хамит, ортада Сәбит, мен есік жақ шеттемін. Молда менен бастаса, бурыл ат маған тиетін сияқтанады. Ортада жатқан Сәбит Хамитқа бата алмай, менімен орын ауыстырғысы келіп оді, мен көнбедім. Ол мені шымшып, аяғымен де теуіп қалып, сыбырлап боқтап та жатыр...

Молда үлкендете бастады да:

— Сүндет тойыңа мініп шығатын «сүндет атың қандай?» — деп, ең алдымен Хамиттан сұрады.

О да қауіптеніп жатыр екен: — Бурыл ат! — деп, тез жауап берді. Тегінде молданың аңдитыны да баланың көңілі алаң болатын осы бір кез екен, Хамит «ойбай-ай!» деп, бақырып та жіберді: өткір бәкі ащы сезілді білем...

Бурыл атты Хамит атап қалғанда, Сәбит көмсеңдеп жылай бастады. Біржола қара жаяу қалғандай, егіліп жылап кетті.

Кезегі келіп «сүндет атын» сұрағанда Сәбит: «А-т-ы-м жоқ», — деп тіпті қатты өксіп жіберді: көзімен ғана емес,

бүкіл денесімен, жанымен-тәнімен жылады. Өлдеқандай ауыр қорлық алқымына тығылып, буынып жатқандай сезіледі. Сәбит «Атым жоқ» дегенде менің жүрегімде атым жоқтық жарасы тереңдей түскенімен, қожаға беретін жауапты Сәбит тауып бергендей, азырақ жеңіліп те кеттім.

Бірақ өзіме кезек келгенде, едәуір тоқталып барып: «Менің де атым жоқ»,— дедім. Безеріп, қайсарлана айттым да, қасарып қалдым.

Әркімге жаутаңдай қарап, шешем егіліп жылап отыр. Ботбай деген жақын ағамыз бар еді, ол да намыстанып жылап отыр екен:

— Немене қайта-қайта аты жоқтығын айтқыза беріп! Бір-бір ат беруші ме едің?— деп, молдаға ақырып қалды.

— Өзім ат әперем... Жыламаңдар, мына шірік әкелерің ат әперуші ме еді!— деп, бізді де уатты. Қуанып қалдық... Кейін «сүңдет тойы» болмағанына одан да артық қуандық. Өйткені бізге ешкім ат әперген жоқ еді...

Әке-шешеден күнде еститін көп жақсы тілектердің өзгесі келмесе де «оқу оқисындар» дегендері екі жылдан кейін келіп еді. Жаз бір көлдің басында, қыс айларын әр ағаштың қойнауында өткізетін бес-алты ауыл «балалардың тілін сындыру үшін» молда жалдапты. Молданың жылдық еңбегіне құнажын бұзаулаған бір сиыр, алты ауылдың бітір-садақасы берілмекші. «Аузының салымына қарай», өліктің жаназасы да сонікі. Бейсенбі күні балалар молдасына «жұмалық» беріп тұруға тиісті: екі тиыннан кем болмасын, бес тиыннан артық та болмасын... Үлкендер көшқұрым осы «жалақыны» бөлісіп, қыр басында ұзақ отырысып қалды.

Молда әр үйде бір жетілеп оқытады. Оқуға бала берген үйлер кезектесіп, бір жеті молданың тамағын да көтереді, балалар оқитын мектеп те болады. Бір жеті өткеннен кейін молда келесі үйге ауысады.

Алғаш «оқуға» барған күні арабтың жпырма тоғыз харшы түгел тізілген бір жапырақ қағазды молда барлық баланың қолына түгел ұстатты. Саргыш мұрты жаңа тебешеп келе жатқан шақар жас молданың алдында өрімдей көк шыбық жатыр. Шыбықтың үш жағы жыланның құйрығындай сүйірленіп, балаларға қарай қозғалақтап қояды. Оны көріп отырған балалардың оқымауына да болмайды, бірақ үйренуіне де болмайды. Қорқыту еш нәрсе үйретпейді.

Балалар төрден есікке қарай үлкепдете отырғызылды. Жиырма шақты баланың ең кішісі алты жасар мен едім, маған орын босағадан тиді. Кей үйде қозы-лақпен етек-тесе отырамын. Кейбір үйдің иті қасымда жатады.

Молда ең жасы үлкен баланы алдына шақырып алды да, әлгі айтылған бір жапырақ қағазды тырнағын әдемілеп алған сұқ саусағымен нұқып көрсетіп:

— Әліп, би, ти... — деді. Содан кейін балаға өзі айтқанын үш рет қайталатып, — бар, орныца бар, оқы, — деді де, келесі баланы алдына шақырды...

Осы тәртіппен молда оқушы балалардың қақ жартысын алдынан өткізгенше, өзгеміз «әліп, би, ти» деген үш ауыз сөзді жаттап та алдық. Тек бір де бірінің мағынасын аңдай алмай отырмыз. Екі жыл оқытып, екі бұзаулы сиыр алып, он шақты адамға жаназа шығарып, алты ауылдан екі жылғы бітір-садақасын алып, молда еліне қайтар кезде де, біз ол мағынадан еш нәрсе аңғармап едік. Ескі оқудың әдісі бойынша бір харып баланың алдынан сегіз-тоғыз түрлі өзгеріп өтеді. Мысалы, «а» харпын алайық. Бұл ең әуелі «а» емес «ә», «әліп» деген аты да бар, таяқ сияқты таңбасы да бар. Алдымен бала оның сол атын бір жаттайды: әліп...

Келесі жолы оның асты-үстінде нүкте жоқтығын жаттайды:

— Әліпте жоқ, би астында бір нүкте, ти үстінде екі нүкте...

Бірақ бұның қандай дыбыс беретінін бала әлі білгем жоқ...

Үшінші кездескенде жаңағы «ә» қатарынан үш дыбыс ретінде оқытылады:

— Әліпсін — ә, әлбәсін — и, әліптүр — о, ә-и-ө...

Осы ә-и-ө деген үш дыбысты араб харпында жазылатын түрімен қазіргі жаңа алфавитқа көшірсек, былай таңбаланар еді: — а, ай, ао...

— Ұлы, өндіріс, он, ер деген сөздер — аоглы, аөнди-рис, аон, аир, — деп таңбаланар еді.

Төртінші оралғаныңда сол бір «әліп» тағы да үш түрлі өзгеріс табады:

Әліпкі-күсін — әп, әліпкі-кәсін — еп, әліпкі-күтір-өп — ән-еп-өп...

Енді бір кезде жаңағы жұмсақ әліп (ә) «а» болып кетеді. Ол қай жерде ер жетіп, жуандап кеткенін балалар да аңдамай қалады, молданың өзі де ұғындыра алмайды.

Сонымен бір харыптың сегіз-тоғыз рет өзгертіліп оқытылатынын еске алсақ, араб әліппесінің жпырма тоғыз дыбысы 232—261 харып болып шығады. Сонша шытырманға кіріп кеткен бала кейде соны жыл бойы оқып та хат танымай қала береді. Дыбыс не, харып не, таңба не, оны ешбір бала айыра алмайды. Ең жақсы оқиды деген бала — жаттауға ғана машық болғаны. Сол машықтардың бірі мен болсам керек.

Қобызшы, домбырашы, әнші, жүйрік ат, қыран құсқа құмар Ботпай деген жақын ағамыз ұлап-шулап отырған балалардың арасына жиі келіп отырады. Үлкендерден біреу келгенде, балалар тіпті әндетіп кетеді (ескі оқудың әдісінде үндемей оқу атымен жоқ қой!):

— Әліпкі-күсін — ән, әліпкі-кәсін — ен, әліпкі-күтір-өн — ән-ен-өн!..

Жарықшақсыз жас дауыстарға елтігендей, Ботпай біраз мүлги тыңдап отырады да, молдаға наразылық айта бастайды.

— Осы сенің «әліпкі-күсін-ән» дегенің немене өзі? Осы да құдай сөзі ме?— деп қадала сұрайды. Мінезі оқыс, түсі суықтау кісі болушы еді, молда да оған ығыса жауап береді:

— Оқу ғой, Ботеке... Не екенін бір алланың өзі білмесе, біз қайдан білейік...— дейді. Молданың көкшіл көзі айранданып, сирек мұрты дірілдей бастағаны аңдалады. Бізге ылғи ызғарлы көрінгісі келетін бейшара молданың ығысар бір жаны болғанына біз қуанып қаламыз.

— Сенің үйретейін дегенің «ән, ен, өн» болса, соның өзін ғана үйретіп қоймаймысың, қу мұндар! «Әліпкі-кәсін» деген ішінді ұрайының неме керек? Енді бір жетіден кейін балам тағы да осыны оттап отыратын болса, оқуыңнан шығарып алам!— деп, Ботпай молдаға ұрт мінездер көрсетіп қояды.

Әрине, келер жетіден кейін де балалар баяғы маңда жүреді, бірақ Ботекең де баласын оқудан шығарып әкете алмайды.

Анда-санда Ботпайдың басқа елге ұзатылған жалғыз қызы Бәтима үйіне келеді. Сұлу емес сүйкімді, елжіреген балажан, ерке жүректі адам еді. Ескі ауылда сирек кездесетін, ерекше тұратын, не ойлай қалғаны жүзіне шыға келетін нәзік сезімнің адамы еді. Сол бір жылы бейне балалық шақтың ұмытылмас сағынышы сияқты менің ойымда әлі бар, әлі сыны жоғалған жоқ.

Бәтима қобыз бен домбыраға бірдей жүйрік. Елге қашанна бері таныс күйлер мен жұпыны ғана әндер оның саусағына іліккенде құлпыра жөнеліп, жаңа бірдемелерді байымдап кетеді. Басқалар тартқанда сақау қалатын домбыра пернелері ең жаныңа тиетін дыбыстар берсді. Бәтиманың даусы да сазды болушы еді. Әсіресе қалың топ қоршап алып қысталағанда, жарқырап шығатын қазақ қызын бірінші көргенім сол. Ол ән салғанда, домбыра тартқанда әкесінен басқа әнші, күйшілердің бәрі де құба төбелденіп, жасып қалатын еді. Әкесі ғана тасып отыратын.

Кешқұрым айдын көлдердің жағасында әкесі қобызды алып, қызы домбыраны алып қосыла тартып кеткенде, әр ауылдан шұбырған жұрт андай бастайды. Ол екеуінен басқа ешбір адам қобыз бен домбыраның үнін қоса да алмайды.

Бәтима үйіне келгенде, Ботпай үйі ұзақ думанға айналады. Жақын елдердің әнші, домбырашылары жиналып, алыстан талықсып-талмаурап жеткен Ақан, Біржан әндерін салады, Арқа күйлерін әкеледі. Қараңғы елге Абай әлі естілген жоқ, Құрманғазы күйлері Октябрь революциясына дейін жете алмай қойды.

Қалай да Ботпай айналасы домбыра, қобыз үйренуге, жастардың еркіндік сезінуіне сеп болды.

Біздің сол жас бала кезімізде Қазан, Ташкент, Бұхар арқылы тараған «қиссалар» тасқыны басталды. Қараңғы ауыл үшін «Сал-сал» да қисса, «Қыз Жібек» те қисса. Бірақ Ботпай «Қыз Жібек», «Қозы Көрпеш», «Көр ұғылыны» жаттап алыпты, өзгелерін жаттамаған. «Қозы Көрпешті» айтып отырып, Қодарды боқтап алады да, «Қыз Жібекті» айтып отырып:

— Көріңді ұрайын бір қожа мен бір молда мына жерін бұзып қойыпты; бұрын былай айтылушы еді, — деп, ара-тұра түзеп айтады. Сол кезде құлаққа сіңгеннен қалған бір-скі жол өлеңді мен ерте кезде жарияладым. Ол Жібектің эменгерлікке қарсылығын көрсететін сөздер еді:

— Көрпені ағаң ашқан сен ашқандай,
Не болды жас басыңнан сөрлі бала?!

Ботпай бұл сөздерді ширатыңқырай да қадағалай айтады. Жеңгесін алған, келінін алған адамдар отырса, өлеңнің әнін кілт үзіп:

— Сендерге айтады!— дейді. Олар ұялың, жауапсыз ыржиысады.

Біз үш жаз, екі қыс молдадан оқып, қиссаларды өд-уір кеуделей бергенде, Доңыз жылының атақты жұтына ұрынып, бәрінен біржола ажырастық. Молда босанып кетті. Содан кейін мен, не ескіше, не жаңаша, қазақша оқыған емеспін. Әкемнің орташаға қарай ойыса беріп сылқ етер кезеңі келіп қалған екен, сол жұтта тұралады да қалды.

Ескі ауыл шаруа бағуға қандай қырсыз, қандай бей-ғам екендігін мен кейінірек түсіндім. Ол кезде бар жалқаулықты, барлық олақтықты, тек қана «Доңыздың» лаңына жауып, ақтаушылармен ойлас едім.

Біздің құба-төбел ауылдар оп-оңай жұтап қалды. Жайлауда отырып-ақ шөбін шаптыра берген бай ағайындарынан жырылып кете алмай, етек басты болып отыра берген орташа-кедей күздікке келгенде, жаз бойы ескен аңызға жердің түгін ұшырып әкеткен екен. Жұт сол қызыл іңір, күзден-ақ басталып кетті. Біздің үйде сол жылы дәл он алты жан бар еді. Мұның ішінде төрт-ақ адам жұмысқа жарайды, өзгесі өңкей өңез көз, ас иесі, қызыл аяқ балалар мен қартаңдар болатын. Жұмысқа жарайтындардың үшеуі есікте, жалшылықта еді.

Азғана жылқыны «жынды боран» алды, азғана қой аштан, азғана сиыр тістен таусылды. Сүйегі саудыраған, жағы суалған, көзі үңірейген, тәлтірек аштық жер үйдің төрт бұрышында түгел орнай қалды. Сүйек, тері, сақармен қақтап алған сүйектің майы, өлімтік жылбысқысы, бәрі де тесік тамақтан өтіп жатты.

Үйдің қақ жартысын алып жатқан жалпақ пештің аузында қара шөген қайнап тұрады. Шөгеннің ішінде сықыр-сықыр еткен өңкей сүйек болады. Сирақ, кәрі жілік, шеке секілді сүйектер асылған күні сорпаның бетіне май көбірек шығады да, шөгеннің бір жақ бұрышына жылалады. Біз үш бала үш қасық ұрлап алып, көз таса бола бергенде әлгі майды қалқып кеп әкетеміз... Жер үй бу басқан қараңғы... Тағы қайталаймыз... Қолға түсіп қалсақ, бір қасық сорпа майы үшін бір күн таяқ жеуге біз әзір...

Шай келеді, шаймен бірге қуырылған бидай келеді. Бидайды кемпір шешеміз бөліп береді: үлкендерге 2 қасық, балаларға сыла қасық тиеді. Бидайды бөлгенде, бар-

лық көз кемпірдің қасығында болады да, әркім өз пайдасына қарай түрлі «замечаниялар» жасап отырады:

— Қасығыңды сілікпесейші!

— Батыра түс!

— Маған дегенде қасығың ылғи қалқи бастайды-ау!— десіп қалады.

Кемпірдің бүкір қолдарының қалай қозғалуы мәселе-ні шешеді: жарты оймақ, болмаса он шақты түйір белгі-лер білдіреді. Кемпір қалыпты бір «кәперетіп» секілді.

Балалар шамамыз келгенше кемпірдің қасына жақын отыруға, кеш болса арқасын қасуға, жалпы айтқанда, кемпірге жақсы көрінуге жан таласамыз. Кемпірге жана-са алмағанымыз, шалға, әкеге, болмаса басқа бір беделі бар біреуіне жақын отырамыз. Өйткені олардың көзіне жаутаңдай берсең, шыны аяғып әперіп жіберсең, дер ке-зінде «бидайың шашылып барады» деп қала алсаң, шы-райына қарай әр түрлі жағымпаздық істей алсаң, бес-он бидай ауысып та салады. Бірақ басқа уақытта қарым-қатынасы тұау адамдар да, шай үстіңде ысқырынып, ко-бінесе рай бермей қсыды.

Кейде шыны аяғын әпере беріп үлкен біреуінің алдын-дағы бидайын өзімізге қарай шашыңқырап та жібереміз... «Қайда апарасың?»— деп, сол секундында-ақ жалғыз түйіріне дейің жинап алады, бұрынғысынан көрі де өзіне жақындатып, ықшамдап қояды. Көздері жайнап, бізге қарақұстай түйіледі. Біз оған ұялмаймыз, өзімізге тиген бір қасық бидайды бірдей қылып 7-8-ге бөліп, 7-8 шәшке қайнаған ақ су «шай» ішеміз. Суды қанша сораптасаң да ешкім қарсы болмайды...

Көп жан — «жақ жұты». Доңыздың қысы да, жазы да аштық болып еді. Біріп-бірі оғымен атып отырған 32 көз бір жерге сыя алмай, әкем еншісін алды: бізге бір ала қой, бір қысыр қызыл сиыр, бір кер тай тиді. Мәпен үз-кеш екі баласын әкем кісіге жалдады да, менің жалдауар кезегім бірер жылдан кейін келді...

Белгілі 16-жылы қара жұмысқа іліккен цағашым меші шаруасына бас-көз етіп қалдыруға сұрап әкетті. Дөңгел-лек қана шаруалы, екі жас баласы бар адам еді. Ол ел Обаған өзенінің жағасында отырады да, қысы-жазы ба-лық аулап, аздан егін салады екен. Қыстау түрлері әлі де баяғыдай үйме-жүйме болғанымен, стырықшылыққа бейімделіп қалған ел. Жаздыгүні қыстау маңынан 4-5 шақырым жерге гана жылжып қонады. Обаған өзенінен

Қостанайға жақындаған сайын отырықшылық сарыны тіпті айқындай береді.

Мен бұл, мойны алыстықтан бұрын келіп көрмеген, елге егін жинау үстінде келіп едім. Егіннен кейін балық ауласып кеттім.

Көкше мұз екі еліге іліксе-ақ балықшы ел балыққа аттаныс жасайды екен. Обаған өзенін мың жерден кесіп тастаған қаза, ау, сүзекі... Қазаны қарап үлгермейсің! Балықты сақпен сүзіп алуға мұрсаң келмейді. Тау-тау болып балық Кавказдың қанжарындай жарқылдап, мұзды шапалақтайды да жатады... Шортан, шорағай, алабұға, табан, сазан, қарабалық, күмістей жылтылдаған ақ шабақ...

— Жпен бала, балықты жинай бер,— дейді нағашым.

Балық науқаны қыс ортасында саябырлады. Көрші ауылда екі класты орысша мектеп бар екен. 6 сом пара алып, «учитель» мені январь айында бірінші класқа кіргізді. Атын әлі күнге білмеймін, «Ақтөбе жігіті» дейтін еді, бірақ алты сом пара алғанын әлі күнге ұмытқаным жоқ: өйткені бұл дәл төрт пұт балық еді...

Ұзамай ол орнынан алынып, мектеп белгілі оқытушы Бекет Өтетілеуовке көшті. Ондай жақсы оқытушыны мен кейін де сирек кездестірдім. Ол үлкен мағынада ағартушы болатын тілегі бар адам еді. Кейде сабақ біткеннен кейін оқуға, білімге шақыратын әңгімелерді айтады. Көбінесе, өзі аударған Крылов мысалдарын оқып береді. Абай, Ыбырай шығармаларын оқиды. Не түсінгенімізді сұрайды. Бірақ балалар ойы ұғындырғанды да ұмыта береді. Бекеттің өз айтқандарынан есте қалған бір ауыз сөз:

— Қандай іске кіріссең де таза қолмен кірісің!— дегенді көбірек айтушы еді. Тақтаға барып есеп шығарғанда кейін, болмаса, жазуға отырарда біз ылғи қолымызды жуып әдеттендік. Оның айтатыны бұл ғана еместігің мен кейінірек аңғардым. Қолың таза болуы шынында да көп нәрсені аңғартпай ма?

Бекет менің қиссаға құмарлығымды білгеннен кейін, мені әдебиетке тарта бастады. Әуелі «Жиған-терген» деген өзі шығарған өлеңін берді. «Жиған-терген» маған өте ұнады. Бірақ — кәне, несі ұнады?— деп сұрағанда, мен оған жауап айта алмадым. Содан соң ол маған бір жетіге «Шаһымаран» қиссасын беріп, кейін ертегі ретінде түгел айтқызып шықты. Желілі әңгіме

есте қалған екен, мен сүрінбей айтып бердім. Бір кеште, Бекеттің өз үйінде он шақты адамға тағы бір тыңдатты. Тыңдаушылар мені мақтасып тарасты. Өнерсіз-білімсіз елге ертегіші де, бірдемені оқи алған да өзге жұрттан биігірек тұратын еді.

Бұрын бірер жыл молда алдын көрген балаға бірінші кластың сабағы өте жеңіл болып еді. Оның үстіне аздаған мақтаншақ та болуым керек, мені өзіне жақынырақ ұстайтын оқытушыма еркіндік жасап, айналасы бір айдан кейін былай дегенім әлі есімде:

— Мен бірінші класты бітірдім... Екіншінің кітаптарын оқып жүрмін,— дедім.

— Қалай бітірдің?— деп, ақ көңіл оқытушым таңданып та, абыржып та қалды.

— Оқытып көріңіз... Букварь да бітті, есеп те бітті,— дедім.

Оқытушымның өз почеркіне еліктей-еліктей, көркем жазуды да түзеп алғамын. Букварьды қиссадай заулатып, әлденеше рет сыдырып шыққамын... Осы жайларымды көтере айттым...

Оқытушым азғана жымпыды да:

— Қалай оқытыныңды сен емес, мен білуім керек емес пе?..— деп, мен қызарғанша едәуір кідіріс жасады да,— жақсы оқытының рас, мақтаншақтығың да бар... Осы екеуінің біреуін мықтап ұста да, біреуін таста,— деді.

Мен үндей алмай, жүдеңкіреп қалдым... Әлдене шымшым етіп өнбойымды күйдіріп бара жатыр. Сол шымшым жеріне жеткенше оқытушым үнсіз, елеусіз, ар жағына қарай қырындай берді.

— Айтпақшы, арғы күні инспектор келеді,— деді оқытушым, аздан кейін маған қарай еңсеріле бұрылып:

— Жақсы балаларыңды көрсет дейді. Есептен әзірлен. Тақтаға сені де шығарамын,— деді. Мен селк етіп, тез сергіп кеттім.

Инспектор келгенде, біз де әзір едік... Өте жарасымды формада киінген, халық ағарту жұмысында екендігі барлық бейнесінен аңқып тұрған, сұлу мұртты, шоқша сақалды инспектор балалармен жұмсақ амандасты. Класста алтындатып салған патшаның өз суреті мен әйелінің суреті ілулі тұратын. Қалыптасқан дәстүр бойынша, инспектор бізден ең алдымен сол екеуінің кім екендігін сұра-

ды. Барлық бала қол көтердік. Инспектор балаларды түгел шолып бір қарап шықты да:

— Кәне, сен айтшы,— деп, алдыңғы партада менімен қатар отыратын Мұсақай деген баладан сұрады. Мұсақай қолын шопаңдата көтеріп, білетіндігін тым-ақ айқын сездіруге жан таласып еді.

Бірақ жаттап алған ұзын сүре тез ұмытылмақ қой. Мұсақай орнынан іркілмей-ақ тұрып еді, біраа жаутаңдап, жұтынып-жұтынып қалды да:

— Нызнау...— деді қара басып,

Инспектор көз құйрығымен оқытушымызды бір жаппа өткенде, ол қызарып кетті.

— Кәне, сен айтшы...— деп, инспектор ең артқы партада отыратын, жасы жырмаға келіп қалған ұзын-тұралау келген Жақып деген бала-жігіттен сұрады,

Ол партаны сықырлата-тырсылдата, ебедейсіз тұра көліп:

— Яго...— деп бастады.

— Яго емес, его...— деп түзетті инспектор.

Сол-ақ мұң екен, Жақып та сандалақтап қалды.

Енді оқытушымыздың көзі сенімді оқушыларына қайта-қайта қадалып, қамшылай бастады. Солардың бірі болып, мен де қолымды соза көтердім.

— Жә, сен айтшы...— деп, инспектор маған патшаның әйелініп нұсқады.

Бірінші класта болғаныммен, мен де он төрттегі ересек бала, тілім оралымға келе бермейтін. Әсіресе патша әйелінің ұзын сүре лауазымы басталатын «Ея» деген сөзге біржола тілім келмей қойған. Кейде «Ня», кейде «На» дейтінмін. Сол бір кеселді шаларақ естірте, тез аттап алдым да ар жағын мүдірмей-шұбатып кеттім. Инспектор ырзалығын аңдатқаны болу керек, мені тақтаға шақырды. Кобейту ережесінен бірер сұрақ берді де, қатарынан екі түрлі есеп шығартты. Онысының бәрі де бұрын талай кездескен есептер еді, мен мүдіргенім жоқ. Жүрексініп қалмаса, ол есептерге басқа балалар да мүдіретін емес-ті.

Осыдан кейін оқытушымыз да есін жиып, инспекторға менен орыс тілінен де сұрауды ұсынды. Ұмытпасам, мөпен сұралған «Чиж и голубь», не болмаса, «Маймыл мен көзілдірік» мысалы:

Чиж захлопнула злодейка-западня,
Бедняжка в пей и рвался и метался
А Голубь молодой пад пим же издевался.

Осы өлеңді осы күнге дейін жатқа білетініме қарағанда, менен сұралған да осы болу керек. Көз алдына келері бар, аярың бар, ұғынарың бар өлең оңай жатталған.

Оқушы балалардың бесеуі қыз еді, үшеуі инспектордан қорқып үйлеріне кеткен. Қалған екеуінің бірі тағы да осы мысалды айтып шықты. Инспектор маған М. Лермонтов томын, қызға А. Пушкин томын сыйлады. «Қанжар», «Терек», «Дұға» деген өлеңдерді мен сол қыста жаттап алдым. Бірақ мағынасын бұлдыр ұғынушы едім. Оқытушым ұғындырғаннан кейін де көз жазып қала бергенім даусыз.

Ең қызығы, инспектор кеткеннен кейін үш-төрт күннен соң патша құлаған хабары тарады. Әр ауыл дүрліге хабарласып, ел рухы қатты көтеріліп кетті.

— Бостандық, бостандық!— деп, сүйінші сұраушылар ерсілі-қарсылы шапқыласты.

Таңертең мектепке келсек, оқытушымыз патша мен әйелінің суретін жұлып алып, столының қабырғасына сүйеп қойған екен. Енді анықтап көрсек, сурет сыр бояумен қаңылтырға салынды. Алтындатқан жақтаулары да қаңғырлаған қаңылтыр екен.

— Бүгін оқудан боссындар. Мына екеуін ауыл-ауылға сүйретіп, кешке дейін мыжғылаңдар... Патша құлады деген дауыстарың бәсеңдемесін!— деді оқытушымыз.

Біз патша мен әйелінің суретін қыл шылбырға байлап алып кешке дейін сүйреттік. Әр ауыл үй төбесіне шығып қарап, балаларды еріксіз үйге кіргізіп, сыйлап шығарты. Патша дегенді көзімен көрмеген қазақ әйелдері мыжмыж болған суретті көріп:

— Албастының кейпі қалай жаман еді! Бір көзі соқыр екен ғой!— деседі, ол көзді біз шұқыш тастағанымызды білмей.

Сонымен бұдан үш-төрт күн бұрын инспектор алдында қалтырап тұрып мадақтаған патшаны кешке дейін сүйреттік те, Обағанның ойығына тастап жібердік. Қаңылтыр суреттер мұз астын тықыр-тықыр бір-екі тырпалады да үндері өшті...

Келер жазда Бекет Өтетілеуов өз атынап өтініш жазып, мені Пресногорьковская станицасындағы жоғарғы бастауыш мектебіне түсірді. Орысшадан екі алып, есептен бес алып, түстім...

Сол күз бір той болып жатқан ауылдың шетінде Сә-

бит Мұқанов екеуіміз кездестік. Бұрын сырт қана біліс болатынбыз. Менің үстімде, солдат шинелінен қазақ әйеліне тіктірген сұр «пальтом» болатын. Басымда тоқыма қара бұйра бөрік, аяғымда саптамалы етік бар-ды. Сәбит маған ығыса сөйлесті. Мен тұйықтау, ол ашықтау болғашымен, жасқанып тұрды. Қайда баратынымызды айттыстық. Ол Омбыға, мұғалімдер курсына, кетіп барады екен. Аяғында, ол малға «дөстөбірен» жазудың үлгісін сұрап алды.

Өткен жазғытұрғы бір базарда мен елу-алпыс атқа «дөстөбірен» жазып беріп, үш сомдай ақша тапқаным бар-ды; оның үстіне, қара қазақтың алдында мақтаныш етіп сыпылдатып жазам деп, «песір» атанғамын. Сәбитке сол жеткен екен. Мен оған бір «дөстөбіреннің» үлгісін жазып бердім де, бірақ жылқы біткен бір түсті болмайтынын ескертіп — қара, торы, жирен, құла, күрең деген сияқты түстердің орысша, қазақшасын тіздім. Сөздіктің бір бағанасындай етіп малдың әр түрлі ен-таңбасын да жаздым.

Сәбиттің ол үлгіні қалай пайдаланғаны күздігүнгі Пресногорьков базарында екі рет кездесті. Өте ыңғайсыз түрде кездесті. Бір аттың түсін жазғанда Сәбит қара, торы, қара көк, жирен деген үш-төрт түсті бір-ақ қосақтапты... Екінші бір аттың ен-таңбасын жазғанда оң құлағында ойығы бар, тілігі бар, шорт кескені бар деген секілді белгілердің бәрін тізіп, сап-сау құлақты жоқ қылып шығарыпты. Қылжақбас стражниктер ат иесін ұзақ әурелеп, аяғында пара алып босатты. Өзге шатақтарып Сәбит «Менің мектептерімде» өзі де жазған.

Орыс үйіне пәтерге қоюға әкеміздің шаруасы көтермей, мені атты казактардың сауын сиырын бағатын бақташы Сағындық деген адамның үйіне орналастырды. Ақ көңіл жақсы адамдар еді. Сағындықтың інісі Сыздық жасында орысша оқыған. Одан қалған жалғыз белгі «Қыз Жібекті» орыс әрпімен көшіріп алыпты. Бұлар ертеден осы қалаға орналасып, жаяу кесіппен күн көріп отырған адамдар: әйелдері тон тігеді, еркектері етік тігеді, ойық тазалайды, әркімнің отын-шөбін тасып береді. Балаларына дейін орысша таза сөйлейді. Мен олармен орысша сөйлесуге көп уақыт жасқанып жүрдім. Әсіресе Сәлима, Шайзат деген 13—14 жастағы қыздарымен орысша сөйлесе алмадым.

Бір күні сабақтан қайтып келе жатсам, базарда бір

әйел «Яблочки, яблочки» деп, зар қағып тұр екен. Алманы солай атайтынын «орысша-қазақша тілмаштан» көрген сияқты едім. Бірақ алманың өзі қандай болатынын көрген емеспін де. Пәтер үйімнің екі қызына бір көрмеген сыйлық жасағым келіп, базарға бұрылдым да, әлгі әйелден алманың бағасын сұрадым.

Жалқын қызыл жемісті әйел қолына алды да:

— Екі тиыннан,— деді.

Мен жиырма тиынға онын алдым да қалтама салдым. Жарылып кеткелі тұрған іркілдеген қызыл жемісті барлық қалтама бөліп салуға тұра келді. Үшеу-төртеуін шалбар қалтасына да салдым. Қаланың батыс жағында, ағаш арасында киіз үйде отыратын пәтер үйіме жеткенше әр қалтамнан-ақ едәуір сыз біліне бастады.

Ең ауыр халге киіз үйге кірген соң түстім. Үй толы адам жерде шай ішіп отыр екен. Екі қыз самауырдың екі жағында шай құйып отыр. Әлдеқайдан келген жат қонақтар бар. Үй несі еріксіз зорлап мені де шайға отырғызды. Мен де малдас құрып отыра бердім, шалбар қалтасындағы қызыл жемістер де бырт-бырт жарыла бастады. Сығылыса отырған жұрт сырт қалталарымды да өзіп жіберді. Киім сыртына қара-қошқыл ылғал шыға бастады... Енді мен орнымнан қозғала алмай, мелшиіп отыра бердім. Қыр қазағы қала нанына қандай құмар, шай да ұзаққа созылды. Менің астыма түгел су өте бастады.

Әлден уақытта шай аяқталып, екі қыз отын теріп әкелуге шықты. Пәтер үйімнің оны-мұнысына жеңіл қолғабыс ететін шартымыз бойынша, отынға мен де кеттім. Үйден ұзап шыққан соң, мен қысыла-қызараңдай тұрып қыздарға алған сыйлығымды көрсеттім:

— Алма... Сендерге алып едім,— деп, жарылып-жарылып өзіліп кеткен қызыл жемістерді қыздарға ұсындым.

Үлкен қыз қызыл жемісті қолына ала беріп-ақ сықылықтап күле бастады. Кіші қыз ашық мінезді, еркелеу болушы еді, мен ұсынып тұрған қызыл жемісті әуелі қағып жіберіп жерге түсірді де, іле өзі еңкейіп жерден алып, үйге қарай жүгірді:

— Апа, Ғабиттің бізге әкелген базарлығын қара! Помидор, помидор!— деп айғайлап, саңқылдап күліп барады. Үлкен қыз күле-күле шек-сілесі қатып, жерге құлай кетті.

Сөйтіп, қызға қырындаймын деген бірінші талабым осы күнге дейін ұмытылмаған ұятқа ұшыратты. Кейіні-

рек білдім, Қорған жағында помидорды яблочки деп атайтындар да бар екен.

Мен Пресногорьков жоғарғы бастауыш мектебін жиырма бірінші жылы бітірдім. Енді еске түседі, сол мектептің айналасында ғана бірталай қызық нәрселер бар екен. Ең алдымен, Совет өкіметі орпағанға дейін, біз күнде таңертең сабақ алдында «дұғаға» тұрушы едік. Барлық бала мектептің екінші қабатындағы үлкен залға сапқа тұрады. Қарсы алдымызда дін сабағын беретін поп Малиновский, мектеп директоры Михайлов, дьякон, мұғалімдер... Ең әуелі:

«Отче наш, еже еси, на небеси... да будет воля твоя...» — деген дұғаны хормен айтамыз. Ағаш мектеп күңіреніп кетеді. Одан кейін, патша әлдеқашан құлап, атылып кетсе де, біз «Боже, царя храни» деген дұғаны он тоғызыншы жылға дейін оқыдық. Поптың жуан даусы залдың бұрыш-бұрышын анда-санда бір дүңгірлетіп қояды. Терезелер үн қосады. Бірақ хордың нағыз жаны — дьякон. Ол — әрі жас, әрі сұлу жігіт. Даусы нағыз барқыттай баритон болу керек. Қыздар хорға қосылып тұрып, кейде оның даусын тына қалып тыңдасады. Музыка сабағында еркек балаларға оның көзі бір түскені есімде жоқ, қыздарды ғана оқытатын сияқты.

Сонымен, айналасы алты жылға созылған мектеп дәуірінде мен патшаға үш рет кездестім: әуелі инспектор алдында патшаның әйелін мадақтадым, үш күннен кейін суретін сүйреткіге салыстым, енді міне, «жасаған, патшамызды сақтай көр!» деген дұғаны да төрт жыл бойы хорға қосылып айтып келем! Бұл әрі шеткейліктің, әрі атты-казак станицасының ерекшелігі еді.

Мен бірақ Пресногорьков жоғарғы бастауыш мектебін әлі күнге дейін үлкен алғыспен еске алам. Орыс тілі, орыс әдебиетін ұғындыруда аса бір ұқыптылығы бар еді. Суффикс, флексияларға екі жыл бойы тілім келмей қойғанда, сол допір тілді еріксіз иемге келтірген, түріне тілім келмесе де мағынасын терең ұғындыруға жанын салған оқытушыларымды алғыспен еске алам. Үйренбеген алмаған өзім кішкентай, ол мектеп етік тігу, есік-терезе жасау, кірпіштен үй салу өнерлерін де үйретіп еді. Бір жағынан, әлі шайқалмаған ескілігі болса, екінші жағынан, жаңалыққа да жатсырай қарамайтын. Жиырма бірінші жылы ақ бандылар көтерілісі болғанда, сол мектептің жиырма шақты баласы Ақмола облысының оңтүстік пар-

тизандарының группасы деген отрядқа қосылып кеттік. Атты-казак еңбекшілері таптық тартыста қазақ дала-сынан оп-оңай озып жүре берді.

Бандыларды құрытқаннан кейін, қазақ елінің ішінде қаймағы шайқалмаған ескі қалыптардың заңсыздығын ұғына бастадық. Болыстық, ауылдық советтер түгелімен байлардың, атқамінерлердің қолында болатын. Азғана топ сол жайды өзгертуге аттандық. Бірақ өзіміз де заңсыз қимылдадық. Айналасы бес жігіт — Есім Досполов дейтін мұғалім екеуміз, қасымызда үш жігіт белсендіміз бар, болыстың орталығына келіп:

— Бай балалары, сендер болыс болуға хақыларың жоқ. Болыстық жиналыс шақыр, жұртқа соны түсіндіреміз... — дедік.

Жиналыстың аяғы насырға шауып кете ме деп қауіптенген бодыс айналасы жарты сағаттың ішінде маңайындағыларымен ақылдасты да:

— Алғыларың келетіні болыстық шығар, шырақтарым, осыны өздерің алыңдар. Қолымыздан берейік, — деді.

Сол жарты сағаттың ішінде бұрынғы болыс, военком, оқу бөлімі, жер бөлімі сияқты мекемелерді басқарып отырғандарды түгел орындарынан түсіріп, бәрін де өз қолымызға алдық. Орталықты көшіріп, басқа елге апарып орналастырдық...

Менің қылыш, мылтық сияқты нәрселерге ертеден құмарлығым болушы еді, мен военкомдықты қалап алдым... Бір қызығы біздің заңсыздығымызды облыс орталығы сөккен жоқ, бекітіп берді. Әттең, военкомдық тоғыз айдан кейін жойылды да, мен ол жұмыстан ажырасып кеттім, әйтпегенде осы күнге дейін солдат аташып жүрмей, мүмкін, офицер қатарына қосылар ма ем, өлде қайтер ем?..

Қалың бұқараның сол кездегі ұғымын аңдататып бір жайды Омар деген кісінің амандасуынан түсінуге болатын еді. Ол кісі неше кездессең де бір-ақ түрлі амаңда-сады:

— Е, шырағым, қай баласың? — дейді ол, он көргеннен кейін де танымай қалып. Сен аты-жөніңді айтасың.

— Е, сен екесің ғой... Орынша ма едің?

— Не, орыншамып.

— Милицияларың кім?

— Сол бұрынғы жігіт.

— Кәператиптерің кім?

— О да, бұрынғы жігіт...

— Е, бәрі де орынша екен ғой, әлі...

Осы екі сұраудан аспай Омекең ылғи тоқтайды. Совет өкіметінің хал-жайын білгені де, күнделікті тіршіліктің бетіп алғарғысы келгені де осы екі сұраудың алғарында шешіліп отыратын сияқты. Ел ішіндегі осы ыңғайға сәйкес мен төрт жарым ай аудандық милиция бастығына орыбасар да болдым. Бірақ ол қызметке қызықпай қоштастым.

Жынырма үшінші жылы күзге қарай Сәбит мені Орынборға әкелді. Бұл кезде шаруасы орташаға қарай ойысып қалған әкеміз менің оқуға кетуіме едәуір-ақ қарсылық етіп еді, Сәбит көп күш салды. Он жетінші жылдан бері Сәбит үлкен қалаларда, мен ауыл төңігерінде болдым да, ол менен «озып» кеткен екен. Ол Совет өкіметінің болашағы жайында сөйлей алатын болыпты. Қазақстан мәселелері түгел алақанында сияқты. Наркомдармен тең отырып сөйлеседі. Өзі бас наркомның үйінде тұрады екен, мені де сонда алып келді...

Сәбит екеуміз бір кісілік қана жіп-жіңішке темір төсекке бірге жататын едік. Төсекке салған шай жәшігінің жүқа тақтайлары екеумізді көтере алмай, еден жарылғандай гүрс етіп әр түнде сынады. Кейбір түндерде белуардан шойғырылып екі-үш рет еденге түсеміз. Көзімізді ашпастан тақтайларды қайта құрастыра салып, қайта ұйықтап кетеміз. Сәбит менен бұрышырақ ұйықтап кетеді. Кейде шала құрастырылған тақтайлардың сықыр-сықыр сыпа бастағанына да қарамайды. Әлі есімде сол қырық-құрау тақтайларды қыс бойы жаңартқан да жоқпыз, құрастырумен құтылып кеттік. Мұнымыз да салақтық үнемі болып шықты.

Сәбит көбінесе өлең жазады, мен сабақ әзірлеймін. Ол өлеңнің ұйқасы табылғанына көбірек қуанады, мен шалалау ұғынған бір сабақтың жүйесі табылғанына көбірек қуанамын. Оның газет-журналдарға жиі басылып тұратын өлеңдері екеумізді еркін асырауға жетеді. Бірақ түк берекеміз де жоқ, көбінесе тоқ-жарау жүреміз.

Осы салақтық нәтижесі қыс ортасы ауа бергенде-ақ маңдайымызға тиді. Сәбит рабфакқа былтыр келіп түскен, быыл екіншіде оқитын. Бірақ біріншінің біраз экзамены мойнында жүреді екен. Өлеңге әулігіп, сабаққа салқын қараған Сәбит қыс ортасында біріншіге қайта келді. Мен күздігүні әзірлік курсына түсіп ем, қыс орта-

сында біріншіге көштім. Сөйтіп, енді сабақты бірге әзірлейтін болдық.

Сәбит бұл жайға көп ренжіген жоқ. «Большевиктер налымайды» деді де, өлең жағына қайта ауысты. Жазғытұрым біріншінің экзамены басталар алдында елге кетіп қалды.

Сәбит өлеңді іркілмей де қиналмай жазушы еді, жағдай да талғамайтын. Бір столдың үстінде, ол өлең жазып, мен есеппен басым қатып, бірге отырамыз. Кейде оның өлеңге еріп бұл бөлмеден шет дүниеде, алыстағы бір оқиғалар арасында, шытырман суреттердің ортасында отырғанын сезінемін де қызығып қоямын. Қазір оның ойында оқу да жоқ, тоқ-жарау тұрмысымыз да жоқ, басқа түрлі күнделік қуаныш-қайғысы да жоқ, тек қана өлеңге ауысатын суреттер, өзі ғана айқын көріп, үнсіз тілдесіп отыратын адамдары бар.

Адамның кейбір кездері,
Көңілде алаң басылса,
Тәңірінің берген өнері
Көк бұлыттан ашылса.
Сылдырап өңкей келісім,
Тас бұлақтың суындай
Кірлеген жүрек өз ішін
Тұра алмас есте жуынбай...—

дөгендей, бұл ақынның бір қымбат шағы ғой. Өлең үстінде Сәбитті мен осы халде талай көрдім. Сонысына қызығушы едім.

Менің кітапқа құмарлығымды, авды-көпті сынап алатынымды аңғарып, Сәбит маған — «жазуға кіріс» деп, мазалап жүрді. Газет басқармаларынан қаулы-қарарлар әкеліп аудартып жүрді. Ол бір оңай табыс болатын. Сол кезде ылғи қате аударылған, қате аударылмаса ешкім түсінуге болмайтын қаулы-қарарлардың қазақшасында менің де еңбегім бар. Бірақ менің ойымда «сылдыраған келісім де», еріксіз сүйреп әкететін суреттер де оянған жоқ еді ол кезде.

Мен сол кездегі Орынбор рабфагын кейбір жағынан жоғары дәрежелі мектептермен теңесе алады-ау деп ойлаймын. Әсіресе әдебиет, тарих жағынан көп нәрселерді түбірлеп оқытушы еді. Қалайда он тоғызыншы ғасырдағы орыс классиктерін мен сол рабфакта ұғынып шыққандаймын. Әсіресе Гоголь, Чехов, Горький бағыты ойыма қона қалушы еді. Шетелдердің классиктері кейінгі

кездің іаденуіне байланысты болса, әр кезде өмірге байланысты, шындыққа байланысты, сол шындықты өзгертуге бағытталған орыс классиктерін рабфак бірталай-ақ ұғындырған сияқты. Рабфакты бітірер кезде жазу талабы менде де ояна бастады. Қабырға газетіне бірінші рет ұзақ әңгіме жаздым (кейін ол «Тулаған толқында» деген повеске айналып, менің бірінші басылып шыққан еңбегім болды).

Ол бір болған оқиғаның төңірегінен туған әңгіме еді. Мені болған оқиғаның өзі бастап кетті. Оқиға желісі үзілер жерге дейін еркін барған сияқты едім, аяқтау салмағы өзіме түскенде, малтығып әрең шықтым. Өзге кемшілігін былай қойғанда, аяқталуы олақ еді. Оны кезінде ешкім аңдаған жоқ.

Бірақ рабфакты бітіріп шыққаннан кейін де әдебиетке ауысуға табаным тұрақтай алмай, Омбыдағы Ауыл шаруашылық институтына барып түстім. Ол кезде оны Академия деп атайтын. Әдебиетке алабұрту сонда басталды. Есеп үстінде отырып та, тәжірибе станциясында аудармалы егіп салысып жүріп те ой алаңынан құтыла алмай қойдым. Өзгелер ауыл шаруашылық үйірмелеріне кеткенде, мен әдебиет үйірмесіне жазылдым. Жеті студент ортадан жалдап, өзін Беллинскийдің шәкіртімін деп санайтын қартаң бір педагогтан қыс бойы оқыдық.

Ол сабақты әр жазушының өз көзі болу керек дегеннен бастап еді. «Барлық жазушы бір-ақ көзбен көруге тырысса, салатын суреттері де ұқсас шығуы мүмкін. Жазушы көзі тұрақтамаған жас балаға ұқсамауы керек, ой көзі тұрақтылықты тілейді. Тұрақсыз көз өмірдің сыртын ғана, бояуын ғана көреді, сырына тереңдей алмайды. Идеялық көзқарастың тұтас та тұрақты болуы жазушыға қандай керекті болса, дүниені көретін өз көзі болуы да сонша қажет. Осыған келісеміз бе?»— деді. Біз, сөзсіз, келістік.

Содаң кейін ол мазмұн мен түрлің тұтастығын Беллинский ойларымен дәлелдеп, екі лекция оқыды. Көзқарас мазмұндық тек, жазушы көзі деген сол текті өзінше көре білу болады екеп.

Қыс бойы әдебиет ағымдарымен танысуымыздың алғы Маркстің «философтар дүниені түсіндірумен келеді, міндет сол дүниені өзгертуде ғой» дейтін атақты қағдасымен аяқталды. Бұл совет әдебиетінің негізгі заңы, негізгі талабы екеп деп таныдық.

Бұдан үш-төрт жыл бұрын В. И. Лениннің Саратов, Орынбор, Омбы қалаларының оңтүстік бетіне көз салсаң, қаймағы бұзылмаған қандай патриархалдық, тағылық жатқанын айтқаны құлаққа бір шалынған. Мақтаншақ топтар, бұрынғымызға қол тигізбей, қадірлеп ұстағысы келетін бірталай адамдар, Орынборда бұған мән бермей, «айтылды — қалдыға» айналдырып, тез ұмытқан. Маркстің қағидасы ең алдымен сол кең өлкенің өмірлік тіршілігін тез өзгертуді талап етіп тұрғандай, ойға дөп қона қалды. Мүмкін, қаламға тезірек жармасуыма бір себеп осы болу керек.

БОРАНДЫ ТҮНДЕ...

айсар біледің ұйге желіге сөйлеп, екпіндей кірді

— Әлгі, қайын атам болмай кеткір, Бекберген кәугөрік Күреңтөбелді сұратып кісі жіберіпті! — деп алқынып тоқтады. Даусында кернеген ыза, күйінгендік бар екен.

— Е, ол қай құтырғаны! — деп, менің әкем де түршігіп қалды.

— Бес жасар баласын піштіртіп, сонда қожасы құрғыр баладан сүңдет атыңды айт деп сұрағанда, иттің ғана баласы менің Күреңтөбелімді атапты дейді. Енді міне, баланың аузына құдай салған шығар, атын берсін, қалған қалың малымды кештім депті. Мына арамдықты көрдің бе! Қалғанының өзі екі-ақ бұзаулы спыр! — Қайсар сөз аяғын қайын атасының арғы-бергі үрім-бұтағына тұқыл найзадай қадап, лоқсытып тоқтады.

Оның айттырып қойған қалыңдығы барын біз, ауыл балалары, түгел білетінбіз. Бірақ Күреңтөбелге татитын қыз болар-ау деп кім ойлаған!

— Қайын атаңа сен не деп жауап қайырдың? — деді әкем.

— Оттамасын деп қайырдым, — деді Қайсар.

Аздан кейін ашуы басылғандай болып:

— Жалғыз атымнан айрылсам, қызын ұзатып әкелерде жаяу барып, жетелеп қайтам ба?.. Бере алмаймын дедім. Теріс пе осыным? — деп аяқтады сөзіп.

— Ие, енді не істемексің?

— Ертең түннен қалдырмай қызып алыпқашқа салам!

Әкем ондайдың аяғы көрші отырған елдердің арасында дау-жанжал, кектесу туғызарын ескерте бастап еді, Қайсар бұрылмайтын ыңғайын көрсетті.

— Ағайын, дау-жанжалдан қашқалақтасаң, отыра бер үйінде. Мен қызды алып қашқан бойым орыс арасына тайып отырамын. Сонан соң маған соқтығып көрсін!— деп кесіп тастады.

Біраз үндеспей қалысты. Әкем қол іске бара алмайтын адам. Аулымыздың аяулы бір жігіті дау-жанжал әкелгелі отыр. Дау дегеннің егіздеп кететін де кезі болады. Әкем осыны ойлап қысылады. Қайсар үзілді-кесілді жауап күтеді. Мен болсам, Қайсардың ер жүректігіне қызығып отырмын. Ұзындау қиылған қара көздері қызғылт ұшқын шашып тұрғандай екен.

— Кәне, ертең бір балаңды қосып бересің бе маған, жоқ па?— деді Қайсар.

— Бала дегенде, үлкенірегі кісі есігіңде, Иміштің үйінде... Мына боқ мұрын босаңдау ғой,— деп, әкем көселеу негімен мені нұсқады.

— Маған осы боқ мұрының болады! Балаңды қостың, басың бәлеге қалды! Даушылар алдымен осы үйге келіп түсетін болады,— деп, Қайсар қарқылдай күліп алды.

Бір қажетке жарап кеткелі тұрғаныма мардамсып, мен шалбардың ышқырын бір көтеріп, мұрнымды бір тартып қойдым. Қайсар сол күлген бойы шығып кетті.

— Төбелес бірдеме бола қалса, маңайына жолама!— деп, әкем маған ақыл айта бастады.

Қайсар өзінен басқа туысқаны жоқ жалқы жігіт болатын. Жалғыз Күреңтөбел аты бар. Көкдауыл атанған, тайыпшадай ірі, сұрғылт көк иті бар. Желкесінеп басталып иығына дейін созылған сирек қара қылшық Көкдауылдың атақты бір тұқымнан екенін көрсетеді. Қайсарға осы екеуінен басқа, анау бір қоңыр спыры, аздаған қойешкілері жараспай тұратын сияқты еді.

Күреңтөбел мен Көкдауыл — аулымыздың аруағы. Кейде біздің ауыл Күреңтөбелдің аулы деп те атала бастаған. Ауыл әйелдері Күреңтөбелдің алдынан өткен емес. Жаз күндерінде Көкдауыл ыстықтап келіп төрдің алдына сұлай кетсе, оны ешкім орнынан қозғамайтын.

Қыс бойы Көкдауыл жылы үйге тұмсығын сұқпайды.

Ауыз қораның бір түкпірінде талдан тоқып, астып тақтайлап, қалың қылып шөп төсеп тастаған үйшігі бар, сонда жатады. Таң ала көлеңде ауылды айнала шауып жүріп қасқырдың ізін көрсе, иісін сезінсе, Көкдауыя қораға кіре бере бір «ауп!» деп қалады. Қайсар Күреңтөбелді ерттей бастайды. Ол күні Күреңтөбелдің беліне көлденең түсіп, азу тістері ырсынып, мұрнына жұдырықтай болып қанды көбік қатқан бір қасқыр келе жатады.

Осылай болған соң Күреңтөбелге татитын қыз болсын ба, Көкдауылдай ит болсын ба?!

Қайсардың шешесі Бәден апай шалқып сөйлейтін, есіп отыратын адам:

— Күреңтөбел мен Көкдауылдан қасқыр құтылған емес! Көкдауылға түлкі деген не тәңірі, тышқан ғой әшейін!— деп бір қояр еді.— Ақ құйрығы болмаса, өзгесі адыра қалсын, шай емес!— деп, тағы бір беткейге серпіп кетер еді.— Қайсаржан-ау, балаларға беріп отыратып кәмпитім азайып қалды, қалаға соқсаң, тағы бір дорбасып ала келші!— деп, мырзалық қиясынан бір атой беріп жіберер еді.

Қалайда Бәден апай — балалардан барын аямайтын адам. Біз, ауыл балалары, қыс болса, ол кісінің отынын жарып беруге, жаз болса, бұзауын айдап келуге таласып жүреміз. Күреңтөбелді көлге жүздіріп алу керек болса, балалар үшін ол бір қиян-кескі төбелес...

Ертеңіне іңір кезінде Қайсардың үйіне келсем, он шақты жігіт шай ішіп, қызара бөртіп, терлесіп отыр екен.

— Мынау да қыз алып қашуға бара ма? Қой, бір жерде адасып қалар!— деп, жігіттер мені мазақтай бастады.

— Қызды алдыңа өңгеріп берсек, ауылға алып келе аласың ғой?

— Мінген атың қандай? Қорқылдақ шабдар бпе ме?

— Ие...

— Қап, келе жатқанымызды Бекберген күндік жерден естіп отыратын болды-ау!..

— Бәден апай жігіттерді бұдан әріге жібермей, тоқтатып тастады:

— Барады! Тым болмаса Қайсар ағасының атын ұстап тұруға жарамай ма? Қайсар ағасын жанындай жақсы көреді. Іштеріңде күнә-сұмдықтан таза бір бала болса, жолдарың болады. Барады! Шайға кел, қасыма отыр,— деді.

Ауыл жатар кезде, біреуі мен, он үш жігіт атқа қон-

дық. Бәден апай менің қойныма домалақ ащы құрт, бір уыс кәмпит тығып берді:

— Ұйқың келсе, ащы құрт же, қарның ашса, кәмпит же!..

— Қар қою қапалақтап тұр. Суық емес. Жел азғана есінеп қояды. Қай жаққа шығып алып соғарын байқатпай, айнала ұйытқып тұратын кезі. Әзірге қай ауылдың қамсыз отырғанын анықтап алуға айнала торып жүрген сияқты.

Жігіттер ауылдан шыға шұбала жөнеліп кетті. Ішінің қорқылдағы бар шабдар байталмен ең соңында мен келе жатырмын. Барар жеріміз алты-ақ шақырым екен, тез жетіп қалдық.

Кәдуілгі, ағаш арасына ықтай қыстаған ауыл... Бір үйден жарық көрінбейді. Бораннан иттері де қораға тығылып, бұйығып жатса керек, біреуі үрген жоқ.

Жігіттер екі топқа бөлініп, Бекбергеннің үйіне екі жақтан жаяу бармақ болды. Бір топтың аттарын ұстап тұруға бір ересек жігіт пен мен қалдым. Қайсар бастаған топ ауылдың екінші жағына шығып кетті. Қыздың әкешесін байлап тастап, өзін далаға алып шығысымен: «Ат!»— деген айғай салынбақшы. Сол кезде біз аттарды тоса беруіміз керек.

Сибирьдің бораны бір оянып алса, бұл ауылдарды қарға көміп болмай тоқтаған емес. Қазіргі бет алысы да солай. Қар алай-түлей қатты борап кетті. Жел де анда-санда ішін тартып қояды. Таң ата ышқына соққалы тұр.

Жігіттерден недәуір уақытқа дейін дыбыс болмай кетті. Шабдар байтал аузы тек тұрмайтын әдеті бойынша қар теуіп, бірдеме тауып алып шайнай бастады. Қазақ баласы атының оттағанына қарсы болғаны бар ма, мен оның ауыздығын алдым. Шабдар байтал тұғжыңдап қар тепкен сайын ер-тоқымы нығына қарай жылжи түседі. Е, оттай түссін деп, мен де отыра бердім.

Бір кезде ауылдың орта тұсынан әйел даусы шықты. Қыз даусы емес, жарықшағы бар, мосқал әйелдің даусы.

— Оңбаған... бейбастақ!— дегендері естіледі.

— Қоя бер әрі!— деген Қайсар даусы сияқты.

— Аттап! Жау, жау!— деген дауыс қосарлана шығып, ауылды кезіп барады. Сол маңайдан азғана шетірек екі рет мылтық атылды.

— Аттарды, аттарды!— деген дауыстар да екі-үш рет қайталанды.

Мен осы кезде ғана жерге түсіп, байталдың ауыздығын салып, ерін кейін жылжытып, шап айылын қаттырақ тартып болғанша, қасымдағы жігіт тізулі тұрған аттарды жетелеп алып, маған:

— Бол енді!— деп бір ақырды да, кетіп отырды.

Ауылдың әр тұсынан шаба жөнелген жігіттерді бір аңдап қалдым.

— Бері қарай!.. Әрі қарай!— деген дауыстар әр тұстап естіледі.

Мен атымды шаужайлап, дауыс шыққан жаққа қарай шабамын. Өзіміздің ауылдың жөні қай жақта екенінен байталымды оттатып тұрғанда-ақ айрылғамын. Енді әр тұстан шыққан дауыстарға қарай шауып жүрмін...

— Бері қарай!— деген дауыс кейде оң жағымнан, кейде сол жағымнан шыққандай болады. Бұрыла сала солай қарай шауып кеп жөнелем... Атты кеудесінен тіреген күртікке соғыламын да, екінші жаққа бұрыламын. Әйтеуір, жаңағы ауылдан алыстай бергім келеді.

Бір кезде бүкіл дүниеден алыстап кеткендей екемін. Адам дауыстары біржола жоғалды. Мен адасқанымды сезіндім. Бүкіл дүниеде жалғыз қалыппын.

...Меңіреу түнде меңіреу бораннан толып жатқан жат үндер естіледі. Бала ойына сыйар дүние әлдеқайда тұтас көшіп бара жатқан сияқты ың-жың... Адам баласының ой-сезімі балаң шағында осындай түндерде жын-перінің, ақ сайтан-албастының үндерін естісе несі таң?

Мен де таңданғаным жоқ. Әзір қорыққаным да жоқ. Шабдал байтал аттамалап-омбылап әлдеқайда әкетіп барады. Бет алысы ыққа қарай. Мұнысына мен де қарсы болмадым. «Адассаң — атыңа сен!» Мен байталға сендім. Қурай, тобылғы бастарып шала жүріп шабдар байтал әйтеуір бір жаққа әкетіп барады. Ащы құрттың біреуін ұртыма тығып алдым да, байталды еркіне жібердім.

Бір кезде байтал байғұс осықырышып қалды. Қасқыр көрген екен деп, қорқып кеттім. Жоқ, құдық екен. Сорайып тұрған сөре ағашып тапыдым. Біздің ауылда мұндай құдық болмайтын. Ат тұяғы тықырлап қаткыл сүрлеуге тиді. Мұрныма ауыл иісі келді. Ұзамай ауылдың өзі де табылды.

Біздің жақтың үй салуы біріне-бірі ұқсайты. Ауыз қораға кірген соң балшық үйдің қабырғасын бойлап жүре берсең, есігіне кездесесің. Есік өң салып ашылды.

— Бұл кім, әй?— деді қараңғы ауыз үйден шыққан еркек даусы.

— Мен...

— Мен дегенің кім?

Мен атымды айттым. Ол мені қайдан білсін, білмейді. Мен әкемнің атын айттым.

— Е, сеп қайдан жүрсің?

— Ауылдап...

— Неғып жүрсің?

— Жай...

— Осы боранда түнделетін жай жүре ме екен?

— Жай жүрмін...

— Әй, мынау бір кісендеп тастайтын кәззап қой!..— деп, ол киіне бастады. Қимыл-қозғалысынан, ашық даусыпап жас жігіт екені байқалады.

Төр бөлмеден мосқалдау адамның даусы шықты:

— Ол кім, әй, Асылхан? Кім де болса бері алып келсеңші! Тұр, қатын, шам жоқ.

Төр бөлмеде шам жағылды. Асылхан осы үйдің баласы болу керек, мені желкемнен итермелеп төр үйге алып келді. Қайсармен шамалас жігіт екен, тебіндеп келе жатқан мұрты екі езуінің ойпатына таман едәуір қарауытып қалған.

Арқасына күпісін жамыла салған елулер шамасындағы адам көзін шамнан көлеңкелеп маған қарап тұр. Асылханның әкесі екені оңай танылады. Екеуі де шықшытты, екеуі де қоңқақ мұрындылау, екеуі де сұрғылт түсті.

Төр алдында көрпелерін бастарына дейін жауып алған екі бала жатқан сияқты. Ағаш төсектің алдында мосқалдау әйел тұр.

Мен үй иесіне сәлем бөрдім.

— Е, кім баласысың?— Мен тағы да әкемнің атын айттым.

— Қайдан жүрсің?

— Ауылдан...

— Неғып жүрсің?

— Жай...

— Осы боранда түнделетіп жай жүре ме екен?

Әкесі баласының сұрауларын сөзбе-сөз қайталады, мен де өз жауабымды сөзбе-сөз қайталадым. Бірақ әзір үлкен кісіге өтірік айтып үйренбеген кезім ғой, үй иесінің соңғы сұрауына шынымды айттым:

— Бір қыз алып қашуға шығып едік...— дедім.

— Қай ауылдың, кімнің қызын?
— Аулын білмеймін, Бекберген деген кісінің қызы деп еді.

— Бекберген деген кісінің қызы?

— Ие, Бекберген деген кісінің...

Төрте жатқан екі баланың кішілеуі үлкендеуіп шынтағымен нұқып қалып, күліп жіберді. Көрпесіп тістелеп жатқан сияқты. Сықылықтағаны әрең естіледі.

— Қызды алып кеткен шығарсыңдар?

— Білмеймін... Мен ат ұстап қалып едім.

— Енді бұл ауылға неге келдің?

— Адасып келдім...

— Мынауың нағыз бау кеспе болып шықты. Кісендеп тастамаса болмас!— деп, Асылхан айбар көрсетті. Даусында нағыз ызғардың ізі байқалған жоқ.

— Әке-шешен аман ба, шырағым? Динаның дені сау ма?— деп, үй әйелі жылы бір сөз қосты. Әсіресе, шешемнің аты аталғаны көңілімді босатып барады. Үй иесінің мұртына да күлімдеу орала бастады.

Төр алдында жатқан екі баланың кішілеуі сақылдап күліп, басын көтеріп алды. Қос бұрымдап өрген шашы ешкінің құйрығындай ғана, жас қыз екен. Үлкендеуі қозғалған жоқ. Анда-санда көрпесінің бүлкілдеуіне қарағанда ол да күліп жатыр. Ол да қыз болу керек. Жас қыз маған қадала бір қарады да, мазақтай күліп, көрпенің астына қайта көміліп кетті.

— Балам, сен енді шешін. Отырып кеңесейік... Қатын, сен шай қой. Балалар, сендер де тұрып, қонақ балаға орын беріңдер!— деді үй иесі.

Жас қыз атып тұрды. Үлкені бой жеткен қыз екен. Ол сыпайы қозғалып, теріс қарап отырып киіне бастады. Бұрымы толық, шашы қою көрінеді.

Мен шешінейін деп қайыс белбеуімді ағыта бергенде, қойнымдағы қызыл ала, көк ала кәмпиттерім домалап, домалап жерге түсті. Домалақ ащы құрт тіпті әрірек кетті...

Жас қыз өзімді итеріп жіберіп: «Кәмпит!»— деп бір айғайлап қалды да, бәрін жинап алды.

— Ойбай, мынасы ащы құрт!— деп, тағы бір айғайлап жіберді. Жааздыгүні көл жағасында кездесе қалса, төрт таспалап өрген қоғажаймен ышқындырып-ышқындырып алатын қыздың өзі екен де.

— Мынауың бір құдайдың еркесі ғой!— деп, Асылхан ыржияды.

— Біреуі саған, біреуі маған! Біреуі саған, біреуі маған!— деп, жас қыз апасымен кәмпит бөлісіп жатыр. Үлкен қыз сыпайылық көрсетіп:

— Қойшы, Кәмер,— деді. Маған да бір күлімдей қарап қойды. Келбетті, жылы жүзді қыз екен.

— Мә, ащы құртың өзіңе!— деп, жас қызы құрғыр құртты менің қолыма ұстата салды. Алмайын деп едім, сайтап қыз алақаныма еріксіз қыстырып жіберді. Мен құлағыма дейін қызарып кеткенімді сездім.

Қыздар төсек-орындарын жинап, өзара күлімдесіп ауыз үйге шығып барады. Үлкен қыздың басында екі шоқ үкі таққап құндыз бөрік, жеңсіз барқыт қамзол, қына сары қос етек көйлеск. Аяғында мәс. Сұлу емес, сүйкімді, сұңғақ бойлы екен.

Үй иесі мені қасына таман жақын отырғызып, қайтадан сұрау қоя бастады:

— Бекбергеннің қызын неге алып қашпақ болдыңдар?

— Ол бір жаман кісі екен... Күйеуінің жалғыз атын сұратыпты. Ол — жаз бойы бәйге бермейтін, қыс бойы қасқыр соғатын жүйрік ат. Күреңтөбел атқа тұратын қыз болады деймісің!— дедім.

Неге екені белгісіз үй иесінің көздері төсегінің бас жағына құйрығын еденге тигізсе іліп қойған қасқыр терісін бір сипап өтті.

— Мынадай қасқыр терілері Қайсардың шопаласында үйіліп жатады,— дедім мен. Онымда асырыңқырап айту болса да, өтірігі жоқ болатын.

— Солай де, тіпті!.. Күйеудің өзі жақсы жігіт пе?

— Жігіттің сырбазы. Біздің ауылда ондай жігіт жоқ!

— Жақсы жігіт болса, қайын атасын неге өкпелетеді?

— Жоқ, ол өкпелеткен жоқ. Ертең қызын ұзатып әкелерде жаяу барып жетелеп қайтам ба депті. Дұрыс емес пе?..

Үй иесінің көздерінен намыстанған, кектенген белгілер байқалмайды. Қайта, Қайсардың жауабы зердесіне қопа бастаған тәрізгі.

Шай келді. Екі қыз самауырдың екі жағына отырып, шай құя бастады. Маған бір алтын жиекті кесе келе жатыр. Тегі, мен әлдекімдерге ұнай бастаған болуым керек. Бірақ қыз кесені қолыма әпере беріп нұқыңқырап қалды.

Мұнысы манағы мазақтау емес, басқа бір леп, келісім лебі...

— Сонымен, Қайсардай жігіт жоқ дейсің, балам, ә?— деп, үй иесі аз кідірді де,— атсыз қалсам, қалыңдығымды жаяу барып, жетелеп қайтам ба дегені сөз-ақ!— деп, үй ішіне түгел бір қарап өтті.

— Сенің бір асықпай-саспай созбаққа салып отыратының-ай, әйтеуір!.. Айтарыңды бір-ақ айтып қоймайсың ба?— деп әйелі қысталай бастады. Кіші қыз маған ойнақы қарап, астыңғы ернін маған қарай бір қисаң еткізіп қалды. Мен тағы да көл жағасында бір кездесер ме едің деп ойладым.

Үй иесі әйелінің не айтқанына мән бермеген пішіпмен өз сөзін жалғастырып кетті:

— Балам, сен ештеңені аңғара алмай отырсың-ау деймін... Бекберген менің немерелес інім болады... Қызы мынау — шай құйып отырған Кәмен, аяулы бала,— деп, үлкен қызға көзін аударды.— Сендердің келерінді естіп қалып, Кәменді біздің үйге жіберіпті,— деп тағы тоқтады.

— Ауылдарыңда Зағипа деген бір өсекші қатын бар емес пе, хабар берген сол қыл ауыз!— деп, әйелі кіжине қосарланды.

— Қайсардың жалғыз атын сұратқанына біз қатты наразы болдық. Ертең балаң баратын жерді тақырлап кеткің келе ме деп, аямай ұрыстым. Еті тірі жігіт, тауып алады әлі, пәлен де түген деп, айнала оттап, көшбей кетті...— деді үй иесі.

— Оның сөзінің кімге керегі бар!.. Түн бойы зығырданың қайнап, қыз алып қашатындардың біреуі кездесе, Кәменді артына мінгестіріп жіберер едім деп жатқапың қайда? Сөзді қойып, осы балаға мінгестір де жібер!— деді әйелі.

Менің Кәмендей аяулы қызды артыма мінгестіріп, шабдар байталды қорқ-қорқ еткізіп жортып бара жатқаным көз алдыма келді. Ол бір үйлеспейтін де болмайтын іс қой! Кіші қыз астыңғы ернін маған қарай тағы бір қисаң еткізіп қалды.

Кәмен қыздың көзіне жас келіп қалыпты. Жасқа толы көздері күлімдей үй әйеліне алғыс айта қарайды.

Ол екі арада үй иесі байламын жасап үлгерген екен:

— Асылхан, екі атты ертте де, Кәменжаңды Бәден құдағидың үйіне өзің апарып сал. Таң атқанша оралатын бол! Бекбергеннің жанжалын көріп алармыз,— деді.

Кәменнің жасқа толы көздері үй иесіне де алғыс айта қарап, сол қарауымен мені де сипай кетті. Шай ішіліп болған соң, үй иесі қызға батасын беріп:— Бетіңнен жарылғасын, балам, бақытты бол!— деді.

Кәмен үкілі бөркінің сыртынан қызыл ала шәлі жамылып, қызыл беренмен тыстаған түлкі ішіктің сыртынан көк судыр шапан киіп, беліне қызыл жібек белбеу буыныпты. Үй иесіне көрісіп қоштасты. Өтірік жылап, отірік айғайламай:

— Қадыр аға, бұлай аттанармын деп ойламаушы ем... Менен кінә болса кешіріңіз. Өз қолыңыздан аттандырған соң елім жоқ, жұртым жоқ екен демеспін. Жолыңыз түссе, соға жүріңіз. Әкем де, шешем де сіздер боларсыз... Аттатқан үйім — ата мекенім осы үй болар,— деді.

Әр сөзін анық естірткен даусы да, қимыл-қозғалыстары да, өзін-өзі ұстай білуі де барлық бала қызыққандай екен. Мен Кәменді мың Күреңтөбелге бермейтін қыз екен деп ойладым.

— Түнде жыламас болар, қарағым,— дегенімен үй иесінің де жүйесі босап кеткен. Ойнақы кіші қыз өкіріп жылай бастады. Қасымнан өте беріп мені ту сыртымнан түйіп-түйіп қалады, жынды қыз!..

Үлкен бір қабажал торыға Асылхан мінді. Жатаған келген жарау қара атқа Кәмен мініп алыпты. Қорқылдақ шабдарыма міне бергенде, жынды қыз мені тағы бір түйіп қалды.

Асылхан алда, одан кейін Кәмен қыз, соңдарында мен, жүріп кеттік.

— Жол жоқ. Қасқыр шоқақпен отырамыз,— деді Асылхан, шоқтып жөнеле беріп.

Кәмен де іркілмей жөнеп берді. Шабдардың қалай шоқыта жөнелгенін өзім ғана білемін...

Қар әлі борап тұр. Күшейіп бара жатқан жел әйтеуір бір қырындау екен. Алдымдағылар жинақы шоқтып баралы. Мен далбаң-далбаң шауып келемін.

Бір кезде Кәмен атының басын тежеп, мені тосып алды:— Інішегім, атың шабандау білем. Шылбырыңды маған бер де қамшылап отыр,— деп шылбырымды алды.

Жаңа түскен келіншектер ұзатылып барған аулының барлық балаларына өзінше бір ат қойып алады: тентегім, еркебала, кішкене, тағы-тағылар. Біздің ауылдың балаларынан Кәменнің бірінші ат қойған баласы мен болдым...

Оның үстіне «Інішегім» дегені қандай жақын, қандай ыстық естілді.

Біздің ауылға да жеттік-ау әйтеуір... Асылхан Кәменмен қоштасты да, аттарын алып өз аулына қайтып кетті. Қайсар үйінің қақпасы іш жағынан салтқымен бекітілген. Мен терезесін қақтым. Қайсар ұйықтамай жатқан болу керек, тезбе-тез:

— Бұл кім, әй?— деді.

— Мен...

— Боқ мұрынбысың, өй?

— Иә, мен.. қақпаңды аш.

— Аман жеттің бе, әй, боз сабалақ! Жүгір, үйіңе бар! Әке-шешен жоқтау айтып жылап жатыр...

— Жоқ, қақпаңды аш! Қасымда кісі бар...

— Мына шіркін не дейді?

Қайсар қақпасын ашты. Кәмен екеуіміз үндеместен үйге кірдік. Бәден апай шам жағып жіберді.

— Қалқам-ау, сенбісің? Келдің бе әйтеуір? Түн бойы жер-көкті шарлап таба алмай келіп, таң атқан соң тағы да аттанғалы жатыр еді Қайсар ағаң. Айналайын-ай, аман таптың ба ауылды!..

Бәден апай бетімнен сүйіп, мені шешіндіре бастады да, қасымдағы жолдасыма бұрылып айғайлап жіберді:

— Жаным-ау, Кәменбісің? Садағаң кетейін жарығым-ау, көктен түстің бе, қайдан келдің? Құлыным, өкпем!.. Әйелдер аймаласып, жылай жүре күлісіп, күле жүре жыласып жатыр...

Қайсар мені жұмалап:

— Сен бе, әй?— дейді.

— Мен...— деймін.

— Қап, мына боқ мұрынды-ай!

Жынды қыз сияқты, біресе мені түйгіштеп қояды, біресе кеудемнен итеріп қалады. Нә айтып жүргені құлағыңа кірер емес, мағынасыз сөздер...

Бәден апай Қайсарға бұрылып:

— Күреңтөбелді енді осы боқ мұрныңа бересің!— деді.

— Өй, сен қайтып?.. Қалай?— деп, Қайсар әлі сөз таба алмай жүр. Кәменмен қалай тілдесерін де біле алмай қалыпты.

Кәмен шеше құшағынан әрең босанып, Қайсарға қалжыңдай қарап:

— Көріп тұрып «сен бе?» дей бергенің не?.. Кім болсын басқа! Өздерің құр дәрілеп атқан мылтықтан қаша

жөшелгенде, қорықпаған жалғыз осы інішегім болыпты.. Мен жасырынған жерімнен үйге қайтып келе жатыр едім. «Кәменбісің! Мінгес артыма!»— деп ақырды келіп! Қорқып кеттім де, артына мінгесіп жүре бердім,— деді.— Күреңтөбеліді бересің!

— Сен бер десең, бермесіме бола ма? Бердім,— деді Қайсар.

Сонымен шай ішіп болғанша, Күреңтөбел ат менікі бола тұрды. Қайсар шынымен-ақ атынан айрылып қала ма деп зәрем ұшып барады. Ол ат Қайсардан басқа адамға жараспайтын сияқты. Күреңтөбел біздің әкейдің қолына бір түссе, ол кісі айрылмайды. Бөркінің арт жағын түріңкіреп алып, Күреңтөбелмен ауылдан ауылды кезеді де жүреді.

Осылай қысылып отырғанымда Қайсар маған:

— Атыңды сатамысың?— деді.

Кәмен қалжындап:

— Сатпа, інішегім, өзің мін!— деді.

— Сатамын,— дедім мен.

— Не сұрайсың?

— Жаағытұрым бір қара көк құнан алып бер!

— Әкел қолыңды!

Екеуміз қол соғыстық. Мен үйге қайттым. Кәмен жеңеміз біздің ауылдан бірінші баланың бетінен сүйіп жатып тағы да:

— Інішегім!— деді. Қандай жақынның айтары, қандай жылы сөз!..

Бәден апай тағы да қойныма бір уыс кәмпит тығып жіберді...

ЕКІНШІ БИ-АҒА

ала жолы қатар жылжыған үш жыландай прелеңдеп, екі жағына кезек ойысып отыратыны шоферімізге қатты ұнамай келеді. Кейде машинаның оң доңғалағын, кейде сол доңғалағын жол табанынан шығарып алады да:

— Осындай жарықшақ борбастың ортасымен жол салады екен!— деп әлдекімдерге ұрсып қояды. Осы жолды

салған түйенің қаңқайған басын, аттың құлағын боқтап келеді. Өз ауданының жерімен келе жатқанымызда еріндері көп жыбырламайтын сияқты еді, көрші ауданның жеріне шыққалы үдетіп кетті. Сонымен бірге Дайырбек— әдепті жігіт. Оның боқтау айтып келе жатқанын сөз аяғын ысылдатып тоқтағанынан ғана аңғарасың. Ара-тұра ол одентілігін ұмытып та кетеді: боқтап жібереді де, қиалақтап атақты аға жазушы Бейімбетке жалт етіп қалады.

Жеңіл машинаның брезент төбесін тесердей торсылдатып бұршақты жаңбыр құйып жіберді. Үлкендігі жидектей ірі бұршақтар жерге қыры сынбай келіп түсіп жатыр. Қалың қара бұлт төбемізден төніп бір алды да, жер бетін бұршағымен, найзағайымен атқылай бастады. Аспан жарылып кетердей гүрсілдейді.

— Мылтығыңды тығып қойшы,— деді маған Бейімбет. Қорқып отырғашын жасырғысы келіп, жұмсақ айтты.

Мен мылтықты жаңа ғана жол-жөнекей атып алған екі дуадақтың астына тықтым.

— Тұмсығын өз жағыңа қаратып тық...

Би-ағаң бірдемеден қорыққанда қалжың айтуға болмай қалатын. Мен өз жағыма қаратып салған мылтықтың тұмсығын көрсеттім.

— Дуадақтың қанаттарымен қымтап таста...— Машина дегеннің үсті-басы темір екенін мен Би-ағаңа бұл жерде айта алмай, кешке қалдырдым...

Осыпша шексіз-шетсіз қазақ даласын жауып тұруға тым үлкен аспан керек. Біздің аспан керіле-керіле қарны жұқарып өнімді бұлт жинай алмайды. Сондықтан әлдеқайдан адасып келген бұршақты жаңбыр тарсылдатып, гүрсілдетіп тез өтіп кетті. Әлде қай қабатында үйіріліп қалған дөңбек тастарын олай да бұлай дүмбірлетіп, домалатып жер бетіне құлатып жібергендей болып аспан да тынды. Бір бүйір ойыса берген қара бұлттың батыс жақ етегін шұрқ-шұрқ тесіп күн кірпіктері көріне бастады. Борбас даланың саз балшығы машина доңғалақтарына асыла жабысып, кесек-кесегімен былш-былш құлайды. Екі-үш күннеп бері қырыпбаған қара ауыз шофердің еріндері қатты жымырылып, тістерінің арасынан ысылдаған дыбыс шығады. Боқтап келеді. Бір олай, бір бұлай жұлжынған машинамен де алысып келеді.

Тегі Дайырбек шофер — боқтампаз жігіт. Таңертең тап осы машинаның доңғалақтарын кезек-кезек тепкілеп боқтап жүргенін көргемін. Ол өзі машинаға ауысқалы да

көп болмаса керек. Машинаны малша боқтайды: құлағынан бастап боқтап, «арам қатқырлап» қояды.

— Былтыр ғана бәрі жақсы атқа таласып жүруші еді, енді бәрі осы машинаға жармасады!— деп, аудан басшыларының да сыбағасын беріп жүр екен.— Күзгі лайсаңға бір жетейік, содан кейін немді мінер екенсіздер...

Машинамыз борбасқа біресе алқымынан тіреліп, біресе тойтандап тулап, сазды қопарып, жолға көлденеңдеп тұрып қалады. Қақалып-шашалып, ырылдап-қырылдап қояды.

— Шаршадың-ау, жігіт!— деді Бейімбет.

Сол-ақ мұң екен, шоферіміз жарылып кетті:

— Алдыңғы күні күн бойы земотделмен жүрдім. Кеше райисполкоммен, бүгін міне, сіздермен. Түнде оралып ауданға жетіп, райкомды обкомға алып жөнелем. Пленум... Ауданымызда жалғыз жеңіл машина осы. Бәрі осыған мінгеседі. Мұның да ұлтаны қарамай сіңген қағаздай жып-жылтыр. Өзгесі емес-ау, үшеуінің үш помощнигі бар, солардың қылығы батады. Сен қалжырап қайтасың, олар сені шақырып алады да, түстерін сазартып:— Тапертеңгі алтыға!— дейді, өңкей бір қу аяқ...

— Сонау көрінген бұлыңғыр белеске дейін бір боқтамасаң, бір коробка «Сафо» темекісін сыйлаймың,— дедім шоферге.

— Ол белеске жетсек, өзім де боқтамаймын. Арғы жағы құмайт,— деді ол. Темекіні алып қасына қойды.

Жалпақтығы он бес шақырымдай борбастан екі сағатта әрең өттік. Ар жағы құмайт, бетегелі дала екен. Жаңбыр бұл тұсқа соқпай өтіпті. Машина жабысқан балшықты тез-тез лақтырып, зырылдап кетті.

Күн еңкейіп көкжиекке жақындай берді. Жайдары жатқан көк дала кешкі күнге кеудесін тосып еркелей көріледі. Боз торғайлар ұясының үстінде қалықтап, шексіз даланы толтыра тыныштық әнін салады. Бір-ақ ән, бір-ақ тілек, мөлдір таза сұлу әп... Жайдары кештің, жайдары даланың әні.

Көлденең жатқан бір саяцда кеудесіне дәйін ғана қылтиған адам көрінді. Борбастан құтылған соң шофер машинаны орғытып-жүйткітіп қатты айдап келе жатқан. Саяцға тез келіп қалдық. Әлгі адам енді түгел көрінді: жеңіл машинаның иығына шығып алып, бензин құятын өңешіне шүмектетіп тұр екен... Біздің шофер қарқылдап күле бастады:

— Ойбай, мынау келе жатқан аудандарыңның райисполкомы!.. Бензині таусылып, сайдан шыға алмай қалыпты... Сол, сол!..

Райисполком қапыл-құпыл түймеленіп, машинадан секіріп түсті. Күнге күйген қара торы жігіт ұялғаннан күрең-қызылданып кетіпті. Бізге жақындап келіп Бейімбетке қолын созды да, тез кейін тартып алды.

— Сіздердің келе жатқандарыңызды естіп... асығып келе жатсам... бензині құрғырдың таусылып қалғаны...

Біз машинадан түсіп амандастық. Аты Бекіш өкен. Біз одан келе жатқан ауданымыздың жайын сұраймыз, ол айналақтап өзінің жаңағы халіне орала береді:

— Аудан орталығына дейін отыз-ақ шақырым... бензині құрғырдың таусыла қалғаны ғой. Амал бар ма, әуелі шоферім, содан соң өзім...

Дайырбек Бекіштің машинасына бензин ауысты да, кейін қайтты. Біз Бекіштің машинасына ауыстық.

Шолақөзек ауданының орталығына іңір қараңғысында келдік. Орталық дегендері — өзен бойын өрлей орналасқан су-алпыс үйлі ауыл сияқты. Бірінің сырты сары балшықпен сыланған, бірі сыланбаған қара қыртыс балшық үйлер бар салмағымен жерге батып бара жатқан сияқты. Машина жарығы үй төбелерінде үрпип өскен ермен мен жусанды жұлып-жұлып өтеді. Әр үйдің қасында жатқан қой-ешкінің көздері көгере жарқырайды. Өзен толы ордалы көлбақа болса керек. Солардың у-шуынан түнгі ауыл бүлк-бүлк өтетін сияқтанады.

Ауылдың орта тұсында екі ағаш үй — райком мен райисполком екені танылады. Осы екі үйдің арасында төрт-бес адам тұр екен. Бекіш машинадан тез түсіп, солармен аз күңкілдесті де, бізге келіп:

— Кеттік... қонақ үй әзір екен...— деді.— Аудан болғалы әлі жылға толған жоқ. Өз үйлеріміз әзір онша жайлы емес.

— Қонақ үйіңіз қайсы?— деп, шофер күңк етіп қалды. Даусында дүдәмалы бар. Бекіштің тізесі шофердің тізесін қатты нұқып қалды. Біздің тізелеріміз де түртісіп қалды. Бекіш оны бастырмалатып:

— Тарта бер, тарта бер... Қарағайдың ар жағындағы қонақ үй...— деді. Бір салт атты жігіт алдымызға түсіп шоқыта жөнелді. Машина жарығы әр үйдің алдында іш-дәрет алып отырған кемпір-шалдарды түгендей кетіп барады.

Ауыл иттері бізге ерекше «құрмет» көрсетіп, едәуір жерге шығарып салды. Жіңішке жол бір сайдың бойын азғана қуалап барып, қарсы жақтағы қабаққа көтеріле берді. Машина жарығы найза сабағындай тіп-тік тығыз өскен күнбағысты сыдыра көрсетіп келеді. Сабақтары сояудай ұзын, қалпақтары жез түймедей ғана елестейді.

— Қарағай дегеніңіз мыналарың емес пе?— деді Бейімбет.

— Е, естіп келеді екенсіздер ғой!.. Осы екені рас еді... Аят ұрғанды қоп-қою қылып-ақ егіп едік... сорайды да кетті... Көрші аудандар бізді қарағай егіпті деп мазақтайтын болды. Енді өзіміз де соған үйреніп кеттік,— деді Бекіш.— Тегі, келер жылы пыржымайт қылатын шығармыз...

Қонақ үй он метрдей ұзын коридорлы, есіктері коридорға шығатын екі бөлмелі, бір шоланды, тап-таза ағаш үй екен. Коридорда көк қағазбен жапқан ұзын стол... бауырсақ, май, қант, қызғылт-сарғылт мампасие... Жұқалап туралған бауыр, бауыр үстінде құйрық... Төр жақта қырық ру орындықтар, төменгі жақта тақтай скамейкалар. Стол астында жәшіктер. Столды айнала қатарланған аудан басшылары... Бәрі де әйелдерімен келіпті: күрең барқыт, көкшіл барқыт, қына сары барқыт, қызыл барқыт, қара барқыт. Семіз саусақтар, арық саусақтар... самауыр... Қыпша бел жас келіншектер.

— Ауданның орталығын осы қыраңға кошіретін болып, әуелі қонақ үй салудан бастадық,— деді Бекіш.— Өздеріңіздей қонақ келгенде қысылып қалатын болдық та сойттік... Қазір тіпті жақсы болды. Ал енді, қонақтардың денсаулығына деп алып жіберейік...

Сүргін қонақасы ұзаққа созылды... Қол алыстық та қол жуыстық. Содан бері стол қасындамыз... Осы кеште айтылған тілектердің оннан бірі орындалса, бұл аудан келер жылы-ақ озықтардың озығы болмақ. Бейімбет Толстой болмақ, мен — Горький...

Біреу терезені қатты тақылдатып тұр, енді біреу сыртқы есікті зіркілдетеді. Манағы кезде сыртта зіркілдеген бірдеме бар еді, ол тоқтаған, шам сөнген. Үй іші қап-қараңғы.

— Өліп қалдыңдар ма? Ашыңдар!— деді терезеден ашынған бір дауыс.

— Шырақтарым, ашпасаңдар болмай қалды... ашың-

дар!— деп, есіктегі дауыс қылқылдап тұр. Екеуі де мосқал адамның даусы. Терезе қаққан адамнан:

— Кім керек? Не керек?— деп сұрадым.

— Әлгі доғдыр қыз керек... Мына бір келін босанып қалайын деп отыр. Соны алып келдім.

— Бұл қонақ үй ғой, ақсақал. Әйелдер босанатын үйді анау орталықтан іздеңіз...— дедім.

— Шырағым, тәлкекті қой енді! Терезенді біленің бір сауымы қағып тұрмын. Қыздың өзін шақыршы бері, өзін! Шалдың тілі удай екен... Ұйқы ашылып кетті...

— Бұл не айтып тұр? Қайдағы қыз?— деп, Бейімбет өз бөлмесінеп шығып, менің қасыма келді...

Есікті қағып тұрған адам:

— Шырақтарым, мен күзетшімін... Есікті ашыңдаршы, түсіндірейін,— деді.

Мен есікті аштым. Күзетші ақсақ шал шоланып ашып, бірдеме алды да:

— Сірікке тұтатшы, шырағым,— деді.

Білтелі шамды тұтатып, ойран-ботқа болған ұзын столдың үстіне қойды да, күзетші бізге тура қарап:

— Шырақтарым, ұят та болса айтайын, бұл қонақ үй емес, әйелдер босанатын үй еді... Сіздер келе жатыр деген соң, бос тұрған үйдің мұртын бұра салып едің, көрмейсің бе, құдай онымызды қостамапты,— деді.

— Құдай абырой бермейін дегенде өстеді ғой. Үш күн бос тұрып еді, бүгін мына бір қатынның толғағы келе қалғанын қайтерсің!..

Терезе қаққан шал да үйге сөйлей кіріп келеді...

Бір шалды бір шал әрең тоқтатып, шала-шарпы сеніскендей болдық.

— Е, мейілдерің... қызды мен қайтейін!— Ана толғатып келген қатынды түсіріп алыңдар!— деді де, шал шығып кетті.

Күзетші шалдың бір аяғында күпшектей ағаш... бір қолтығында балдақ...

— Мына бір кенеп теңге салып көтеріп әкеліңдер. Мекен қайран жоқ,— деп, күзетші бізге әлдеқайдан ағашқа керген кенеп көтерме тауып берді.

— Бірің арқасынан, бірің тақымынан көтеріңдер!— деп әдеттенген ақылын айтты. Ағаш күпшектің темір өкшесі баспалдақты бір-екі нұқып қалды да тынды.

Әйел әрі аяпшақ, әрі ұялшақ екен. Арқасынан алсаң да ойбай салады, аяғынан алсаң да ойбай салады:

— Қолтығыма неге апарасың қолыңды?— дейді.

Бейімбет екеуіміз әрең дегенде әйелді көтеріп, мен жатқан бөлмеге әкелдік... Төсекке жатқыза алмадық. Көнбеді. Матрацты еденге төсеп, ақ жайманы жайып, байғұс әйелді жатқыздық-ау, әйтеуір.

Бейімбет екі шалға барып:

— Ал, доктор әйелді қайсың шақырарсыңдар екен?— деді.

Күзетші шал:

— Мен ауылға барып қайтқанша, таң атып, күн батады. Доғдыр қыздың қайда тұратынын да білмеймін,— деді.

Толғатқан әйелді әкелген шал жайдақ тарантасқа жеккен өгізін бұра беріп:

— Мен бұл орталықтың өздеріңнен басқа бір итін де білмеймін,— деді де кете барды.— Әкелдім, тапсырдым. Райком алдында сендер жауапты!

— Жақынырақ жерде тұратын ешкім жоқ па?— дейді Бейімбет күзетші шалға.

Жоқ, шырағым... Нәнке қатын үш күнге босанып, бригадқа кетті...

— Онда енді доктор қыздарың келгенше, әйелдің қасында сіз бола тұрарсыз.

— Жоқ, шырағым... маңына жолаған жұмысым емес.

Екі жазушы, бір ақсақ шал далада жүрміз. Үйде ауыр толғатып әйел жатыр. Жазу-сызуымызда: «Әйел — ана, бар құрметті анаға көрсетейік!»— деп шын жүректен жазатынбыз. Енді сол ананың қасына бара алмай тұрмыз. Әйел: «Доғдыр, доғдыр!»— деп айғай салды. Даусы ышқынып шығады. Бейімбет маған, мен Бейімбетке қарап қалдық.

— Сен Горькийдің әңгімесін аударып едің ғой. Есінде бірдеме қалған шығар баршы!— деді Бейімбет.

Әйел тағы бір айғайлап қалғанда, мен жүгіріп қасына бардым. Әйел шалқасынан жатыр. Басы жастықтан түсіп кеткен. Үсті-басын жұлмалап, әлденені тістелеп жатқандай.

— Жақын ба?— дедім әйелге.

— Басымды көтерші.

— Би-аға, шамды бері әкел!

— Әкелме, керегі жоқ.

— Жақын ба?

— Мен қайдан білейін.

Шамды қалқалай ұстап жақындай берген Бейімбетке: — Жылы су әзірлетіп қоярсың, — дедім. Ол стол үстінде тұрған самаурынға қарады.

— Қазір...

Әйел аласұрады. Жұлынып жатыр. Мен әйелдің бас жағына келіп, арқамды қабырғаға тірей, аша бұттанып отырдым да, әйелді өзіме қарай тартып, арқасын кеудеме сүйедім. Қолдарын уқалап, кеудесін сипап, бет-аузын сүрттім. Әйел менің шынашағымды тістеп алды, мен оны жақтап тартып жібердім. Бір әңгімесінде Горький сөйткен сияқты еді.

— Құдай, құдай, кімнің ғана қолына түсірдің? Абыройымды кімге ашқызайын деп тұрсың, құдай! Ал өйткенше, өзің ал!

Әйелге бір-екі рет жылы сөз айттым. Ақылды сөз менің аузыма да түсе қойған жоқ, ақылды алар әйелде де жай жоқ. Бұл бір әйел біткеннің еркектен безінер сәті. Әйел оны тілімен айтып жеткізе алмайды. Үнімен, бар депесінің бұралып-үзіліп жатқан зарымен айтады екен.

Әйелді өзіме тарта түсіп, ішін аздап төмен қарай қысыңқырай түсіп қоямын. Мен оған: — Жақын ба? — деймін. Ол маған: — Кет, жібер! — дейді. Бейімбет есікке жақындап келіп: — Болды ма? — деді. Күзетші шал әйелдің жанталасын естігісі келмей, алысқа кетіп бірдемені ыңылдап отыр.

Әйел шыңғырып жіберді де, ышқынып қалды. Құшағымды керіп отырған әйелдің іші де босай берді.

— Бері кел, Бейімбет, кіндігің кес!..

Ақ жайманы жыртып жіберіп, баланың кіндігін байладық.

— Самаурында бір-ақ кесе су қалыпты, — деді Бейімбет.

— Қымыз қалды ма екен?

— Бір шелек толып тұр!

Горький жаңа туған баланы теңіздің тұзды суына шомылдырады ғой, біз қымызға шомылдырдық. Бала жаңа дүниеге келгенін сезініп, баж етіп қалды. Сол екі арада қалғып кетіп, сұлық жатқан ана:

— Ойбай, баланы өзіме беріндерші! — деді.

— Баланды ешкім жемейді сенің! Әуелі өзің жуынып ал! — дедім. Манадан бері мен оны бір-екі рет ұрсып алғамын. Бұл жолы да зекіп айттым. — Үсті-басың тер... жуынып, тазаланып алмай, баланы емізуге болмайды!

— Манадан бері білмей жатсам, сіз доғдыр екенсіз ғой...

— Ие, доғдырмын.

— Жаңадан келгенсіз ғой?..

— Ие, кеше келдім.

Таң ала көлеңке, құлан нектеніп келеді. Бейімбет баланы орап-шымқап, көтеріп алып далада жүр. Бала бабылдап қояды. Мен үй тасасында әйелді шомылдырдым.

— Қымыз пісі келе ме, немене?— деді әйел.— Обал-ай...

— Үндеме, шомыла бер... Қымызды әдейі қостым.

— Бригадта жүріп жалғыз көйлекпен келіп едім...— деді әйел суртінің жатып.

— Үндеме, табылады.

— Мынауыңыз еркектің киімі ғой.

— Сөзді қой, киіп ал. Еркекке де жарайды, әйелге де жарайды. Пижама!

Орыспа айтылған сөзге әйел қарсылық көрсете алмады. Киіне бастады. Енді әйелді Бейімбеттің төсегіне жатқызып, баласын қасына сапып бердік.

— Атын кім қойсам екен? Доғдыр қойсам ба екен?— дейді әйел.

— Биаға деп қой,— дедім мен.

Әрі би, әрі аға деген ат әйелге қатты ұпаса керек. «Айналайын, күнім, Биағам»— деп, баласын бауырына қыса түсіп жатып, әйел қалғып кетті. Бар бейнеті ұмытылған. Жадыраған жүзіне ана сұлулығы, ана бақыты шыға келіпті... Мұндай мейірімді сұлулық ана жүзіне ғана шыға алса керек... Жүзіне осындай мейірім шыға келгенде ғана ана сұлулығы танылса керек...

ӨМІР ЖОРЫҒЫ

Күміс қылыштай жарқылдап, найзағайдай ағып келе жатқан атабалық — Көкқасқа осылай бір жүйткітін кезең таянып қалғанын бірталайдан бері сезінген еді. Оқтаудай жұмырланып алғап жарау десе көк болаттай піліп-бүгіліп әрі күшті, әрі оңтайлы сырғиды. Көздері жалтылдап, барлық денесіне маржандай қызғылт бөрткен шығып кеткен. Әшейін-

дегі күн көрісте Көкқасқаның сырт бояулары су астының балдырымен реңдес күңгірт болушы еді, енді міне, күммен аршылған ескі күмістей жарқ-жұрқ етеді. Түпгі қара көк аспанды аққан жұлдыз қалай тіліп өтсе, теңіз астының қара көк тұңғығын Көкқасқа да солай тілгілеп жүр. Ол бүгін жарқыраған ағынға, қайжымас-талмас екінге айналған.

Бүгін ол теңіз астын кең орай жүзіп, дамылсыз жезіп жүр. Күн көрістің бақай қимыл, баяу қозғалыстарып, қаны-қалтарысып аңдатып дағдылы бой тасаларын бір-жола ұмытқандай, оқшау орғып әдейі көзге түседі. Теңіз астындағы әлемнің бәрі көрсін дегендей, өңешті мен тістілердің бәрінен де қаймығар емес. Әшейінде бармас-баспас алыс айдындарға барып оралады. Қалың мұздың астында бейбіт өмір сүріп жатқан Азат-мая тұқымдас ана балықтарды жағаға қарай ысырып, ығыстырып жүр, асықтырып жүр, айдап жүр.

Көкқасқа күнделік тіршілігінде аузып ылғи ашық ұстайтын еді. Аузына шолп етіп кіріп кеткен де, жылып етіп кіріп кеткен де өңешінен өте береді. Оның таса-қалтарыстардан тап беретін әдетіне теңіз астының қалың ормандарында бейғам жүретін жәндік отарлары талай кездесіп, талай жем болған. Талай рет су асты одап дүркірей қашып, зар қағып қалған. Бүгін ол аузын тас бекітіп жауып алыпты.

Өзінен зорлардан Көкқасқаның өзі де тасалана жүретін еді. Талай өңештерден өзі де өтіп кете жаздаған. Ол бүгін соның бәрін де ұмытқан. Тұла бойы қызғандай, отты бір күш еріксіз айдайтындай, орман отарларды тастап, ашық айдынға шығыпты, көзге түсе шығыпты. Білік аспанда еркін шарықтайтын қыранға ұсап, бұл да бір ұлы жүйткіге көшкен. Жүйткіп жүр...

Теңіз қарнын семсердей тілгілеп жүрген жалғыз өзі ғана емес екенін Көкқасқа енді абайлады. Өзімен ататегі бір Азат-мая нәсілінің естияр еркектері түгел құтырынып, теңіз астын олар да дүрліктіріп жүр екен. Олар да жарқырап ағып, жорық әнін салып жүр. Теңіз астында пайзағай көбейген, жарқылдау көбейген. Сол пайзағайлар барлық ана балықтарға ұлы жорықтың бет алысын, жөнін сілтейді. Теңізге құятып өзеннің сағасып мензейді.

Үлкен жорыққа жолдан қосыла кетпек болып, жол тосып жүрген жалқау-жампоз қырт еркектер де бар екен.

Енді мұндай жорыққа шығудан қалған бірнәрсені сырт буын ақ бас қарттарды орталарына алып, әлі оттасып жүр. Жайын жатқан ел бар, ертеңгісін ойлай алмайтын бала-шаға бар, көп қырттың онымен жұмысы да жоқ. Ойлағандары өз қамы, өз құлқыны. Әлі өздері де әзірленбеген. Үсті-бастары әшейіндегі күңгірт қалпында. Біреуі де түлемеген. Құлқын құлдары тасалану, тап берудің әлегінде қала беріпті. Көкқасқа бұл ұятсыздардың арман дүниесін таныды да, жалт бұрылды, жорыққа аттануға шақырған жоқ. Үн шығармай теріс айналды. Ата-тегі басқа, аран ауыз — кер азулар да көш-қон қарбаласын аңдып, жем іздеп, жол тосып жүр. Бұл олардың қашанғы әдеттері. Өңкей кер азу жембасарлар осындай қарбалас кезінде қарындарын оңай толтырып, қабырғаларын жауып қалады. Ең қатерлі жаулар да осылар. Аузына іліксең, тірідей қылғып жібереді, қабағын да шытпайды.

Көкқасқа бұлардан ығысқан жоқ. Қанды ауыздар тобын қақ ортасынан найзағайдай жарып өтті. Құлқын тырбаңмен жүргендер найзағайды қалай ұстай алсын, ауыздарын ашқан бойы қала берді.

Аты балық атанғанымен сүліктей жіңішке, қылыштай ұзын Минога дейтін залымдар да тосқауылда жүр екен. Бұл бір үлкен пәле. Қылаңдап келіп, жымып келіп балықтың желбезегіне жабысады да, желімдесіп қалады. Қашан өзі ажырасқанша, одан құтылар шара жоқ. Жабысқан бойы шектей шұбатылып ұрық шашар тұщы суларға жетеді де, жас уылдырықты қиядай сыпырады. Көкқасқа бұл пәлені де ішіне түйді.

Қара ормандай қалың шалан арасында ана балықтар әлі баяу қозғалып, әлі жабайы тіршілік қамында жүр. Әлі қызынбаған, ұрық шашар ұлы жорық бары ойларына да кірмепті. Қарындары шермеңдеп уылдырықтан жарылғалы жүрсө де, әлі бейғам, қыз-қылаң, қылықтардың бірі жоқ. Алда тұрған жорықтың, ұлан-асыр қызықтың бар жарасымы осы месқарындар емес пе? Бар арман, бір жылғы ұрпақ осылардың қарнында ғой! Ертең тұщы суға жеткенде, осы месқарындардың біреуі үшін он еркек өліп кетсе арманы не? Жоқ, әйелдер жынысы әлі қызынбаған, аналықтардың әні де басталмаған, биі де басталмаған. Әлі де баяғысынша, көші-қонды еркектер біледі деп, еру жайылып жүр... Көкқасқаға әлі де жарқылдай беру керек, қыздыра береу керек екен. Жұлдыздай аққан жүйт-

куімен, ойнақылығымен жорық сарынын аналықтарға түгел сезіндіру керек. Тіпті болмаса ең соңғы мүлт кетпеске басады да! Ұзамай Көкқасқа сол мүлт кетпесіне басты...

О, ол бір биіктен шырқаған ән еді! Ол бір жан-жүйеңді түгел тебірентер сөз еді. Ол бір су ішінде, мұз астында ортеп жіберетін от еді, ол бір өліні тірілтер сиқыр еді. Көкқасқа ағып келе жатқан бойы қызғылт маржандай борткен жауып кеткен қабырғасымен сүйкеніп-сүйкеніп отіп еді, аналықтар өне бойларын өрт ала жөнелгендей ду ете түсті. Теңіз асты жарқ та жұрқ сылаң қаққан ерке биге айналып кетті. Енді оларды тоқтата алар күш те жоқ екен, барлық аналықтар лек-легімен тұқым шашар жайынға апаратын өзен сағасына қарай жөңкіліп берді, жосып кетті.

Іштерінде бір түйір уылдырығы жоқ, бүйірі солық, қыпша бел қыз-қырқын да солай қарай жөнеп беріпті. Оларды ешкім шақырмаса да, ұлы жорыққа еріп кеткілері келеді. Бұл бір үлкен қызық қой! Өзен бойын өрлеп барып тайыз жайылымдарға тұқым шашылады, уыз төгіледі. Әрбір аналық отыз мыңдай уылдырық әкетіп барады. Уызға оралған уылдырыққа жетер тамақ қайсы? Ұзаққа созылған көш-жөнекейдің өзі қандай қызық! Аналықтарды құрмет, қошаметпен ортаға алып аталықтар екі қабырғалықта жарқылдасады да жүреді. Соңша еркектің ортасында қауіп бар ма, қасірет бар ма! Әттең, бізді тастап кетеді. Көздерінен от шашқан Көкқасқалар қалың шалаңға қайта қуып тастайды. Бет бақтырмайды. Ұлы қызыққа сығалап та қарай алмайсың...

Жалынғысы келіп, жабысқысы келіп, қыз-қырқын Көкқасқаларға жақындайды да, оның ызғар төккен қасқабағынан сескеніп, қалың шалаңға қарай қайта ойысады. Бұлар қызыға да білетін сияқты, бірақ дапа табиғат берген ұстамдылық запын бұзбайды да!

Осындай қарбалас үстінде теңіз асты неше рет қайта бозарады. Аяғында барын кпініп алған қалыңдық, күйеуге ұқсап ажарланып алған аталықтар мен аналықтар теңізге құяр өзеннің сағасына қарай түгел ойысты.

Қас-қабақтары шала-бурыл тартқан қартаң аталықтар жөнелген көшке алыстан қараған бойлары қалып барады. Талай бастаған, талай барған жорықтары. Енді міне, не болып, не қойғаны естерінде де жоқ. Елегізу түгіл, елең ету жоқ, үміт дүниесі түгел ұмытылған. Бұлар

үшін бар өмір балдырлы-балқашты шалаңда ғана қалған. Енжар қарап, жай қозғалған бойлары қазан қасында қалып барады.

Алғашқы апатқа ұлы жорық өзеннің теңізге құяр тармақ-тармақ сағасында кездесіп еді. Аран ауыз, теріс азулар жорықты осы сағада бір тосқан екен. Көп қуыш әлектенбей-ақ, баяу жосып келе жатқан месқарын аналықтарды қырып салды.

Осы қырғын үстінде барлық Азат-мая тұқымының еркек кіндікті Көкқасқалары түгел күйінгендей еді. Бұларда арандай өткір тіс те жоқ, қылғымай жұтар үдірейген өңеш те жоқ. Бұлардың бар қайраты найзағайдай жарқылдаған жүйткүлерінде ғана екен. Жан ұшырған Көкқасқалар жүйткі жүре етек-жеңі жиналмаған, кең жайылған жорықты әрең дегенде өзен арнасына түсіріп, ағынға қарсы жоғары алып кетті. Аналықтарды ортаға ала, еркектер екі қабырғадан қаумалап келеді. Әлі соңдарынан қалмай өзеуреп келе жатқан кең өңештер енді қабырғаласа жосылған ата балықтарды жұта бастады. Бірақ көш алды өзенді өрлеп, жоғарылаған сайын бірте-бірте шегіншектеп теңізге қайта оралып кетті.

Қазір он мыңдаған Азат-мая бір денедей қозғалып, су астында сүңгуір қайықтай сырғып, тұтас жосып келеді. Жемге қарақтаған, бетімен жайылайын деген бірі жоқ. Ұлы жорық бәрін өз шеңберіне алып, айдап әкетті. Көздері оттай жарқыраған Көкқасқалар көш алдын бастап келеді.

Көштің екі қабырғасында да, жанында да — сол Көкқасқалар. Әр тасаға жасырын құрған ұры-қарылардың ауларына ілігіп қалатындар да сол ата балықтар. Бірақ өмір жорығы ешбір бөгесінге көңіл аудартпай, айдап келеді. Тұщы суға біржола шығып алған соң, жорық бет алысын біржола ұғынғандай бір балық шашау шықпай, тұтаса жосып кетті.

Балық нәсілі үшін ең бай дүние су асты. Ең көркем дүние де сол. Тасыған өзеннің қатты ағысына қарсы жүйткүден, күн көріс құлы бытыранды көптің осындай ұлы тілек үстінде тұтасып кеткен қозғалыстан асар күш болады дейсің бе! Осыны сезінген жорық, бетін бір түзеп алған соң, ең ұшқыр поездың зырлауыпа салып, аға береді, аға береді.

Келер күні күн көтеріле бере, кәнігі Көкқасқа көп ұзамай құламаға кезігетіндерін сезінді. Кеудеден соққан

су салмағы ауырлап барады екен, ағыс екпіні күшейіп, гүріл сезіле бастады. Ол әлгі әзірде ғана ұзын көштің арт жағын бір орап, баяу қозғалғандар болса тақымдап-тақымдап алған. Қазір ол көштің қарсы алдында еді. Найзағайдай ағып барып, көштің арт жағын тағы бір тықсырып қайтқанда, биіктігі үш метрдей құламаға тақап қалған екен. Ауыр су биік тас бөгесіннен гүрілдеп құлап жатыр. Көкқасқа екпіндеп келіп, жоғары қарай атылып кетті. Көтеріле берген күн көзіне күміс қанжардай бір жарқ етті де, құламадан асып барып, өзенге шолп ете түсті. Құламадан жоғары жайдары аққан өзен оны жұтып жіберді. Тіпті, езу тартқан жоқ. Енді Көкқасқа өзеннің көлеңкелі қабырғасына қарай жақындап келіп, артқы көшті тосып қалды.

Көкқасқа құламадан қалай атылса, олар да солай атылып өтіп, алда келе жатқан ата балықтар Көкқасқаның мапына жинала бастады. Бір сыннан аман өткендеріне маз-мейрам. Кейбіреуі Көкқасқаның өзіне көз аларта бастапты. Күндестік қысқандар, жорыққа мастанғандар Көкқасқаны жанай өтіп, соқтығып қалуға жақын. Көкқасқа қанталаған көдерінен алтын ұшқын шашып, қыбыр етпей тұр. Ол құламадан өтіп жатқан көштің алды-артын абайлап, көзінен өткізіп тұр. Кейде, тіпті, он мыңдаған аналықтарды санап тұрғандай. Соқтықысы келген текешіктерге елемей қарайды. Бірақ ызғарлы тұр.

Алғаш кездескен құламадан аналықтар да көп іркілмей өтті. Ағын күшейіп, ұрыққа толы мес қарындарын оңды-солды толқыта берген соң, құламаға жеткендерін бұлар да сезген. Бір қарғығанда құламадан асып түсе алмағандары шегініп кетіп, екпіндеп келіп, қайта атылады. Бір сәт құлама үстінде күміс қанжар лақтырып ойшап жүрген біреулер бардай еді. Төменнен жоғары қарай лақтырылған қанжарлар күн көзінде бір жарқ етіп қалады да, суға шанышыла түсіп жоқ болады.

Ең ауыр хал желбезегіне сүліктей жіңішке, қылыш-тай ұзын Минога деген бөле жабысқан балықтарда еді. Шылбырын шұбатқан ат қалай шаба алмаса, бұ да сондай, желбезегінде салақтап жүрген Минога бар балықтар құламадан қарғып өте алмай, төмен қарай құлай береді. Қарны салыңқы, қартаң аналықтар қайта-қайта қарғып, қайта-қайта тасқа соғылып қалғанда уылдырығы ытқып-ытқып кетеді. Жақтарына Минога жабысқан көп аналық

осы арпалыста, не құламадан өте алмай, не теңізге қайтпай, өлім әлегінде қала барды.

Жүзүі өнімсіз, еріпшек аталықтарға да Минога көбірек жабысқан екен. Бұлар да сол алғашқы асудан аса алмай, әлекте қалып барады. Жорық үшін жалғыз қуаныш сол асуда Минога бәлесінен айығып еді.

Көкқасқаның айналасы қылаңдап келіп қосылған ана балықтарға қайтадан тола бастады.

— Жеткен шығармыз... Аялдайтын болармыз,— дегілері келгендей, аналықтар ата балықтардың маңында сылаң қаға бастапты. Жер астына қарай кеткілері келөді.

Көкқасқа тағы да жарқылдай жүзіп, көштің арт жағын бір орап қайтты. Бірен-саран болмаса, құламадан атылып түсіп жатқан балық байқалмады. Әлі күнге түлеп алуды, ажарланып алуды ойламаған қырсау еркектердің көбі құламадан өте алмай кейін қайтқан сияқты. Олар көштің арт жағында еді. Жүзген түрлері құжың-құжың, қимылдары болымсыз болатын. Қазір ондайлар андасапда ғана бір көрінеді.

Көкқасқа бұған ренжіген жоқ. Ағып келіп көштің алдын соза жөнелді. Әлгіде ғана кеудеден тіреп, қабырғадан қысқан су салмағы азайып, көш етек-жеңін жинап, оқтаудай жұмырланып алып жөнөп берді.

Екі күн, екі түн тынбай жосыған жорық әр жылда келіп, ұрық шашар өзеніне бұрылғанда таң жаңа ғана белдеулеп келе жатыр еді. Алда келе жатқан Көкқасқа атылып аспанға шығып, шолп етіп қайта суға түсіп, ойнақтап кетті. Кейде орғып ортаға кіріп, әлі қатарды бұзбай келе жатқан аналықтарға:— Жеттік, тоқтаймыз, шаруаға кірісе бөріңдер!— дегісі көлгендей, көш тәртібін өзі бұзып жіберді. Жалғыз ол емес, енді барлық ата балықтар атылып-оршып су бетін астан-кестен етіп жүр.

Бұл бұрылғандары үлкен өзеннің бір тармағы саналатын асты құм-қайрақ, суы онша терең емес, кіші өзендердің бірі еді. Ергелі-кеш қош отарлары болмаса, маңайында ел де жоқ, тұйық жатқан бір бұрыш, тыныштық өлкесі екен, жорық осы өзенге бұрылды да, жайылып кетті. Бірақ жем іздеген, тыныштық іздеген бір аналық жоқ. Ағысқа қарсы тұра қалып, ұсақ тас араласқан қайраң құмды қарындарымен ысырмалап, тостағандай-тостағандай шұңқыр жасай бастапты. Жолшыбай әр түрлі апатқа ұшырап, сонау суық теңізден бері қарай жосығандағы бар арман осы шұңқырларға ұрық төгу еді. Қазір

мындаған аналықтар сол үрім-бұтақ ұяларын жасап жатыр. Құм-қайранды қарнымен де ысырмалайды, кейде қанаттарымен де қазғылайды. Аштық, тоқтық, демалыс дегендерді түгел ұмытқан. Тырбанып жатыр, тырбанып жатыр.

Көкқасқа сияқты өрен аталықтар да қолма-қол жұмысқа кірісіпті. Қарны шермендеген қай аналықтың жұмысы өнбей жатса, дереу соның ұясын жасасып, су табанын миллиондаған шұқырға айналдырып жіберді.

Шалдығып-шаршап, ашығып-арып келген балықтар өзен табанын екі күн, екі түн қазды. Біресе қазады, біресе аршиды. Ата балықтар содан көйін ғана шыдамсыздық көрсетіп, аналықтарға сүйкене бастады.

— Төк уылдырығыңды!

Сарғыш уылдырықтар шұқырдың түбіне аспаннан түсе қалған жұлдыздай жарқырап төгіле бастады. Бұл сәтке дейін жорық тәртібін бұзбай келген ата балықтар өнді түгел естен айрылғандай. Уылдырық үстіне уыздарын төгуге асығып таласып кетті. Қыран тұқымы аспанда, адам баласы жерде жасайтын қызыл-шеке қырғын таласты балық қауымы су астында өткізіп жатыр. Барлық ата балықтар бір сәтте мас болғандай еді. Көз көруден, құлақ естуден қалғандай, қырғын төбелес он күнге созылды. Шұқырларға төгілген уылдырық бетін қаймақтай қою ақ уыз — еркөк дәні жауып болғанша қырғын төбелес тоқталған жоқ.

Ұрық шашудың алғашқы күндерінде бар тізгін көп бастаған, болашақ ұрпақ қамын ойлаған естияр да әлуетті Көкқасқалардың қолында еді. Бұлар төбелесе жүріп, уылдырыққа толы ұяларға кездескенде, бірін-бірі ықпен итермелеп тұрып, өз уыздарын ытқытып жіберетін. Өнер көрсететін, күшпен алатын. Күндер мен түндер өтіп, арыстан Көкқасқалар қалжыраған кезде тойдың қызығы құжын-құжың етіп, құлқын аңдығандардың қолында кетті. Олар қызу төбелеске жақындамай, шеттеп жүрген. Балуан Көкқасқалар арып-талған кезде бұлар уылдырық ұяларына жабыла тап береді. Төбелесті басқаларға беріп, қызықты бұлар көріп жүр. Әуелі алтындай жарқырап жатқан уылдырықты аузын толтыра бір асап жіберді де, қалғанының үстіне бойлары балқып, бөксе жақтары бүлк-бүлк етіп, асып-саспай өз уыздарын төгеді. Тоқшылық та соларда, қызық та соларда. Бұларда төбелесейін деген, еркөктік көрсетейін деген ой жоқ. Өзара құжың-

құжып жымындасып, өзара түсінісіп, қырғын майдан үстінде де, ұрпақ қызығының үстінде де ылғи олжаға батып жүр. Бұлардың қылы қисаймаған. Өзге еркектер олімші халіне жеткенде, бұлар туралы «қырғын майдан үстінде қырттар семіреді» дегенді ғана айтуға болатын еді.

Ұрық түгел шашылып болып, шұңқырлардың беті құммен, ұсақ-ұсақ тастармен бүркеліп болған кезде, ата балықтардың бәрі де сең соққандай құр сұлдер еді. Айға жақын аузын ашпаған, жем жемеген, күні-түні ұрпақ үшін тыным таппаған аталықтар қазір әбден жүдеген. Әсіресе, соңғы он күн бар қуатты сығып алғандай. Бұлар той үстіндегі таластарда да көп қырылып қалды. Қапыл-құпыл уызын тоғіп тұрып, тіл тартпай кеткендері де көп. Көзі соқырайып, аузы ашылып кеткен ата балықтарды толқын айдап жағаға шығарып тастап жатыр. Бірақ миллиондаған ұрпақ бесігіне бөленді. Енді төрт-бес айда қылаң-қылаң етіп жүзе жөнеледі.

Бұл күндерде Көкқасқа да қатты жүдеген еді. Қазір ол өзен қабырғаларын сүзіп жем іздеп жүр. Көз оттары соңген, жүзі баяу. Сыртқы ажары да сынық. Аттаныс алдында солтүстік теңізіңде бойында лапылдаған от қызуы бар еді. Қазір жылы өзенде жүріп, бойы қалтырап кетеді. Лузынап аз ғана жем өтсе болғаны қалғып кетеді.

Аз күндер осындай мең-зең халде болды да, Көкқасқа есін қайта жиып алды. Бұл өзенде осынша көп қауымды асырайтын азық-түлік жоғын ол бұрын білетін, қазір де көріп жүр. Теңіздің балдырлы-балқашты шалақына қайтпаса, ашыққан балықтар шашылған ұрықты өздері қазып алып жейді. Бұл оның талай бастан кешкен қасіреті. Ішкі олқы түсіп қалған аналықтар қазірдің өзінде тойына алмай жүр.

Осыны сезінген Көкқасқа келер күні кешке жақын тағы да көсітіп жүзіп кетіп еді. Бұл жолы ол жорық өніне басқан жоқ, жем іздеу сарынына салыпты. «Жем таптым!» дегендей аңғарын байқатады. Ашыққан балықтар оның бұл сазына да түсіне қалыпты. Өзен бойын өрлей жайылған Азат-мая нәсілдес балықтар оңай ойысып, Көкқасқаның соңына ере бастады. Қазіргі қауыммен ұрпақ алдындағы парыз-қарызын тағы бір рет өтеп тастаған ата балықтар Көкқасқаның неі меңзеп жүргенін оңай аңғарып еді. Олар да көштің бетін теңізге қарай бұрыса берді.

Жарық Айдың көгілдір сәулесі өзен бетін бұйралап қояды. Кейде теңізге қарай жосыған балықтар да жарқ етіп қалады. Бері келерде балықтар ағысқа қарсы жүзіп еді, қайтарда ағын бұларды өзі айдап әкеле жатыр. Арт жақты орап қайтқан бірең-сарап аталықтар болмаса, көш ылғи төмен ағып, оңай жүйткіп барады.

Көкқасқа ұзақ көшті сопау бір құламадан асырып салды да, кейін оралды. Әр шұңқырда ата-анасыз қалған миллиондаған жас ұрпақты қорғап-қоршап өсіріп, өндіріп теңізге алып қайту үшін қалды.

Әлдебір балықшының қармағына өзі ілігіп қалмаса, сол ұрпақты бастап өмірі бай, терең теңізге ораларын Көкқасқа қалтқысыз сезінетін сияқты,

ҚЫРАН ЖЫРЫ

- Осының маған ұнады,
- Онда саған арнадым.
- Осының маған ұнаған жоқ.
- Онда да саған арнадым.

Автор.

Кәл, кәл, кәл!..
Ауыл өмірінде күнде естілетін көп сөздің ішінде көміліп кетпесін деп, бүркітші қырағын: «Кәл, кәл!» — деп шақырады. Онысы басқа елдің де тілі емес, құстың да тілі емес, көдуілгі «Кәл, кәл!» деген қазақ сөзі.

— Кәл, кәл, кәл!..

Қыран песіне қайрылған да жоқ, қараған да жоқ. Құлаштай сермеп, қайқайып жоғары өрлеп кетті. Томағасын сыпырғанда-ақ көзі шалып қалған қоянға да түскен жоқ. Торғайдай бұтдырап жоғарылап алды да, қанатын қақпай сырғып кетті. Тауға барып сәғылар найзағайдай сырғып барады. Апырау, немене көрді? Түлкі ме, қарсақ па? Әлде тіпті қасқырдың өзі ме? Соңғы күндерде тыншыға алмай қойып еді, немепеге құмартты екен? Көзіне сол құмартқаны ілікті-ау, сірә!..

— Кәл, кәл, кәл!

Торы атты тебініп-тебініп қалып бүркітші де өрге қарай салып еді, омыраудан тіреген қалың қар ұзаққа жіберген жоқ. Беті шып-шып терлеп, азғана бусанып, күнге шағылысып жатқан аппақ қарды бауырымен сызып төрт-бес аттап омбылады да, торы ат тұрып қалды.

— Қап, айрылып-ақ қалғаным ба! Кәл, кәл кәл!..

Алдыңғы күні Ержан аңшы үйіне екі түлкі әкеліп еді. Екеуі де алтайы қызыл, алтындай жымыңдайды екен. Сызық түсірмей сойып алған екі теріні кергішке керіп, құба жонынан бір сипап қалғанда құлпырып сала берді. Қалың қызыл алтынның бетінде азғана ақ қылап күміс сызықтар бар. Пұшпақтары қара алтындай жалтылдайды. Төрт жасар қызы түлкінің мамықтай жұмсақ құйрығын мойнына орап ойнай бастады. Екі жасар Есентай:— Маған түлкінің бүйрегін әпер,— деп қыңқылдап жүр. Қой бүйрегін, қоян бүйрегін жеп үйренген балаға керегі де сол ғана.

Құттықтау айтып ауылдастары жиналып қалды.

— Е, бәрекелде, үйірімен үш тоғыз!

— Босағаң қандана берсін, аузың майлана берсін!

Аңшының аузы жалғыз майлана ма, жуанның жіңішкеріп, жіңішкенің үзілер кезіне шыжымдап-созып әрең үнемдеп отырған азғана етті ауылдастары жеп кетті. Құрт-май, шай-қант дегендердің де түбі көрініп қалды. Ауыл арақты судай сіміреді емес пе, Ержанның қалтасы да қағылып қалды.

— Пай, пай, сенің Сар-балағың құстың патшасы ғой!— деген сайын сылқ-сылқ арақ құйылмасқа не шара!

— Бпыл сен осы бір жиырма түлкі алғыздың-ау, Ержан!— десіп қояды.

— Жиырмаға жете қойған жоқ әлі...— дейді де, Ержан қолын ақмойнаққа созады. Тағы сылқ-сылқ, тағы бүлк-бүлк...

— Бүркітке түлкі алдырғаннан асар не қызық бар дейсің! Абай ағаңның да бір құмары осы болғап ғой...

Қар аппақ, бүркіт қара, түлкі қызыл,

Ұқсайды қаса сұлу шомылғанға.

Қара шашып көтеріп екі шыптак.

О да бүлк-бүлк етпей ме сипағанда...

дейтін бе еді?

— Фермаға бастық болмай аңшылық қуып кеткен осы Ержанның өзінде де Абайдан жұққан бірдеме бар...

Ақмойнақ қырлы стақандарға тағы да еңкөйеді.

Тыстан қыран саңқылы естіледі.

— Пай-пай, бүркітің бабында екен-ау!.. Құдай қосса, қызыл залымды тағы біраз ұйпалақтар!

Салқып ауыз қорада тақтаймен қоршалған томарша тұғырда отырған қыран тағы саңқ өтіп қалды. Күн батқан соң, төкапшар шаншылған бойы қалғып кетуші еді. Бүгін екінші түн бүркіт ұйқыдан айрылыпты. Бұл оның бір тыншыға алмай қойған кезі. Әлде өзі бүктеп-бүріп алған түлкінің төсін сұрай ма, әлде алдырмай кеткен бір түлкіге ызасын шаға ма, әйтеуір қыранда тыныштық жоқ. Ұшуға сұранады, далаға сұранады, аспанға сұранады. Қанаттары тақтай қоршауды сырт-сырт тырналап, балақ-бауларын шойын тұмсығымен жұлып-жұлып қояды. Бостандық сағынышы, азаттық жыры, аспан жыры өн бойын өртеп бара жатқандай.

Қыранның сырын Ержан аңғарған жоқ. Бабына келген алғыр қыран аңға шығуды сұранып отыр деп жорыды. Қонақтары тарап кеткен соң, әйелі Гүлбалаға:

— Есетжанды төсегіне апарып жатқызшы. Өзің де жатсайшы... — дегенде де қыран зары есіне келген жоқ...

* * *

Жабайы торы атын бір күн тынықтырып, Ержан бүгін тағы да аңға шығып кетіп еді. Талма түс кезінде тобылғы түбінен қоян ыршып шықты. Секіріп, атқылап, қалай қарай қашарын біле алмай, азғана бөгеліп тө қалды. Әйелінің — бүгін бір-екі қоян әкелмесең, көшке қазандық астына от жағылмайтын шығар дегені де есіне түсті. Дағдылы қолмен томағасын сыпырып алды да, Ержан бүркітін қоянға қарай сермеп қалды. Қыран қоянға қараған жоқ. Қанаттарың керә серпіп жоғарылай берді, жоғарылай берді.

— Апыр-ау, бұл не көрді? Таутеке ме, қасқыр ма?

Ондайға түсер ойы болса, қыран ендігі орай-орай жүйткіп, шүйілер кезі болып қалды. Жоқ, шүйілер емес. Бұлтсыз көк торғын аспанды көсілте кезіп, ойнақ салып кетті. Біресе аспанға өрлеп көрінбей кетеді де, біресе төмен қарай ағады. Ұйыған денесін, талған қанаттарын жазып жүргендей көк аспанды тілгілеп жүр. Кейде қос қанатын қомдап алып жерге қарай құлай шаншылады да, ұзамай желге қарсы жалт бұрылып қайта жоғарыла-

ғанда, екі қанаттың асты күн көзіне айнадай шағылысады.

— Кәл, кәл, кәл!— Жоқ, қырап қайрылар емес. Оны үлкен тіршілік толқыны айдап әкетті.

Қырап көзі құмарын шалған еді. Ол оны мана сезінген, томағасын сыпырмай тұрғанда-ақ сезінген. Оны оған шаңқан ашық, желсіз тынық күн айтып еді. Биік аспанда зу етіп қалған қанат дыбысы барын құлағы айтып еді. Қырап болсаң, бір талпындырмай қоймас жүрегі айтып еді. Тұтқында болған бесті бүркіттің бойына жиналған қызуы айтып еді.

Қырап құмарын енді Ержан да көрді. Көрді де түсіне кетті. Аңшы көзі ғана шалар биік аспанда екі қырап сайыс салып жүр екен. Үшінші бір үлкен қара алыстан орай ұшып, сайыс немен тыпарып бақылап жүрген сияқты. Бір кезде бас балуанға өзі түсіп жүрген кәрі қырап енді соны көрген қызығына қанағат ететіндей қызбай-қызынбай баяу қалықтайды. Ана екеуінен төменірек қалықтайды.

Сайыстың жаңа басталғанын алыстан-ақ таныған Сар-балақ бірдеңе кимелеп кеткен жоқ. Екі жаққа алшақтасып кетіп, қарама-қарсы қайта ұмтылған екі қыранның арасы жақындай бергенде, нақ үстерінен бір зу етіп өтті де, ағып алыстап кетті. Сайыста жүрген екі қырап желдетіп, зуылдап өткен үшінші қырапқа амалсыз жалт етісіп қалды. Ие, күш несі екен, тәкаппар екен. Екпіні қандай еді өзінің! Дауылдай ықтырып өтті-ау!.. Ляқтарында салбыраған бірдемесі бар... Салбырағандарының ұшында жалтыраған бірдемесі бар...

Қырап құс көкте шағылысады. Оның алды ұзаққа созылатын үлкен сайыс. Болашақ ана болашақ әкенің бар тауқыметін танып болмай, бойына дарытпайды оны. Ұсақ құлық, бос қалжақтың құсы болса, сайыса жүріп кеудеден теуіп жібереді. Бұл кезде жемсауыша сақ болмаса, жабайы шәулі қалбақтап барып жерге құлап түседі. Кеудесі жарылып, жарбып құлайды.

Ұябасар — ана қырап сайыс ойшын тоқтатқан жоқ. Қызынып алған екен, кеудесін желге тоса шарықтап жоғары кетті де, қайта оралды. Ата қырап бір айлакер Тас-қара, ол биікке көтерілмей оралыпты. Айласы ма, аспап алзынан ығысқаны ма, әйтеуір төменірек ағып келеді. Бұл жолы ана қырап оның үстінен өтіп кетті.

Таң ата етек тауларды түншықтыра жауып алған

қалың қарағайдың ішінен ұшып шыққанда, бірдеп кездесе кеткен еркек қыран көзге қораш көрінбеген. Әуелі тым жоғары көтерілмей төменіректе ойнады. Таныса келе, жоғарылай беріп, қазір талма түс шағында биік аспапта сайысып жүр. Жоғарылаған сайын аспан суына бергені рас. Еркек қыран Тас-қара содан ығысса, онысы көңіл қалдыратын қылық. Әзірге ұябасар ойына ол келмеген сияқты, ұзап барып қайта оралды. Бұл жолы Тас-қара да ойдағы биіктен оралыпты. Соқтығысардай, қанаттасып қалардай екпіндесіп келіп, шалқайысып кетті. Тас-қарада тәсіл көп сияқты. Орайы келсе-ақ жабыса кеткелі жүр. Бірақ тәкаппар ұябасар жақындатар емес.

Қыран баласына дүние әрі кең, әрі тар. Достары да аз емес, жаулары одан да көп. Азияның аязына, Африканың ыстығына шыдар ұрпақ керек. Қарны тойса қалғып сала бермейтін ұрпақ керек. Оңай көріп сарышұнақ аулап, ін күзетпейтін ұрпақ керек. Қыран баласы осыны ойламай біледі. Қыран баласы осыны ойламай істейді. Оның аты — табиғат тылсымы.

Сар-балақ кешке дейін сайысқа араласқан жоқ. Аңда-саңда әлдеқайдан сап ете түседі де, еркін жүйткіп, ағып отіп кетеді. Бір-екі рет оңаша қалықтап жүрген кәрі бүркітке де барып оралды. Сәлем бере барғандай соқтықпай-ұрынбай бой тежеп, едәуір қатарласып ұшты.

— Қанат қағысыңда мін жоқ, неге шеттеп жүрсің, ақсақал?

— Өкшелес буын ойыныңа, ойыңа қараймын... Биік ұшсаң — қуаныш, төмен ұшсаң — өзің өкінерсің... Мен де қуанып көрген, өкініп көрген ағадымын. Қызығып та қоямын, қынжылып та қоямын... Өзім ұшып жете алмаған биікті сендерге тілеймін. Өзің аспанда, ойың төменде жүргенше, өзің төменде, ойың аспанда жүрсің, жаным. Биік деген немене, төмен деген немене, сонда түсінерсің.

Қыран мылжып болмасқа керек. Екі қыран бұл ойларын айтыспай ұғынысты.

Осы кезде сайыста жүрген Тас-қара мақтанам деп бір қатерге ұрынып қалды. Қор мінез көрсетіп алды. Ұябасарға бір ерлік көрсеткісі келіп төменде жүрген кәрі бүркітке қарай қадала ұшып кетті. Қуып тастамақ па, жұлып тастамақ па, әйтсеуір қатал төніп барады. Қанаттары біресе керіп жіберіп, біресе серпе қағып барып, кәрі қыранның үстінен түйілді. Жоғарыдан орай-орай

айналып барып, төбесінен тік шүйіліп қалды. Бас салатын қалпы бар.

Бірақ бас сала алған жоқ. Көрлі көздерін бір түйреп қалып, қат-қабаттап өрген темір сымдай шор саусақтарын тоса берген кәрің, ұстасса-ақ айрылмастай екеп. Жемсауын шалқайта ұстап, темір найзаларын тоса берді. Тырнақты да білекті екен. Шүйіліп келген сотқар қыран тайқып кетті, ау етіп соға алмай өтті.

Ұябасар оны өлімге жұмсаған жоқ-ты. Осындай ұлы ойыпшың үстінде қан төгіс болсын деп тілеген де жоқ. Бұл — ерлік сыналар, еркектік сыналар ойын. Неғұрлым мырзалық, неғұрлым кеңдік, неғұрлым шыдамдылық байқалса, аналық соған бейім, соны таңдайды. Тас-қара мінезін ұнатпай қалған ұябасар үнсіз томсарып, тау жоталарын бөктерлей, күншығысқа қарай тартып берді. «Өз бетімен жүрген шал қыранға соқтығысып несі бар еді? Соқтыққан екенсің, көрсеткен ерлігің қайсы? Тақала бергенде тайқып кеткенің бе?

— Рақмет, жолдас... Сау болыңыз...

* * *

Ұябасар ұшқыр да, ағынды құс екен. Қанаттарын еркін сермеп, ұтымды сырғып барады. Тас-қараға қапатарын тез-тез қағуға тура келді. Күн бойы биікке бір көтеріліп алып, жақыннап оралып, екеуі де қиналмай шарпысып жүрген. Енді еркекті ұзақ ұшу сынына салғысы келгендей. Сайыстың бұ да бір түрі сияқты. Төбе шашына қырау тұрып ақ нықтанып алған апа қыран суықты да, қарсы соққан желді де елер емес. Қонақтар жерін өзі ғана білетіндей алысқа тартып барады.

Тас-қара ат шаптырым жер еріп отырды да, кейіндей берді. Сылаң қыздың бір оң жағына, бір сол жағына шығып қалбалақтай беру дүшпенің азабы екен. Айт ұрғанның алымдысы-ай! Аяғына желіп ере алмайсың... Қап, бәлем, ертең көрерміз... Аспанда шарпысып жүріп қарсы бір келіп қалғаныңда шап беріп шаншыла кетпесем, көр дө түр!.. Шегедей шаншылармын!... О, сонау қалбаңдап келе жатқан ақ бас кәрі ғой... Тәңірі деген, жұрттың соңы мен емес екемін...

Ұябасар бір сәт жалғыз ағып келе жатыр еді, қанаттарынан жел гуілдетіп келіп Сар-балақ қатарласты.

— Есенсіз бе!..

— Шүкір...

Енді екеуі қатар сырғып келеді. Төбе шаштарына қырау тұрып екеуі де ақ пықтанып алған. Екеуінің ұшқырлығы да теңдес екен.

— Аяғыңдағы неменец?

— Балақ бау ғой.

— Жалтырағаны неменесі?

— Жез сақинасы ғой.

Қатар ұшып келе жатқан қос қыран біріне-бірі осыны айтысқандай көздерін бір шағылыстырды да ұзай берді. Қайда барарын, қайда қонақтарын екеуі де біліп келе жатқандай, айтқызбай ұғынып келеді. Енді абайласа, екеуінің қанат қағыстары да, құлаш сермеулері де, серпіндері де бірдей екен. Төрт қанаттан саулап суылдаған үндері де қосылып салған әндей үйлесе кетіпті. Суық аспанды пықтарымен тіліп, қанаттарымен сабалағанда екеуі де шімірігер емес. Шарықтау құмарын, екпіндеу құмарын тарқатар ұзақ сайыс енді басталған сияқты. Жел қызығар екпін, тасқын қызығар жүйткү бар.

— Күн бата екеуі тарбиған-тарбиған жуан бұтақтары бар кәрі қарағайға келіп қонды. Тау жоталарын жауып кеткен қалың қарағайды көп кезіп, таңдап келіп қонды. Қазір екеуі қарсы отыр, сақ отыр.

— Осыған ұяласақ қайтеді?

— Мен ұяны сізбен бірге саларымды қайдан білдіңіз?.. Қызық екенсіз...

— Мына бір жақын тарбиысқан үш жуан бұтақтың үстіне құрықтай-құрықтай он шақты жас қарағайды айқастыра төсесек, ұяның іргесі тастай берік болатын сияқты... Одан соң осы қарағайдың бас жағында жалбыр шаш қалқаны да қою көрінеді. Жауын-шашын кезінде балаларға пана да керек қой... Ұямыз көзге де көп шалына бермес еді...

— Еңбегіңіз босқа кетіп жүрмесін... Мен сізге әлі еш нәрсе дегенім жоқ қой...

— Оны ертең көрерміз де...

— Қойыңызшы қызық екенсіз...

Кейін қалған Тас-қара да жетіпті. Күндізгі есек-дәме үміті есінде екен, ұябасарға жақын қонбақ еді, ол бір нығын қозғап қалды. Әрірек отыр дегені сияқты. Сарбалақтың көздері де қара жалын атқандай бір жарқ етіп қалды. Тас-қара сасқалақтап, тез орналаса алмай, қанаттарын қалбаңдатып, бұтақтан-бұтаққа көшіп, ақыры анау

екеуінен биігірек барып қонды. Жоғарырақ отырып алған соң, аруақтанып та кетті. Шөн беріп, биік тұғырға отырғызсаң, қандай орынға болса да ұялмай-ақ отыра кететін сияқты, жараса кеттім деп ойлауы да мүмкін. Сәнді отыр, салмақты отыр...

— Е, мен бір жұмысқа айналып қалдым... Әйтпесе, сөнен қалатын емес едім!— дегісі келгендей, ұябасарға қыр көрсетіп қояды.

Қарағай бастарын желімен жайқап кәрі қыран да келді. Опың жастарда не жұмысы бар, оңаша қонақтап жатыр. Белбеуін шешініп, тымағын сілкіп, күйбеңдеген қарт адам сияқты, оралымы азайған ауыр дене бірнеше бұтақты сындырып барып әрең тыншықты.

Енді төртеуі де тым-тырыс. Ағаш басы, қараңғы түн қырандар үшін ойын-сауық орны емес. Олардың ойын-сауығына шаңқай түс, биік те кең аспан керек. Қызынған денелер амалсыз тынышталып қара тас болып қатып қалды.

* * *

Таң сәріден кәрі қыран жөнелді. Шор алақан қышығадай болды. Кім біледі, қоян кездесер, суыр да шығып қалған шығар...

— Ұшпаймыз ба?— Сар-балақ нықтарын қозғап сілкініп қойды.

— Е, ұшайық!

Ұябасар дүр сілкінді де, ұша жөнелді.

Ұйыған дене жазылғанша үш қыран қатар ұшып келеді. Сұңғақ денелі ұябасар ортада. Екі жағында екі еркек қыран. Ұябасар көңілі Сар-балаққа біржола ауып болса да, Тас-қараны да қуып жіберген жоқ. Көк сұлуы да айваласында шұлғыма жігіттердің бола бергенін жөк көрмесе керек. Көз қиығы екі қыранға да түсіп келеді.

Түске тармаса қырандар таудан алыстап жазық даланың үстінде келе жатыр еді. Қауіп-қатер жасырынар еш нәрсе байқалмады. Ал енді бастандар дегендей, ұябасар аспанға тік қарғып кетті. Қанат асты күнге шағылысып жарқ етіп қалды. Сар-балақ пен Тас-қара да жоғарылай берді. Ұябасар суық аспанға шаншыла қадалып, әлі биіктеп барады. Әуелі аз шегініп қалған Сар-балақ ұябасарды қуып жетіп, алға түсіп кетті. Жемсауында алқамынан тіреп, бөгеп жүрген иленіп-жұмартанып қалған

жүн-жүрқа бар екен, оны аузынан ытқытып жіберді де, жеңілденіп кетті.

Көк сұлуы көпке дейін ойынға қатынаспай қойды. Еркек қырандар екі жағынан орап келіп шарпысуға шақырса да, елең қылар емес. Не тік қарғып жоғарылап кетеді, не сүңгіп төмен кетеді.

— Өздерің біраз сайыссандаршы...

Қызынып алған еркек қырандар өзара сайысып кетті. Сар-балақ ұзақ ағып кетіп, кең орап қайтады. Тәсілқой Тас-қара жақыннан орап, табан астынан тап береді. Бірақ тырнаққа тырнақ ілігер жерге келгенде тайқып кетеді. Төмен сүңгиді, бұрылып кетеді, ұябасардың тасасына қарай ұмтылады.

Ойында қандай тәсіл қолдансаң да айып емес. Бірақ бар тәсілің бас сауға болса, оны қыран көп көтермейді. Сар-балақ ызалана бастады. Тас-қара тағы бір жақындай беріп тайқып кеткенде, қанаттарын қиғаштай беріп оң нығымен соғып кетті. Үстінен соқты. Нығы темірдей екен. Тас-қара сол жақ қанатым үзіліп кетті ме деп қалды. Енді көтерілер шама жоқ, құлай төмендеп, әлдеқайда төмпе үстінде суыр жеп отырған шал-қыранның қасына келіп қонды.

— Бір жапырақ асатып жіберші, көкем!..

Тас-қараның қарасы өшкен соң, ұябасар ойынға өзі түсіп кетті. Қыран құс жасырына да білмейді, сығалап сықылықтаған ұры көздерді де, күңкілі тынбас күндес көздерді де ұнатпайды. Бұл ойынға бөгесін керек емес. Бұл — ұрпақ зйыны, ұрпақ күйі. Бұл ойынға аспан кеңдігі керек, жер биігі керек. Бұл ойынға қуана білер жүрек керек.

Сар-балақ ызалы қабағын жадырата алмаған бойы ағып келе жатыр еді, ұябасар жақындап келіп, қылаң стіп бұрылып кетті. Қыран қабағы да жадырап сала берді. Енді екеуі кең аспанды кере орағытып, қарама-қарсы келіп, төс тақасып қалардай жақындасып, қайтадан тік көтеріліп кетіп жүр. Қатты ағынымен келгенде, төске төс тақасып қалса, араларында сығарланған суық ауадан басқа еш нәрсе жоқ-ты. Бірінде аналық күйі, бірінде аталық құмары, екеуі кешке дейін сайысты. Күп бата кешегі қарағайдың басына қайта келіп қспганда біреуі әке, біреуі шеше болып қалғандарын таныды. Ұяпы қалай салу, қайда салу дауы болған жоқ.

Жазғытұрғы екі сары үрпек балапан қазір қоңырайған-қоңырайған құс болып қалыпты. Енді ұшар кездері жақын. Әке-шешелері осының қамында.

Әуелі бұлар жұдырықтай-жұдырықтай көк шұбар жұмыртқа еді. Бар қызуын, бар мейірімін соларға беріп, ана қыран қырық күн тапжылмай отырып басып шығарды. Үкідей сап-сары ұлпа жүн екі балапан жұмыртқадан шыққан соң ғана қалжыраған ұябасар бірінші рет ұядан ұшып, арқан бойы барып қонды. Төс сүйектері сораыып, арықтап қалған екен. Қанаттары да әрең қағылады. Сар-балақ азық-түліктен кенде қылмаса да қатты жүдепті. Үш күндік ойын сайыс емес, армандары осы екі балапан еді ғой. Ұябасар қалжырап қалғанына өкінер емес. Бүгін ол қанаттарын жазып алады. Таң сәріде суға шомылып қайтады. Жұмыртқа басып отырғанда көбінесе аузын қар мен жаңбырға тосып сусындап еді. Енді ол күндер артта қалды.

Қос қоңырлары адам болып келеді. Қоян жіліктерін бітеу жұта бастады. Түлкінің төсіне таласып қалады. Өкпе тұстан тесіп жіберіп қызыл қанды сораптағанда көздері шатынап біріне-бірі ырық бермейді. Тырнақтасып та алады. Тек Сар-балақтың ызғарынан ғана ығысады.

Ұя басуға отырған кезде, аналық Сар-балақтың өзінен де жатсырап кеткен. Бауырындағы екі жұмыртқаны одан да қызғанатын. Қазір балапандар есейген сайын, әке ызғары керектігін де мойындады, ерлі-зайыптылық сезімі де қайта оялды. Қойшының төрт қанат үйіндей кең ұяның аналық пен аталық екі шетіне қонақтайды. Ойнағылары келіп, ұшқылары келіп дамыл таппайтын ересектеңіп қалған балаларын иықтарымен қағып, қанаттарымен жайқап ұяның ортасына қарай ығыстырады. Тезірек ұшса екен, дүние таныса екен... Қоянды ала алмай ызаланса екен... Аяз келіп қалғанша әке-шешелеріне еріп ұшып ананы-мынаны үйренсе екен... Ұяда күнде жеп жүрген тамақтары жүгіріп жүрген төрт аяқ екенін таныса екен. Алысар, жұлысар барын білсе екен...

Ата-ана қарлы-боранды дауыл күтеді. Қара дауыл соғып тұрғанда, ықтап-ығысып отырған қос қоңырды желге қарсы итеріп жіберу керек. Қанаттарын еріксіз қаратып болсын. Кеудеден тіреген қатты жел құлатпайды да, қанат қаққан сайын жоғары көтеріп әкете береді.

Сонда балалар қорқып шырылдар ма, қуанып саңқылдап жіберер ме!.. Ата-ана осыны күтеді, қуана күтеді. Бұл олардың алты ай күткен арманы. Алты айғы азаптың бар төлеуі осы ғана.

Күзгі қара дауыл көп күттірген жоқ. Соғар кезінде соғып кетті. Аналық қанша асықса да, Сар-балақ дауылдың күшейе түсуін күтті. Қалың орманның өзегі шіріген кәрілерін аударып тастап, барлық қоқысты, барлық иіс-қоңысты айдап әкететін сұрапыл дауыл арман ғой бір! Ұрпағың сондай дауылда аяқтансып да.

Сар-балақ кешеден бері аналықтың өзін де шеттетіп тастап, екі балапанға дамыл бермей отыр. Ұяны айнала қуып еріксіз қанаттарын қақтырады. Еріксіз бұтаққа жармастырады. Жас тырнақтар ұяның жуан бұталарын тырналап тастады. Құламау керек. Тырнақтар қадалып үйренсін, білек бұлшық еттері ширатылып үйренсін. Қапаттары қағыла берсін, қатая берсін.

Екінші күн соққан қара дауыл бәсеңдеген жоқ еді. Таң ата Сар-балақ саңқ етіп жақын қарағайға қонақтаған қосағын шақырды.

— Немене, ұшырамыз ба?

— Ұшырайық!

Әуелі ата-ана ұяны айнала ұшып өз қанаттарын жазып алды да, ұяларына қона беріп қос қоңырды желге қарсы итеріп-итеріп жіберді. Әшейіндегі нұқып қалу емес, темірдей тегеурін бар екен, балалар ұяға жабысқан жоқ. Тырнақтарын бауырына қысып алып, қанаттарын тез-тез қағып, көтеріле берді. Шырылдаған да жоқ, саңқылдаған да жоқ, көздері ғана өжет түйіліп алған. Аумаған әкесінің көздеріндей, ызғарлы қара жалып шашады. Әуелі тыпырлай қағылған қапаттар енді байсалды қағыс тауып ала бастады. Дауыл ырғағын андай бастады. Ара-тұра қанаттарын қақпай, кеуделерін дауылға тосып қалқып-қалқып алады. Енді бір кезде ата-апаларына көз тоқтата қарап, бір қоңыр саңқ етіп қалды. Оған екінші қоңыр жауап берді. Бұл қуаныш саңқылы ғой!

— Тұу, ұшу деген қапдай жақсы еді! Неғып сонша ұшпай отырғамыз? Дүние деген қандай кең еді! Тар ұяға қалай сыйып отырғамыз? Дауыл деген қандай жақсы еді! Ұша алмасты ұшырып әкетеді екен-ау!.. Қанша уақыт бөстегін бұлғап отыра берген мешке едік қой. Дауыл көтеріп аспанға шығарды емес пе! Енді осылай шарық-

тай беретін шығармыз. Арман деген осы да, қуаныш деген осы да!

Манадан балапандарының астып ала ұшып келе жатқан ата-ана енді қатарласып ұшқалы жақындап келеді. Қауіп жоғалды. Құлау қорқынышы жоқ енді.

Дауылда ұшырған балапандарымен қатарласа ұшып келе жатқан ата-анада қуаныштан басқа бір сезім қалмаған сияқты.

АЙГҮЛ ҚОЙШЫНЫҢ БІР КҮНІ

ССР Жоғарғы Советінің депутаты Айгүл түбекке қайтқан отарының соңында сылыпдап келе жатқалы бүгін үшінші тәулік...

Қалай есептесең олай есепте, әр тәулікте жалқау жылжыған жиырма төрт сағат уақыт бар. Ол көңіл аударары көп қала уақыты емес, көз тартары жоқ дала уақыты. Үнсіз өтіп жататын уақыт.

Айгүл өмірінің жиырма жылы осы үнсіздікте өтіп келеді. Ол дала үнсіздігі, қой үнсіздігі. Астындағы атыңа ғана, қасындағы пітке ғана тілдесер жауапсыз үнсіздік.

Даланың меңіреу үнсіздігіне Айгүл бала жасынан үйренген. Ол — етек-жеңді түре соғатын, қойын-қолтықты қуалай қуатын күздік пен көктемнің азынау желіне де көндіккен. Ат танауына көк сүңгі тұрып қалатын шаңытқан сұйық сары аяздарға да көндіккен. Жибыр-жибыр, қыбыр-қыбыр қозғалған қой момының өңсіз қозғалысына да көндіккен. Көңдігу бар, жеңу бар. Айгүл соның бәрін жеңген адам. Ыңырып қана ән салып келеді. Кішірек келген дөңгелек қара көздері әлдепені алыстан барлағандай, ойда келе жатқаны да байқалады.

Қой отарының сүйемдеп аяптауына жирен бесті ғана көңдіге алмай келеді. Қағазға төнген қалам ұшындай сүй-сүйір, құлақтарын алыстан көрінген қырқаларға шапшады. Қыл шылбырмен жетелеп алған Айгүлдің өзін сүйрелеп алға қарай жұлқады. Кейде негіп Айгүлдің иығына сүйеп, еріндері жибырлап қант сұрайды. Құлақ түштерін қасып жіберуді, әлде қай жерін сипап жіберуді

отінеді. Қант кеше біткен. Өзі қанша қалжырап келе жатса да, әйел қолы анда-санда атының мойнына қағып-қағып қояды. Жирен бесті ұзын шылбырды соза жүлқып тағы да алға қарай ұмтылады.

Бүгін таң ата Айгүл отары су жайылып кеткен Ақтақырға келіп түсіп еді. Жаздыгүні бұл — шаңы бұрқырап жататын машина жолына айналған тақыр. Екі жағы көкжиекке дейін кернеп кеткен қиыр-шыыр бұйра құм. Түбекке оралған отардың осы тақырға бір соқпасына амалы жоқ.

Ақ тақырдың өн бойын өрлей жарып өтетін жалғыз жолды қазір Сырдария суы басып кеткен. Шегі-шетіне көз жете бермейтін ақ тақыр айнадай жалтырайды. Бүйірі салыңқы буаз қойлар бауырымен су сызып, ерең қозғалып келеді. Қиғаштап түскен күн көзіне шалынғанда қой бауырынан сорғалаған тамшылар шапақты күміс оқадай жарқ етіп қалады.

Су жайылып кеткен тақырға таң ата келіп кездескенде отар ұйлыға беріп, жазыла алмай қойып еді. Мүйіздері айқаса біткен көк ала серке басын бір-ер шайқап, сақалы сілкілеп азғана тұрды да, алға түсіп кетті. Қазір отар жіпке тізілгендей шұбалып, жарты километрге соғылып жыбыр-жыбыр жылжып келеді.

Реэеңке етігі біресе күрк етіп қалып, біресе күмп етіп қалып Айгүл де келеді. Бүгін күн бойы, түн бойы, ертең күн бойы осылай жылжып бермек. Жылы қашар, жайлы орынға ертең кешке ғана жетер. Оған дейін отар да, Айгүл де, шыршық атып келе жатқан жирен бесті де шыдауға тиісті. Сол жайлы орынға жеткенше, Айгүлдің оші де үзілмеуі керек.

Қайнаған судай көгілдір толқындалған көктем сағымында алыстан бұлдырап жалғыз-жалғыз молалар көріпеді. Әр моланың төбесінде шапшылып отырған бір-бір қарақұс көздерін отарға қадап алыпты. Өздері қадалып мола төбесінде, көздері қадалып отарда. Олар отарды кеше де торыған, бүгін де торып отыр, ертең де ториды, өмір бойы торып келеді.

Құлпырған сағым құм арасынан көне замандағы адам мекендерін көтеріп шығарады. Бір кезде ел жайлаған, сгін еккен жерлерді өлде қай кезде құм басып алған. Қойшы ойына таныс аңыздар түседі. Сырдария — көне заманнан бері атағы шыққан мырза су, көпе заманнан бері диқаншы бесігі. Күріш тө өскен, жоңышқа да өскен.

Қарбыз-қауыны күзге қарай зеңбіректей гүрс етіп жарылғанда Қазалыдан Қармақшыға естіліп жатады екен...

Сыр еліне қырғын, Сыр бойына қырсық әкелген алғашқы апат Сүбітай¹ соқыр болған ғой. Жуа жеген, сәбіз-шалқан жеген Сыр еліне кездескенде соқыр батыр:

— Шөп жегені несі екен!.. Адам ба бұлар, айуан ба?— деген ғой.

Содан соң, ат құмар батыр көк дүниенің ішінен екі аяқтыны айдап шығып, төрт аяқтыны, аттарды, бағындар деп әмір өткен екен дейді.

Қырдың қуаң бозына үйренген сұр жорға ат — батырдың ең сенімді серігі — Сырдың көк жоңышқасы мен жүгерісінен, арпасы мен күрішінен басын көтермеген күйінде жарылып кеткен екен...

— Атқа ас болмастың адамға не керсігі бар?— деп соқыр батыр көк дүниеге бір түкіріпті де отатып жіберіпті. Сүбітайдың өз қолымен жұлған көктің орнына осы күнге дейін түк шықпай жалтырап жатады екен. Ашынған долы зәр сараласа керек, Сыр бойындағы сортаң сол бір от орнындай тазығырдан басталып кетіпті.

Бір кезде алысқа айдап тасталған құм ат жалдары осыдан кейін Сырдарияны қайта иектепті. Иесіз қалған арықтар, еркімен таси берген ұлы өзен егістік жерді тұздай берген, тұздай берген.

Осы ұзын Ақтақырдың әр жерінде кездесе беретін ескі арықтың сілемдері де Айгүлге ескі бір аңызды айтып келе жатыр еді.

Сонау Сүбітай заманынан бастап әлекке ұшыраған Сыр бойы тіршілігінің күре тамырындай мырза өзенді әлі жуасытып ала алған жоқ. Сырдария кейде тентек мінезін көрсетіп салық салып отырады. Бір-ақ түнде жағасын бұзып шығып, бір оңірді астан-кестен етіп, зар қақсатып кетеді.

Сырдарияның мұндай мінезінен Айгүл әр кезде сақтанатын. Биыл да сақтанып, қозы алар түбегіне қарай ертерек ойысып еді. Бірін-бірі із басып қайталап жататын жиналыстардың аяқталуын күте алмай, тентек судың жөндей беру қаупі бар-ды. Ол қаупі орынды екен, Сырдың суы міне Ақтақырда кездесе кетті.

— Өзбектердің не арманы бар екен!— деп ойлайды Айгүл.— Өзбек жерінде Сырдария қатпайды да, тасы-

---

¹ Сүбітай — Шыңғыс ханның қолбасшысы.

майды да. Қата қалса, бізден жиырма күн бұрын еріп барлық мұз біздің алқымға келіп тіреліп қалады. Өзбектер бізге ұсап екі жұма бойы мұз бұзып әлектенбейді. Біздің Сыр неше жерден түйіліп, неше жерден кептеліп қалады. Сыр бойына өзбектер қалай ақылды орналасқан, қазақ қалай бейқам орналасқан...

Көрші елмен күндеспегенімен, Айгүл өз елінің су шаруашылығына әрі ат үсті, әрі олақ екенін ойлап келеді. Бір кезде Айгүлдің даусы шығып кетті:

— Жалғыз Сырдария ма екен бас асау күйінде жатқан!— деді ол өзіне-өзі.— Даусы көктен де кіналай шықты.— Көшпелі әдетіміз әлі басым. Ұмыта алмай келеміз. Кейде бүгінгіні ғана ойлауға үймелесіп қаламыз. Ертеңінің бар мұңы суда ғой. Тыңдардың тыңы су емес пе! Қазақ жеріндегі жеті жарым мың өзеннің бірде-бірі қолбала болған жоқ. Ғалымдарымыз жер астында жатқан он шақты теңіз барын ашты. Білекті сыбанып жіберіп, балақты түріп жіберіп, қолға алар іс осы емес пе! Құм теңізіне үйренген көз су теңізін іздемей ме екен! Жатсыпа ма екен!..

Өзімен-өзі дауласып келе жатқанын Айгүл енді ғана байқады. Бұл оның үлкен бір жиында айтуға әзірлеп жүрген ойы еді. Газет-журналдарға әлденеше рет су мәселесін көтерген ғалымдарға үн қоспақ болған екен. Қазір міне етігі күркілдеп су кешіп келе жатқанда, көптен көрмеген ой еріксіз ақтарылып кетті. Тісі қайраулы жүр екен, әрең тоқтады.

Осындай бір жай Айгүлде әр кезде болатыны бар. Әлденеге ызаланып кілт сөйлеп те жібереді. Үнсіз далада жинала берген ойлар, әсіресе өз тіршілігіне байланыса туып, өсіп-өрбіп жататын ойлар айтылуды керек ететін сияқты. Кейде тіпті ұзақ сөйлеп кетсе, Айгүл өзін бір жиналыста көретіні де бар. Көз алдына жиналыста отырған жүз таныс адамдар — малшылар, күрішшілер, мақтаншылар, канал қазушылар келеді. Бәрі де айта түс, аянбай айт деп отырғандай болады. Ондай кезде Айгүл тоқтай алмай ұзақ сөйлейді. Ойлары салмақты болғанымен, сөйлеу түрі олақтау шығып жатқанына да қарамайды. Кейде ойлары ескі құдық басына үймелеген қойларына ұсап, топырласып кететіні де бар. Қалайда қысы-жазы көбінесе жалғыз жүретін қойшыға ұзақ күнді қысқарту керек.

Дала үңсіздігін, қой үңсіздігін жеңу керек. Ондайды көтеріңкі көңіл, көңілді көтерердей ой жеңеді де.

Шұбап келе жатқан отардың алдыңғы жағынан сақ күзетші Көкдауылдардың бірі қаңқ етіп қалды. Шақырғандай болады. Жас қозыларды тиеп алған түйелі арба сол дауысқа қарай ойысып барады. Тағы бір саулық жол жөнөмей, суда қозылағалы жатқаны да. Бұл міне он жетінші...

Айгүл көзі алға қараса да, ойы тағы да суға оралды. Өткен жазда ғана Сырдариядан оттоңға тартылған каналды қазып жатқандарға барып қайтқаны есіне түсті. Ол арадағы сайлаушылары:

— Автолавка айына екі-ақ рет келеді.

— Автоклуб одап да сирек.

— Артистерді, жазушыларды көретін күніміз бола ма?— десіп қалған.

Мұндай арыздарды Айгүлдің өзі айта бастаса тіпті ащы шығар еді. Канал қазушылар трассаның өң бойындағы бөлімшелердің бәрінде де екі жүздей адамнан құрылған. Ондай бөлімшелер бесеу. Мұндай жерге автолавка да, артистер де тым сирек келмейді. Ал жалғыз жайылған қойшы олардың бәрін де көрмейді. Бірақ депутат Айгүл өз зарып айтқан жоқ. Тек көзінің жымиюымен ғана аңғартты да:

— Басшыларға жеткізейін, құлақ асатын болар. Келер,— деді.

Канал қазушылардың әсіресе салмақ сала айтқандары су жайы болып еді. Шөл далада су дегеннің қадірі қапдай екенін Айгүл өзі де жақсы біледі. Тер мен шаңнан сіресіп қалған сірі көйлек киген канал қазушылар шомылу дегенді ұмытқан сияқты. Ішімдік судың өзі тапшы. Цистернамен су келе жатқанда, Сарыарқадап самал соққандай сезінеді.

Күн құм кайпаған ыстық еді. Сона меп бүгелектен басқанып тамағынан ас өтпейтін ыстық та.

— Су сендердің қолдарыңда емес пе, жолдастар. Жүздеген отарлар, мыңдаған қойшылар суды сендерден күтеді. Шөл даланы таспадай тіліп болса да, қысқы-жазғы жайылымға су жеткізер мезгіл болған жоқ па? Уәделерің өткен май емес пе еді, енді қашан?— деп тоқтады Айгүл.

Шапын бұрқыратып жер қазып жатқан адамдарға шомылу армап екенін Айгүлге түсіндірудің керегі жоқты. Сондықтан ол бұдан әрі қазбаламай тоқтады. Дөңге-

лек қара көздерін құрылыс бастығының көздеріне қадап, жауап күтті. Ол тез орнынан тұрып:

— Келер майда бітіреміз... егіп жинау кезінде колхозшыларды қуып әкетпесе... өнді он шақты экскаватор берілсе...— деді.

Осылай, кейде ермек үшін ескі аңыздарды еске алып, кейде бүгінгі мен ертеңгіні қосақтай ойлап Айгүл келеді. Күн жылып, су жылына бастаған. Тұғанына бір-ақ жеті болған жас қозылар жас баладай әлсіз де аянышты маңырайды. Шаршаған бақырлар жатып демалғысы келеді. Бірақ ол демалысқа дейін екі күн, бір түн бар. Ол осы кешпе суда отетін күн, ол осы кешпе суда отетін түн.

Тас көмірдей жалтылдаған қара қозы әлсіз ғапа маңырап қалып, кешіп келе жатқан суға жата кеткісі келген ыңғайын көрсетті. Тізелерін бүге бергенде, тұмсығы суға тиді де, селк етіп қайта тұрды. Суды тәлтіректтей кешіп қайта жүріп кетті. Енді он қадам жүрсе, құлай кеткелі барады. Айгүл қозысын көтеріп алып баладай көудесіне қысты, құмарлана искеп-искеп қалды. Көздерінен жасы да домалап кетті.

Жас қозыны қолына алса-ақ Айгүлдің есіне екі айға толмай қаза тапқан тұла бойы тұңғышы — Аманкелдісі түседі. Ол бір ауыр жылдардың ауыр күндері еді. Айгүл босанардан екі-ақ ай бұрын майданға кеткен жарынап да хабар жоқ болатын. Соғыс үстінде туған соң, атып Аманкелді қойған баласының суретін әкесіне жіберуді арман етіп еді. Айгүл оны да істей алмады. Жаңа туған жас бала да, күйеуінің отары да жас босанған Айгүлге қарап қалды.

Жалғыз ғана құрсақ көтерген Айгүл жас баланың жылылығын әлі ұмытқан жоқ. Жас қозыны көудесіне қысса-ақ сол баланың жылуы келеді. Әлсіреген қозы маңыраса-ақ құлағына сол баланың үні келеді. Жас қозыдап сол баланың иісі келеді.

Қозыны қолына ала бергенде, Айгүл азғана әлсіреу де сезініп еді. Оның үстіне шыдамсыз жирен бесті нығымен соғылып кетті де, қозы шолп етіп суға түсті. Айгүл озі де аз-ақ құламай қалды. Қозы байғұс сортаңдағы ашқылтым суға тұмсығын бір-ер тығып алып, тырбаңдап әрең тұрды. Басын шайқап, екі құлағымен жағын шапалақтап, түшкіріп-түшкіріп қалды. Айгүл қозыны қайта көтеріп алып, қызыл шұбар шәлісімен көздерін, құлақтарың, тұмсығын сұртті. Аты соғылып кеткенде құлай

жаздаған Айгүлдің шолақ резеңке етігіне су толып кетіпті. Екі табаны май батпаққа жабысып қалғандай, аттай алар емес.

— Жәке, тоқтай тұрыңыз!— деді Айгүл, ұзақырап кеткен түйелі арбаға қарап,— мына қозыны да арбаға аларсыз.

Айгүл су толып кеткен резеңке етігінеп аяғып әрең суырып алды да, қозыны көтерген бойы арбаға қарай кетті. Су жылы екен. Кішкене аяқтың қып-қызыл саусақтары су бетіне жымыңдасып тигендей болады.

Түйе жегілген күркелі арба тоқтап, түйені жетелеген Жәкең шал мұрнын сіңбіріп, жеңімен сүртті. Маңдайынан сорғалаған тер екі мпығынан ағып, селдір сақалының ішіне сіңе беріпті. Астына кереге жайып кеңейткен, айналасына ши ұстап қоршаулаған арбадан Айгүлге балалар даусы естіледі. Орталарына тағы бір қозы келіп қосылғанда кешелі-бүгінгі туған жас төл шуласып кетті.

— Жиырмадан асып кетті-ау, шырағым. Кешке дейін қырыққа жетіп жүрсе қайтеміз?— деді Жәкең шал, бөркімен маңдайын сүртіп тұрып.— Бұдан былай күн-түн демей ақтарылады ғой. Қой ғой, күн-түніңе қарай ма ол. План бойынша да осылай ма еді? Кешкі қоналқада біраз қозыны соятын боламыз ба?

— Пышағыңызды жалаңдатпай, шыдай тұрыңыз, Жәке.

— Мен шыдармын-ау, қойларың шыдаса! Қойдың қашан қозыларын зоотехник екеуің ғой білетін. Ол оқыған, сен болсаң депутат. Бірақ, мен бірдеңе білсем, қозы аз болмас.

Шалдың кінәлай сөйлеуіп Айгүл орынды көрді. План да, есеп те дұрыс еді, бірақ соның орындалуына кінәрат араласқанын айтты:

— Жәке-ау, амалым болды ма? Біз қыстаған жерде тым болмаса бір жел құдық су берсе, қойды осы жерде-ақ қозылататын едік қой. Ақтақырдың суын кешіп, түбекке ойысатын неміз бар еді?

— Түсінем, шырағым. Был қары құрғыр да күрт еріп, бір-ақ күнде жоқ болды ғой. Түбекке көшпесіңе амал қалды ма?

— Көшпесіңе емес, қашпасыңа деңіз, Жәке. Жел құдықтар су тартпай құр қаңқайып қала бармады ма?

— Саясатыңа қарсы келіп қалам ба деп жұқалап жатқаным ғой әншейін... Әйтпесе осыдан артық қашу бо-

лады деймісің. Сусыз жерде отар ұстауға болмайтынын білемін ғой.

— Жел құдықтар күздігүні қанатып бұлғап шақырып тұрғандай еді, дәл керек кезінде су бермей, қош айтысқандай қолдарын сілтеп қала берді.

— Мидай далада әлдебірдеменің қалқайып тұрғаны теріс те емес шығар... Бастықтар орнатқан қаңқайма ғой әйтеуір,— деді шал әлдекімдерді кекеткендей үнмен.

— Қаңқайып тұру үшін емес, су тарту үшін.

— Ә, түсінем ғой.

— Оны жұрттың бәрі де түсінеді.

— Бәрі де түсінсе түсінетін шығар, бірақ бәрін де түсінеміз демес едім.

Айгүл шалдың оспағын аңғармай қалып еді, Жәкең өрбір қартаң адамның байырғы әдетіне басып, ақыл айта сөйлеп кетті:

— Мысалы, техниканы мен түсінемін бе! Жоқ. Жел құдық деген немене өзі? Бір дөңгелекті бір дөңгелек айналдырып тұрады, сол емес пе? Бір дөңгелектің тістері, екінші дөңгелектің тістерінің арасынан шығып кетпесе болғаны да. Шығып кеткен екен — бітті. Біздің зоотехник пен перма бастығына ұсап шартпа-шұрт болады да қалады. Осының өзін сенен басқа қойшы біле бере ме екен, сірә?

Айгүл жәбірленген жоқ. Шалдың өзін сынап тұрғанын шын ауырламады. Шындық көрді. Көзін у-шу болып жатқан «балалар бақшасына» қозы арбаға аударып әкетті. Қолын қозыларға созды.

— Еметін уақыттары болды,— деді шал.

Жас қозылардың жып-жылы тұмсықтары Айгүлдің қолын піскелейді. Жыбыр-жыбыр еткен жас еріндер жаланып қояды.

— Шыдай тұрындар, қошақандарым. Ертең кешке дейін ғана шыдаңдар. Әйтпесе Жәкеңнің пышағы қайраулы көрінеді. Шыдаңдар,— деп, Айгүл әр қозының басын бір сипады.

— Қарағым-ау, жас қозыларға мені жамандағаның не?— деп, Жәкең шал өкпелеп қалғандай жүзін арбадап аударып, айнала қарана беріп:

— Ойбай, әкетті!— деді шошынған дауыспен. Қолын шұбап келе жатқан отардың арт жағына қарай сілтеді.

Даланың үлкен қарақұсы, қанаттары суылдай ысқы-

рып, қара найзағайдай ағып, Айгүлдің суда қалған етіктеріне шаншыла құлап келеді екен.

— Әкетсін, әкетсін!— деді Айгүл сақ-сақ күліп. Дала үнсіздігінде жарыла күлердей қызықтар да сирек. Айгүл мәз боғып қалды.

Қарақұс етікті козы деп қалғанын суға таяна бере сезініп, қайқақ қағып қайта жоғарылап кетті. Ұялғандай, жан-жағына жалт-жұлт қаранып барады.

Болмашы қызыққа Айгүл әлі күліп тұр еді, арт жақтан далақтап шауып келе жатқан салт аттыны көрді. Сасқап адамның далақтауы. Алыстан-ақ бөркін бұлғалап, екі аяғы сереп-сереп, аса бір тығыз жұмыспен келе жатқанын аңдатады.

— Жолдас депутат! Жолдас депутат!

Шапқыншы жақындай берді. Төртінші ферманың қойшысы Берден екені де танылды. Ол — бір қорқақ та сасқалақ адам. Жақындаған сайын атын өкпеден тепкілеп, қамшылай түседі. Айгүл оған шиырлыға қарап, «апыр-ай, құлайды-ау, құлайды-ау!» дегенше, Берден атматымен тоцқалаң асып құлап та түсті. Ат төрт тармақтап барып орнынан әрең тұрды. Қолтығы дірілдеп, бар денесімен тепселіп тұр. Берден өзі тақыр басынан май батпақ сорғалап тез тұра алмай қалды. Суға белшесінен батып отырған күйі: «Депутат жолдас! Депутат жолдас!» — деп жатыр.

— Е, не болды, Берден?— деді Айгүл күлімсіреп.

— Енді жарты сағатта жетпесең, біздің отардың барлық төлі «Қасқырсайда» қалады.

— Неге? Адамдарың қайда?

Берден сөзге, сұрауға құлақ асар емес, өз сөзін айта берді:

— «Қасқырсай» өткізер емес. Су кернеп барады. Өткел берер емес. Соны мәлімдеуге келдім.

— Тағы бір-екі күн ұйықтай түссеңдер еді!— деп, Жәкеп шал оны кекетіп тастады. Берден оған да құлақ асқап жоқ:

— Депутатқа мәлімдедім, болды. Ендігісін өзі білсін.— деді де, өзін-өзі бөкесінен көтермелеп, орнынан тұрды.

«Қасқырсай» дейтін бөлені Айгүл бала жасынан білетін. Ұзындығы жиырма километр келетін терең сайға кей жылдары Сырдың суы түсіп кетсе, өткел бермейтіні рас. Қыс бойы құмда бағылатын отарлар түбекке орал-

ғанда, осы сайға соқпай өте алмайды. «Қасқырсайдап» Айгүл отары да кеше ғана өткен. Онда құрғақ жатыр еді. Ылғи жымы келіп, қапы соқтыратын Сырдың суы ұрлаптып келіп басып алғаны да. Енді ол сай салығын салмай өткізбейді. Айгүл ойланып қалды.

— Бізден кейін тағы да көп отарлар келе жатыр. Бәрі де келіп тіреледі соған. Олардың күні өзімен, бізді апаттан құтқара көр, депутат.

Өз отарының қысылысын күйіп-пісіп тұрып айтса, басқалардың мұң-мұқтажы еңжар ғана айтылды.

— Немене, сендерде тым болмаса мынадай арба да жоқ па?— деді Жәкең шал. Арба жайын орынсыз-ақ қыстырғанына қараған жоқ.

Өл қолынан жасап алған, әр жылда бір-ер күн керегі де болып қалатып арбасына Жәкең мардамсы қаралы. Алдыңғы екі доңғалағы ескі соқалардан қалған темір доңғалақтар, артқы екеуі — мотоциклдікі.

— Арба деп тұрғаныңыз мынау ма? Көрген де емеспін, естіген де емеспін,— деді Берден. Кекетейін, қулық айтайын деген жоқ, арбиған-арбиған бірдемені жаратпай қалғанын тура айтты.

— Әй, ақымақ! Жыл сайын барлық толдің жанын алып қалып жүрген осы арба екенін естімеп пе ең? О не дегенің екен!

— Жә, «Қасқырсайыңа» қайта бер. Мен де ұзамай жетермін,— деді Айгүл, борбайынан су сорғалап әрең тұра берген Берденге қарап.— Жәке, сіз иттерге не боларсыз, менің артымнан еріп кетпесін. Отарды тоқтатпай ілгері қарай жылжыта беріңдер. Тұсына жеткенде, Әуесбек тө келіп қосылар.

Әуесбек екінші қойшы, бір канистр су, бір шайнек, бір қазаншаны бөктеріп алып, ол мана ілгері кеткен. Әр қысылшапның өз амалы бар, қойшылар кезектесіп ілгері кетіп, судан құрғаққа шығып жылы тамақ жасайды. Ат шоқырағымен жарты сағат ілгері кеткен қойшының отар жылжып үш сағатта әрең қуып жетеді. Ол екі арада мызгып алуға да болады.

— Өз қозыларын қойнына тықса да, аман алып қалар еді. Қолхоздың қозылары қырылғалы жатқанын саған мәлімдеуге келгенін көрдің бе мұның! Басына мініп отырып, қызыл бұрышты қыстырар ма еді құйрығының арасына!— деді Жәкең шал, атын өкпеге тепкілеп ұзай берген Берденге қарап.

Айгүл үндеген жоқ. Етігінің суын төгіп, жалаң аяғына сұға салды да, атына мінді. Ерігіп келе жатқан жирен бесті қояндай орғып атыла жөнелді. Атының төрт тұяғынан жарыла шашыраған су күн көзіне шалынғанда, Айгүл екі жағына қызылды-жасылды маржан шашып бара жатқандай көрінеді екен, Жәкең шал қызыға қарап:

— Ерің де, еркегің де сендей-ақ болар!— деді. Содан кейін Айгүлдің артынан жөнеле берген иттерін шақырды:

— Кәһ, кәһ, кәһ!..

«Қасқырсайға» жеткен соң, Айгүл жұрттың екі нәрседен аңтарылып қалғанын таныды. Тасыған су, кең даланы қапталдай жалап кететін өрт, биік аспанды тілгілеген найзағай сияқты алып күштер дала халқын арбауға келтірмей жеңе берген, бағындырып алған. Сол ықтау әлі арылмай келеді. «От пен су — тілсіз жау» деп жай айтылды дейсің бе, келісімге келмейтіндіктен айтылған ғой. Оның үстіне бір саты болса да жоғарыдан бұйрық күту тағы бір тұсау болып қосылыпты.

● «Қасқырсай» кемерінен келіп тола бастаған екен. Ат омырауынан асатын, бұйралана аққан су сайға тығылған қаңбақтарды ағызып әлдеқайда әкетіп барады. Сайдың арғы бетіне үш-төрт отар жиналып қалыпты. Бір-бір киіз үйді артып алған түйелер әр жерге шөктірулі жатыр. Сайдың жағасына от жағылып, шайнектер, қазандар асылған. Еркектер оңаша шоқтарылып әлденені ермек етіп отыр.

Мойындарына ашық түсті қызыл ала галстук байлаған екі жас қойшы судан атпен жүзіп өтті де, Айгүлді бергі жағада қарсы алды. Сайдың арғы бетінен:— Жеткен екен, жетті ғой депутатымыз,— деген дауыстар естіледі.

— Осыдан бір-ақ жеті бұрын не деп келісіп едік? Уәделерің қайда?— деді Айгүл амандыққа келмей жатып-ақ. Даусында әрең ұстап қалған ызғар бар еді. Қойды ұмытып, қошамет көрсеткелі келген жас қойшылар абыржып қалды.

— Апай-ау, ферма бастығы алдап ұрды ғой. Айтқандарының бірін орындаған жоқ.

— Содан кейін көзімізге көрінген жоқ,— деп, жас қойшылар бар кінәны жоққа аударып жатыр.

Жирен бестіні омыраулата жүздіртіп Айгүл сайдың арғы бетіне шыққанда, барлық қойшылар қопарыла кө-

теріліп келіп қарсы алды. Бұлар да депутатқа ұзақ шұбырынды, қошемет көрсете бастап еді, Айгүл тез тойтарып тасғады.

Болмашыны дағдарыс көріп, болымсызды сөз қылатып міпездерге Айгүл күйіп-пісіп қалатын еді. Ол — жайылымы кең көрінгенмен көбінесе жайдақы шығатын ойдың адамы емес, жинақы да шымыр ойдың адамы. Енжарлықтан туатын езбе сөздерді ол айығары жоқ күзгі ақ жаңбырдай сезінеді. Қойшылардың болмашыны сеп қылып, алыстан ағашжағалтайлап әкеліп бар кінәны ферма бастығына аударғысы келгендеріне Айгүл құлағын да салған жоқ. «Жә, жетер!» деп айғайлап жібергісі де келді. Бірақ көпшілік алдында көтеріле сөйлеу, зекіп қалу Айгүлдің әдетінде жоқ еді.

— Жә, болар іс болып, уақыт өтіп кеткен екен, амал не... Тек ендігі жылы тағы да осыған ұрынбайтын болайық, — деді Айгүл азғана жымия сөйлеп. — Е, талайды ұмыттыңдар ғой, мұны да ұмытып кетерсіңдер!

Уәдеге мырза жұрт:

— Е, неге ұмытайық!

— Есте қалатындай-ақ болып тұр, — десті.

— Онда тұрмайық, үш-төрт керегені қосақтап салы жасаңдар. Әрбір салы ең кемі жиырма қозыны көтереді. «Қасқырсайға» бір қозыны да құрмалдық етпейміз. Ірі қойлар өздері де жүзіп өтеді. Кәне!..

Осы оңай ой қойшылардың бәрінде де бар екен, бәрі де оңай мақұлдады. Тек ерлікке, озық техникаға сүйенген ой болмағандықтан, айтуға арланыпты.

Төрт отардың жас қозыларын салымен өткізуге едәуір уақыт кетті. Қойшылар қозыларының араласып кетуіне жан салып жүр. Айғай-шулары көп, бөгесіндері көп, біріне-бірінің ақыл айтулары көп. Кейбір қойшылар қозылары түгел қырылып қалатын болса да, қалыптасқан әдеттерінен айрылғылары келмейді, жоқ жерден талас шығарады.

Айгүл осы тұста ғана бір айқайлап қалды:

— Тоқтатыңдар босқа даурығуды. Мен жауап берем! — деді. Ызғарлы үнді оңай сезіне қалған қойшылар одан сайын зекіп қалуды күткен жоқ.

«Қасқырсайдан» аман өткен отарлар түн ортасы ауа бергенде, Ақтақырдың жайылыма суына келіп кплігіп еді. Әрі-беріден соң отарлар араласып та кетті. Кешегі-бүгінді туған жас қозыларды кереге-сүйреткіге жегілген

түйелер әкеле жатыр. Түйенің үстіне шақырақ-күрке жасап алып, қозыларды соған толтырып алғандар да бар. Бір апаттан аман өтсе де, су жайылып кеткен тақырдың әлегінен отарлар енді кездесті. Жазғытұрғы әрі буаз, әрі жадау қойлар тізеден су көшіп әрең жылжып келеді. Қозылап та келеді, бірен-сарандап жүруге жарамай қалып та келеді. Қойшылар да қалжырап қалған. Ән де жоқ, елең етер үн де жоқ. Тағы да дала үнсіздігі. Оған қосыла түн үнсіздігі, шаршау үнсіздігі. Тек қана әр отардың иттері сыйыса алмай, әлсін-әлі жанжалдасып, төбелесіп-төбелесіп алады. Жүріп келе жатып қалғып кеткен қойшылардың ұйқысын ашатын да сол иттердің төбелесі ғана.

Сәнмен ерттелген елгезек аттарды таңдап мінгендей скі жас қойшы қай отарда қанша саулық барын, қанша қозы туғанын есепке алып жүр. Әрбір жаңа қозылаған қойдың, әрбір жүре алмай қалған қойдың қай отардікі екенін екеуі көзектесіп келіп Айгүлге мәлімдеп кетеді. Жас тақымға іліккен жарау аттарын безектетіп келе жатқанда түнгі тынық суға үймелене түсіп тұрған шым-шытыр жұлдыздар шатынап жарылып жоқ болады.

Ертеңдер түбекке жеткен соң осы төрт отардың қой-қозысын біріне-бірің ауыстырмай бөліп беру жанжалы бар. Ол әріне Айгүлге бір соқпай тына алмайды. Сондықтан Айгүл өз отарына қанша асықса да, әлі кете алмай айналақтап жүр. Байқалатын ыңғайлар бар, анықталатын есептер бар.

— Арамқатқыр, жатқың келе ме, немене өзі!— деген дауыс ащырақ шыққан соң, Айгүл әдейі солай қарай бұрылып келіп еді, Берден екен. Кереге-салыны сүйреп келе жатқан дардай атан тұрып қалыпты. Берден атанды қанша жерлеп, қалай ұялтам десе де, ол орнынан қозғалар емес. Бақырып-ұлып, басын шайқап, жынын шаша бастапты.

— Демалдырыңыз!— деді Айгүл жақындап келіп.

— Депутат шырағым, әлі кеткен жоқ екенсің ғой. Енді өз отарыда жүре бер. Бір апаттан алып қалдың, рақмет депутатымызға. Барлық бұйрығыңды бұлжытпай орындаймыз,— деді Берден.

— Мен бұйрық бердім бе?

— Өз қолыңмен істеп көрсеткен соң, бұйрықтың көрегі не! Сен көлмесең, төл түгіл ірі қойдың шығыны аз болатын ба еді? Жігіттер, мұның жайын депутатымызға

жеткізбесек болмас деген мен едім әуелі, аузыма құдай салған екен...

Берден бұдан гөрі де шұбалта сөйлемек еді, әлдепедіп сүйретпеді келе жатқан қозылары шу ете түсті.

— Ей, не болды? Неге шулап кеттіңдер?— деп, Берден қозылардың қасына барды да,— ойбай, су көтеріліп кетіпті... Қозылар суға кететін болды. Кетіп қала көрме, жолдас депутат!— деп, тағы сасқалақтап қалды.

— Ояңға кездесіп қалмасаң, бұл арада су көтерілмейді, сасқалақтама!— деп, Айгүл аттан түсіп еді, су қайта таязданып қалғандай екен. Кереге-сүйретпе жерге жабысып қалыпты.

Біrese атанын жұлмалап, біресе қозыларына жүгіріп абыржып қалған Берден:

— Ей, мына бөрік қайда барады?— Сырдарияға қарай тартты ғой!— деді.

Шалдың басынан ұшып түскен бөркін су ақырын ғана жылжытып әкетіп барады екен. Бет алысы шып-ақ Сырдарияға қарай. Айгүл қуанып кетті. Қойнында жүретін қол орамалын суырып алып тастап жіберіп еді, орамал тіпті тезірек жылжып кетті. Оның бет алысы да Сырдария.

— Тоқта, шал! Әуреленбе, құтылдық, құтылдық!

Айгүл атына қарғып мініп алып, қалғып тұрған қараңғы түнді жарып жібергендей ашық дауыспен:

— Тоқтаңдар! Тоқтатыңдар отарды! Танертең құрғақпеп қозғаласыңдар. Канал бітіпті! Канал, канал!— Жайылма суды сол тартып әкетіп жатыр. Канал, канал!— деп, шұбаған отардың алды-артына шауып барып, оралып әрең тоқтады. Әуелі көтеріңкі шыққан даусы енді бір кезде дірілдеп, жылап жібергені байқалады. Қалғып-шұлғып келе жатқан қойшылардың бәрі де сергіп, үпсіз түн гуілдеп кетті:

— Канал, канал!..

Сусыз дала өгей шеше ғой, ұзақ түндер түгіл, ұзақ ғасырлар бойы жыласаң да еміренер ме, былқ етер ме!

Жайылған судың кейін сырылуы жапа каналдың біткені де! Бетімен жайылған суды сораптап сорып әкетіп жатқан сол канал болат та.

Қойшылар Айгүлді тағы да қоршап алып:

— Каналда да сенің едбегің бар ғой.

— Сен болмағанда тағы біраз сарғайтатын еді ғой!— десіп қошамет көрсете бастап еді, Айгүл оны естіген жоқ.

Жіпрен бестінің басын алға қарай бұрып алып жөнөп берді. Ат та ұшып келеді, Айгүлдің өзі де ұшып келе жатқандай.

Өзі үшін де, өзгелер үшін де әлдеқандай үлкен бір қуапышты айтып кетіп барады. Ол өлең айтып бара жатқандай. Өлеңнің сөзі емес, сазы қалады ғой есте. Айгүл жүрегінен атқылап келе жатқан да сондай бір саз еді.

АСПАНДА БОЛҒАН ЖЕКПЕ-ЖЕК

қ сәлделі, ала киінген қара мұрт индус — Үндістан әуе қатынасының эмблемасы — оң қолын кеудесіне басып қала берді де, біз, жолаушылар, самолетке міне бастадық.

Ағылшын самолеті аспанға тез көтеріліп, жоғарылап кетті. Делидің қойын-қолтығында лапылдап тұрған жалынды лебі де қара мұртпен бірге жерінде қалды.

Су ете түскен тап-таза, мөп-мөлдір салқын ауа самолет ішіне көлеңкелеп ұстаған күтімді бөлменің реңін береді. Таңертеңгі таза рең, жеңіл, салқын.

Бірінші салонның бірінші қатарында отырған жолаушылардың алдында жіңішке ғана стол. Стол үстінде терлеп тұрған шыны сауытта екі түрлі жеміс суы, резеңке сағыз, қарындаш, қағаз, конверт. Жалпақтығы екі өліге толар-толмас әдемі коробкаларда екі-екіден салынған сигареталар. Қарсы алдыңдағы қабырғада қатар тізілген ағылшын тілінде шығатын журналдар.

Ағылшын самолеті біздің «ТУ-104» самолетімен салыстырғанда анағұрлым баяу ұшады. Сонысына қарай біркілдегі жоқ, дірілдегі, шуы аз. Кейде ауа тазартатын кондишеннің қоңыржай ғана гүлі естіледі.

Мен Дели — Калькутта — Гонконг арқылы Жапонияға кетіп бара жатырмын. Жол шеті алыс. Ауысып мінетін самолеттер дәлме-дәл кездесіп отырса, Токкиоға дейін он сағат ұшамын. Оның орайы келмесе, екі күн ұшуым да мүмкін. Бұдан бұрынғы бір сапарымда Москвадан Токиоға дейін 53 сағат ұшқаным да бар.

Галстукты, пенжақты сыпырып тастап, үйдегідей орналаса бастадым. Жасыл қара көк коробкалы «Жамбыл-

ды», ақ қайыңды алаңда билеп жүрген үш сұлудың суреті бар «Березка» оттығын стол үстіне тастай салып, аузымда сағыз, журналдардың бірін қолыма алдым. Қара танымайтын адамша суреттерін қарап отырмын. Реклама, реклама... Сабын, пудра, опа-далап, кока-кола...

Бір кезде көзім Мерилли Монроның суретіне айналақтап қалды. Ол жақын арада ғана у ішіп өлген. Монро менің ойымша ұзақ жарқырап тұруға тиісті жұлдыз еді. Қазір мені бірнеше сұраулар қамалап алғанын сезіндім. Ол сұлулығымен көркемөнер жұлдызы атанды ма, әлде өзінің өнерімен сұлу атанды ма? Әлде осының екеуі де бойына бірдей біткен қасиеті ме екен? Газетшілер оның сұлулығының соңына түсті ме, артистігінің соңына түсті ме? Озбыр қоғам неге өшікті оған? Енді қазір өз қолынан өлтіргеніне сол қоғам өкініп, мойындап отыр ма, жоқ па? Әзір бұл сұраулардың біріне де жауап жоқ. Бір жарық жұлдыз жарқырап туды, тез сөнді, ұмытылды. Өзі туды, өзі сөнді... Айыпкер жоқ, өкіну жоқ. Күндеу айып емес. Соңына түсу айып емес. Бұл қоғамда ұмыту айып емес. Қош бол!

Бірінші қатарда екі-ақ жолаушы отырғамыз. Екеуіміз екі шетте, арамызда адам жүретін жол бар. Қазір мен сол адамның маған тесіле қарап отырғанын сезіндім. Жапон ба, корейс пе дейтін болар. Мейлі қарай берсін. Мен әлі Монроның өлімін ойлап отырмын. Бүкіл бір елге байғұстың сұлулығы сыймады ма, асқан шебер артистігі сыймады ма? Әлде буржуазиялық көркемөнерде бұл екеуінен де жоғары бағаланатын қасиет табылған ба?

Көршім орысша тіл қатты. Сол жақ құлағы ту сыртынап күн сәулесі түсіп, қызғылт шыңылтырланып тұр екен. Көзіміз бей-жай кездесті. Орта жасты, бойшандау, ашаңдау адам. Аса ұқыпты қырынбаған, жирен мұрты тікірейіпкіреп тұр. Көк көзді, қарашығында сарғыш рең бар.

Жолаушы мен жолаушы халықаралық дәстүр іздей-ақ тура таныстық. Йерден жеті километр биіктікте сөйлесіп отыратын адам кездестіру жолаушы үшін үлкен қуаныш. Көршім менен гөрі тіс қаққандау болу керек, сөзді ол бастады:

— Кешіріңіз, құдай үшін, сіз Россиядансыз ба?— деді. Орысша сөйлегенінде мен біле бермейтін бір жұмсақ акцент бар.

— Ие, Советтер Одағынанмын,— дедім.

— Мүмкін, мен сізге мазаң көрініп қалармын... Бірақ «Джембуль» деген папиросыңыз бен «Берьеска» деген оттығыңыз көңілімді аудары беріп отыр... Джембуль немене екенін білмеймін, ал «Берьеска!».. О, мен ол ансамбльді Парижде көргенмін. Атақты ансамбль ғой! Солай емес пе?.. Мен Парижде туып-өскен адаммын, тұрағым да сонда. Бірақ мен орыспың!..

Парижде туып-өскен адамның оттық тысынан көрген ақ қайың мен билеген қыздар арқылы әлдеқашан қол үзген Отаныш еске алуы маған қатты ұнады. Мүмкін, жайнап кеткен көздері ғана емес, іші де елжіреп кеткен шығар. «Мен орыспың!» дегенді шегелеп айтты ғой! Дүниеде тұл мен тұлдыр аз ба, соның бәрінің ішіндегі ең бақытсызы да, тұлы да Отансыз ұл емес пе?!

Мен оған папирос ұсындым. Қызыл бас шырпыны тұтатып, от ұсындым. Ол маған:— Лұқсат етіңіз, мен...— деп, жанып тұрған шырпыны еуропалық әдеппен менің қолымнан алып, әуелі менің папиросымды тұтатып, соңынан өз папиросын тұтатты.

— Бізде жаппай закигалка болып кетті...,— деп, аз кідірді де,— өте жақсы папирос екен... Кешіріңіз, Джембуль деген немене?— деп сұрады.

— Джембуль емес, Жамбыл деген қазақтың бір атақты ақынының аты.

Жаңа танысқан орыс көршім ООН-ның Оңтүстік-Шығыс Азия халықтарына жәрдем ететін экономикалық комиссияның қызметкері болып шықты. Индо-қытай аудандарын аралап қайтпақ, ең қызығы:

— Мен Мартыновтың шөбересімін,— деді.— Бірақ фамилиям басқа...

Менің жүзіме таңдану белгісі шыға келген болу керек, ол соны түсіне қалып:— Ие, ие! Тап сол ойыңызға түсе қалған Николай Мартынов!— деді.

Менің ойыма түсе қалған Мартынов болса, ол, міне, жүз жиырма жыл бойында ойлы адам баласының түгел қарғысын алып келе жатқан адам. Және ол менің ойыма ғана емес, көз алдыма да келді. Жалғыз да келген жоқ: Мартынов, Дантес, Лермонтов, Пушкин... Дантес, Мартынов, Пушкин, Лермонтов, Бенкендорф, Николай-І... Наталья, княжна Мэри, Грушницкий-Мартынов... Аспанға атылған оқ, тақап келіп кеудеден атылған оқ... Уақыт

соты, сотталған уақыт, заман заңы, заңсыз замап... Көз алдым шұбартып кеткендей болды.

Көршім менің абыржып қалғанымды пайдаланып бастырмалатып кетті:— Ие, ие, сол! Николай Мартынов, Лермонтовты атпаған, өлтірмеген Мартынов!— деді.

Бұған дейін сыпайы сөйлесіп отырған көршім енді әр сөйлемнің аяғына таяқтай қылып бір леп белгісін қол бастады.

— Сепіңіз маған! Отставной майор Николай Соломонович Мартынов ақын Лермонтовты атқан да емес, өлтірген де емес! Олар намыс үшін атысқан. Сіз өзіңіз жаушы болған соң ұлы ақыпды өлтірген жауызға лағынет айтып, жиіркенетін боларсыз. Оны мен де қарғаймын. Мартынов тұқымы түгел қарғайды! Николай Мартыновтың қолы да, ары да таза екенін осыдан-ақ көруге болады емес пе?!

Әңгіме асқынуға айналды. Ақ сүйек офицер Мартыновтың шөбересі қараңғы қазақ. Мүсрептің шөбересін жекпе-жекке шақырып отыр! Қайда десеңші,— аспанда!.. Бұл — бас тартуға болмайтын жекпе-жек.

Мен ішімнен: «Иә, алла! Иә, Иракий Андронников!»— дедім де, сайысқа әзірлендім. Атысар жерде Лермонтовтың орнына Мүсрептің шөбересі, оның қарсы алдында Мартыновтың шөбересі тұрғандай сезіндім.

Манадан бері оның не айтып тастағанын аңдасаңыз, бірінші кезекті ол әкеткенін көресіз. Лермонтов сияқты ұлы ақынды өлтірген жауыздың бетіне басылған қара таңба тұқым қуалап кететіні даусыз. Сондықтан Мартынов әулетінің жүз жпырма жылдан астам тұқым қуалай ойланып, қорғандап тастаған бекінісі берік болу керек. Ол бет алыстан қайтпауға тиісті. Оның қайтпас беті айқындалып та қалды:

— Лермонтовты Мартынов өлтірген жоқ!

Мен болсам, тар қыспақта осындай әңгімеге кездесіп қалармын деп ойламаған адаммын. Сондықтан есте барды тез жинап, ұштаңқырап алдым. Әліппеден кейін менің қолыма түскен бірінші орысша кітап Лермонтовтың бір томдығы болатын. Оны маған ауылдық орысша мектептің бірінші класында оқып жүргенімде, халық ағарту инспекторы сыйлаған. Жарым-жарты, шалағай-шарпы түсініп жүріп, сол кезде жаттап алған бірталай өлеңдер өлі есімде. Әрі ақын, әрі шебер педагог Бекет Өтетілеуов арқылы Лермонтов поэзиясын мен ертерек сүйіп едім.

Оның үстіне, 1941 жылы, ақынның қайтыс болғанына жүз жыл толар қарсаңында қазақша басылғалы жатқан өлеңдеріне мен *алғы сөз* жазғамын. Әрине, ақынның өліміне не себепкер, кім айыпкер екенін өрем жеткен жерге дейін қазбалаған болуым керек. Лермонтов өмірін зерттеушілердің ішінде мен Андронниковты ерекше жоғары қоямын. Сондықтан мен оны алламен қатар еске алдым...

Сонымен айқас басталып кетті. Бірінші салонда бізге секундант болатын князь Васильчиков та жоқ, офицер Глебов та жоқ: айналасы төрт-бес адам европалықтар, орысша білетіндері байқалмайды.

— Жүз жиырма жыл бойы зерттеліп келе жатқан материалға қарағанда сіздің ұлы атаңыз Николай Мартыновты ақтап аларлық дәлел кездестірген емеспін,— дедім мен.

Екі пікірдің қарама-қарсы келгені сияқты өзіміз де бірімізге біріміз қадала қарасып қалдық.

— Дегенмен бұл сіздің ақтық пікіріңіз болмасқа керек...— деп, ол күлген болады.

— Біздің дауымыздың бір ерекшелігі — екі жағымыз да ақтық ойымызды алға сала сөйлестік қой,— деп, мен күлген болдым.

— Париж сигаретін рақым етіңіз.

— Рақмет, тағы да «Жамбылды» рақым етіңіз...

— Лермонтов қазақ мектептерінде оқылады екен-ау, сірә...

— Оқылады. Аударылады.

— Солай деңіз!..

— Пушкин мен Лермонтов қазақ тілінде аударыла бастағанына сексен жылдан асып барады.

Осылай іліп-тартпа ұсақ қақтығыс арқылы шамашарқымызды байқасып алдық. Шабуыл қарқыны, тойтарыс серпіні, дәлел-айғақ, қызулық, сабырлық дегендерді салмақтасып отырмыз.

Шетелдерге сіңісіп кеткен орыс адамдарында біздің елде болып жатқан ұлы өзгерістерден түк хабары жоқтары кездеседі. Капиталистік елдердің газет-журналдарынан нені оқыса, соған сеніп, көр тышқан тіршілігінің құлы болып қала берген. «Қазақ жаманы орыс бола алмайды» деген сияқты, бұлар европеец бола алмаған. Өнер қуып, білім іздеп кеткендері өз алдына, ал мынау сияқтылардың өресі онша биік бола бәрмейді.

Көршім ойлаған жерден шықты. Шап беріп ата-бабаларының аруағына жармасты:

— Сіз енді біле бермессіз... Кезінде орыстың жоғары дәрежедегі офицерлері Мартиновты құлан-таза ақтап алған болатын. Майор Николай Соломонович Мартинов аз уақыт түрмеге ілегіп қалғанда, оның күнәсыздығын дәлелдеп, еріксіз босаттырған. Бұған айтар қарсылығыңыз болмасқа керек. Сол кезде біздің ұлы әжемізге жазған хаттар әлі сақтаулы. Бәрі де Николай Мартиновтың Лермонтовты өлтірмегенін дәлелдейді. Әлдеқашан топыраққа айналған әжемізбен айтыспассыз. Ол кісі баласының қолы тазалығына шүбә келтірмеген. Әлі де таласасыз ба?..

— Меніңше, бұл дәлеліңізді екіге бөліп тексерген дұрыс болар... Князь Васильчиков бастаған бір топ офицерлер Мартиновты ақтағанына дауым жоқ. Бірақ бұл топ Лермонтовтың өліміне өзі ортақ емес пе? Сол кездегі Россияның озық ойлы адамдарының бірде-бірі Мартиновты ақтады ма? Ақтаған жоқ, бәрі қаралады. Екінші, ұлы әжеңізді куәға тартсаңыз, ол кісі Лермонтовты жек көргені, мәлім. Қыздары Лермонтовты қандай жақсы көрсө, әжеңіз сондай жек көрген. Мен бұл жайдың ішкі астарын тексерген адам емеспін, бірақ Васильчиков тобы да, сіздің ұлы әжеңіз де әділ куәлік ете алмайтыны айқын. Ұлы әжеңіз емес, ұлы әжеңіздің қыздарының куәлігін келтіре алсаңыз, менің тоқталып қалуым оңайырақ болар еді.

Ұлы әжесі мен оның қыздары әңгімемізге кеңірек тартылып кете ме деп қауіптенгендей, көршім сөздің бетін басқа жаққа бұра бастады. Бірақ мен Мартиновтың қарындасы княжна Мәри мен Грушницкий бейнесіне берілген Мартиновтың өзінің арасындағы ұятты жанжалға соғайын деген ойым жоқ-ты.

— Одан соң,— деді Мартиновтың шөбересі,— сіз білмесеңіз мен айтайын, Лермонтовты ағаш арасына тығылып тұрған бір казак-орыс атқан ғой! Оны білмейтін бо едіңіз?

— Жоқ, білемін ол ертегіні. Жақында ғана сот және медицинаның беделді адамдарынан құрылған экспертиза ол ертегіні түгел өтірікке шығарды. Сіз оны естімеп пе едіңіз?

Даугерімнің бір ерекшелігі — берілген жауапқа да, сұраққа да дұрыс-бұрыс деп тұрақтамайды. Мақұлдамайды да, дауласпайды да. Тез сырғып, екінші бірдемеге

көшеді. Мен оны Раевский мен Андронниковқа қарай жетелегім келеді, ол аяғын бір басар емес. Лермонтов пен Мартиновтың тұстастары Булгаков пен Елагинге қарай тартып көріп едім, ол екеуінің аттары аталғанда көршімнің тілі байланып қалды. Екі қолын бірдей ербеңдетіп — атамаңыз оларды! — деді.

— Жақсы, атамайық.

Көршім содан кейін аз күлімдеп:

— Мүмкін, сіздерше Лермонтов пен Мартиновтың арасында тіпті жекпе-жек болмаған шығар? Мартинов ақынды аңдып жүріп бір тасадан атып тастаған болар? — деді.

— Жоқ, жекпе-жек болған.

— Екі аралықта алты адым жер өлшенген бе?

— Өлшенген.

— Екеуінің қолына да бір калибрлі алты атар берілген бе?

— Берілген.

— Екі жағының да секунданттары болған ба?

— Болған.

— Лермонтовтың осы жекпе-жекте өлгеніне дауласпайсыз ғой?

— Дауласпаймын. Бірақ...

— Бірақ дедіңіз, дауласатын болдыңыз! — деп, көршім тағы да күлімсіреді.

— Әңгіме дауда емес, шындықты ашуда ғой Лермонтов оғын аспанға атқаны мәлім.

— Аспанға атты ма, тигізе алмады ма? Оны кім білсін...

— Жақсы. Солай-ақ болсын. Бірақ сіздің атаңыз тақап келіп кеудеден атқан ғой! Тақап келіп атпаса, оң кеудені тесіп өтіп ту сыртынан қалай шығады! Ұлы ақынды Мартиновтың өлтіргеніне бұдан артық дәлел болмасқа керек.

— Мұны ешкім дәлелдей алмайды. Секунданттар — Васильчиков пен Глебов — олай деген. Олардан басқа корген ешкім жоқ!

— Доктор Барклай де Толлидың куәлігін қайтесіз? Медициналық куәлік шүбәлануға орын қалдырмаса керек қой!

— Кавказ корпусының штабы тексеріп келіп, поручик Лермонтов жекпе-жекте қаза тапты деп хабарлаған. Бұған сіз де шүбәланбауыңыз керек болар!

— Біріншіден, корпус штабы бұл хабарды едәуір көшігіп жариялағаны мәлім. Екінші, ол хабар медициналық куәлік емес қой!

Осымен біздің жекпе-жек дағдарысқа ұшырауға айналды. Жеңіс те, жеңіліс те жоқ. Мүмкін екінің бірі болар еді, мойындау жоқ. Көршім бір кезде айтыс-тартысқа қолдануға тыйым салынған әдісті қолданып қалды:

— Сіз орыс емессіз, — деді.

— Ие, орыс емес, қазақпын.

— Сондықтан ол замандағы жекпе-жектің егжей-тегжейін біле бермеуіңіз мүмкін. Мартынов пен Лермонтов — бірге оқыған, бір заманның адамдары. Ар-намыс дегендерге өз көзқарастары бар адамдар... Сіз бен біз олардың бірде-бірін ақтап, қаралауға бармауымыз керек.

— Ие, мен орыс емес, қазақпын. Бірақ Лермонтов айналасындағы әңгімелерге таныстығым бар адаммын. Екінші, ақтап-қаралау сіз бен біздің жеке еншіміз болмағанымен, ғылымның, қоғамның еншісі. Ал Лермонтов жайындағы ғылым тексерістері бұл мәселе жөнінде қалтарыс қалдырған жоқ. ХІХ ғасырдағы орыс халқының екі ұлы ақындарының бірін — Дантес, біреуін Мартынов өлтіргені даусыз деп білемін.

Тап осы арада біздің әңгімемізді айнадай жалтылдаған «күміс арбамен» келе жатқан түскі тамақ бұзып кетті. Лермонтов жырлаған пері қызындай, құмырсқа бөл, бота қоз индия қызы «күміс арбаны» дыбыссыз қозғап келеді. Алтын сандалет жалаң аяқтың үсті дөңкес, белтірлігі үзіліп тұрғанын қайтерсің...

— О, тамақтан кейін әңгімемізді жалғастырамыз, — деп, көршім өз орнына кетті.

Сендвич, банап, кестелеп турағандай лимон, апельсин, бұғып жатқан бөденедей ғана тауық еті... Тағы бірдеме, тағы бірдеме...

Жаңағы әңгімеден кейін осынша тәтті тамақтардың бірде-бірі маған дәмді көрінбеді. Ауызға салдым, жұттым, ұмыттым... Мартыновтың шөбересі де көзі терезеде, еш-жар шайпап отыр.

Тамақтан кейін әңгімеміз қайта басталды. Бұл жолы біразға дейін мұңайысты сыры бар әңгімелермен отырдық.

— Мартынов әулетінің ақын Лермонтовты қандай жақсы көретінін айтсам тыңдар ма едіңіз? — деді көршім.

— Неге тыңдамайын. Айтыңыз.

— Айтсам, біздің Париждағы пәтерімізде, орыс әде-

тінше ең құрметті жерде, шыны қалпақтың астында Лермонтовтың бір томдығы сақтаулы жатыр. Оны Лермонтов қолын қойып, сол Николай Соломонович Мартыновқа өзі сыйлаған. Ол том — біздің әулетіміз үшін ең қасиетті, шаң жұқтырмай ұстайтын реликвия!.. Бұған не айтасыз?

— Алдымен, қалтқысыз сенетінімді айтамын.

— Егер Николай Мартынов Лермонтовпен қастасып өткен болса, оның кітабы сонша қасиеттеліп сақталар ма еді?

— Бұл айтқандарыңызға шексіз сене отырып, мен өз жорамалымды айтсам, өкпелемес пе екенсіз?

— Өкпелер сөздеріңізді әлі түгел айтып болмасаңыз, айта беріңіз...

— Лермонтовтың еңбегін қасиеттеп ұстайтындарыңызға әрі сенемін, әрі ізгі дәстүр деп бағалаймын. Сонымен бірге бұл ізгілік біздің таласымызға еш нәрсе қоса алмайды. Неге дейсіз ғой? Адам мінезіне азғана ой жүгіртсеңіз, Лермонтовтың өлімінен кейін Мартынов оның кітабын қасиеттей алуы мүмкін бе? Жоқ! Лермонтовтың кітабын қасиетті реликвияға айналдыру оның қарындастарының ісі дер едім. Және ақын өлімінің ыстық-суығы басылғаннан кейін...

Жұрт алдында Мартыновтың атақты ақынмен қастас болмағанын, қала берді, оны өлтірмегенін дәлелдеу үшін де мұндай «ізгіліктің» орны бар ғой. Бірақ мен оны айта алмадым.

Қарындастар ауызға алынса-ақ көршім бұл жағына жоламайды. Сондықтан әлгіміз тағы да тоқырай бастап еді, көршім тағы бір таңдапарлық жаңалық айтты:

— Былтыр мен Женевада Дантестің шөбересіне кездестім, — деді.

— Дантестің?

— Ие, Дантестің! Бұ да ұлы атасына тартқан, қылаңсылаң, өмірінің үштен екісі айна алдында өтетін деп диккен... Ол үшін орыстың ұлы ақынын өлтіргендік үрім-бұтағына кететін мақтаныш сияқты. Әлгі бір камер-юнкер Пушкинді өлтірген Дантестің шөбересімін деп танысты. Жалғыз мақтаныш етерлігі — оны кейіп орыстар ұлы ақынымыз еді деп тауыпты дегенді қосты...

Мана менің көз алдыма бір келіп кеткен бейнелер қайта келіп қатарлана қалды. Пушкин — Дантес, Лермонтов — Мартынов, Бенкендорф, Николай-І... Екі ұлы

ақынды өлтірген екі қанішердің екі шөбересі қалай кездесіп қалған! Дантестің шөбересі Мартыновтың шөбересін әдейі іздеп жүріп кездестірсе, оның да орайы бар ғой. Мен бұл әңгімеге қалтқысыз иландым.

— Женевада... Үлкен ресторанда... Мен отырған столға келіп танысты... Қаным қайнап кетті... Тұрдым да жүре бердім,— деді көршім.

Бұ да жай қыстырылмаған әңгіме сияқты. Лермонтовтың өлімінен «қолы таза» Мартыновтың шөбересі Пушкинді өлтірген залымның шөбересімен танысқысы келмей, тұрып жүре бергені!..

— Дантеспен сіздің ұлы атаңыз Мартынов бір полкта бірге болған ғой?— дедім. Қай полкта екені есімде жоқ екен, оны айта алмадым.

Бұл сұраудың ар жағында тағы бір ілгешегі бар ма деп қалған көршім:— Ол жағын білген емеспін,— деп сөзді доғарды.

Осымен әңгімеміз де аяқталды. Жеңген, жеңілген ешкім жоқ, әркім өз ойында қарысып қалды. Жалғыз таң қаларлық нәрсе — Мартынов әулеті төрт атаға келгенше, жалған бағыттан бетін аудармаған. Қайта, заман өткен сайын өңдеп, толықтыра берген. Бұл не, әулет намысы ма, ақ сүйектер дәстүрі ме? Қалайда бұл кінәратсыз анайылық емес, әрине. Өшпес, ұмытылмас кек тап сандығының түбінде жата береді. Қара қылмыс таңбасы Мартынов үрім-бұтағынан осы күнге дейін өшпей қала беріпті.

Гонконгтың аэропортында Мартыновтың шөбересі түсуге жиналды. Мұндай көршімен айрылысқаным мен де өкінген жоқпын.

— Бір коробка «Берьеска» оттығын сыйлар ма екенсіз? Шын-ақ орыс табиғатында билеп жүрген орыс қыздары Отан сағынышын оятты білем...— деді ол қоштасып жатып.

Мен оған екі коробка оттық бердім. Ол маған Парижда француз тіліне аударылып шыққан «Қазақ солдатын» жіберуге уәде етті. Кітапты жаяу почта арқылы жіберген бе қалай, мен әлі күнге алғаным жоқ.

Әңгіме осымен аяқталса да болар еді, амал қайсы, жалғасы бар болып шықты. Ол жалғас осы әңгімені қағазға түсірерде туды.

Жапонияда мен іркіс-тіркіс, қиыр-шиыр оқиғаларға араласып кеттім. Қонақжай жапон жаушыларымен, ғалымдарымен кеңірек таныстым. Елің араладым. Сөй-

тіп жүргенде әлгі Мартынов шөбересінің аты-жөні бір-жола есімінен шығып кетіпті. Онымен кездескенде бар әңгімеміз Мартынов жайында болғандықтан, оның өз фамилиясы ауызға да алынбаған. Танысқанда ғана бір рет атағаны есімде.

Әңгімені жазудан үміт үзген кезімде, есіме Ираклий Андронников түсті. Менің жерден жеті километр биік аспанда кіммен сөйлескенімді, кіммен дауласқанымды, әрине Ираклий білуге тиісті! Мартынов тұқымында ол білмейтін бір жан болмасқа керек!

Отыра қалып хат жаздым... Солай да солай болды, қадірлі Ираклий Луарсабович... Аспанда ұшып жүріп кіммен кездескенімді ұмытып қалдым. Сіз білмесеніз, алланың өзінен де үміт күте алмаймын... Мартыновтың шөбересі болғанымен фамилиясы шеше жағынкі екен. Тишко ме екен, Шитко ме екен... Әйтеуір, бір ысылдаған әріптен басталып дөңгелек о-мен аяқталса керек еді. Әлде дөңгелек о-дан басталып ысылдақ әріптердің бірімен аяқтала ма екен?.. Тегі, Мартынов Киевте үйленіп, мол бір байлыққа мұрагер болыпты дегенді білуші едім. Осыдан басқа бір түйір қосарым жоқ... Сол шөберенің аты-жөнін тауып беріңіз...

Ираклий Луарсабович — аса ұқыпты ғалым. Көңіл жықпайтып жолдас. Ол маған тармақ-тармақ, сала-сала-сымеп Мартынов әулетін түгел тізіп беріпті. Шыңғыс-ханың, не болмаса Темірланның әулетінің шежіресі мә дорсіл! Қайсысы қашан туған, қайда өлген, одап қалған кім бар, қыздары кімге күйеуге шыққан, түп-түгел...

Сонымен, кездескен адамыңыз кім болып шықты дейсіз ғой? Мен оны қазір де айта алмаймын. Әйтеуір, Тишко да болған жоқ, Шитко да болған жоқ, басқа...

— Енді кім? — дейсіз ғой.

— Білмеймін.

Андронниковтан келген жауапты мен әрбір ұқыпты адамның әдетінше, сенімді бір жерге тығып едім... Чернышевский томдарына тықтым ба, Герцелдің томдарына тықтым ба, есімде жоқ, әйтеуір, бір сенімді адамға аманат еткенім есімде... Айналамызда кітап оқымайтын бір жан жоқ. Олардың өзі ондап саналады. Солардан жасырып едім. Қазір біржола табылмай қойды.

Бала-шағаны тасқаяқтай қағыстырып, талай қыстым. Ешкім көрмеген. Аманат еткен сенімді адамдарым да үн шығармайды. Кіммен көріссем де, айыпты өзім болып

шығамын. Праклий Андронниковқа тағы бір хат жазуды
ыңғайсыз көремін. Бір жолыққанда аядапай ғана, елеу-
сіз сұрай қойсам, менің ұмытып қалғанымды біліп, жы-
мыр да, айтып берер деп сенем...

— Табылды, табылды!..

Осы әңгімені орысшаға аударып жүрген жазушы
Алексей Беляшниковтан бүгін ғана телеграмма алдым. Ол
Андронниковпен кездесіпті. Мартынов шобересінің фами-
лиясы Квитко екен...

— Квитко!..

ЖИЫРМА ТӨРТ САҒАТТА

(Арал аңызы)

андай хабар болса да, Орынборға жетуі жұп,
одан әрі шексіз-шетсіз қазақ даласына
ұзынқұлақтың өзі алып кетеді. Телеграмма-
лар кешігеді, поездар кешігеді, уәкілдер кешігеді, ұзын-
құлақ ондайды білмейді. Кейде тіпті Орынбордың өзі
орта жолда қалып, Москва, Париж, Лондон хабарлары
атқа, түйеге мінгесіп алып далапы шарлап кетіп бара
жатады.

Алланың қолынап өткен әрбір мүшелік сияқты ұзын-
құлақтың да өзіне тән мінездері бар. Естіген хабарды аз-
дап өсіріп, аздап өңдеп, аздап толықтырып, жағымды
болса, өз аулына, өз еліне қарай бұрып, жағымсыз болса,
көрші ауылға, басқа елге қарай аудара салатыны болма-
са, басқа күнәсы болып көрген емес.

Бұл жолғы ұзынқұлақты да Томарша алып келді. Ба-
рып қайтқан жері — осы Қазалы. Біріне-бірі есіктерімен
аңырайысып, соқырайысып қарайтып үйме-жүйме, бел-
уарлап сыз тартып тұратын сұр балшық Қазалы. Түйелі
керуендей шұбалып өретін пеш түтіндері түгіл самауыр
түтіндері тоғысып жататын Қазалы. Әкелген хабары ойға
сыяр емес:

— Ленин! Лениннің өзі Арал балықшыларына сәлем
хат жазыпты!

Сексеуіл мен жыңғылды әрең орайластырып жасаған
қостың ортасында маздап жанғап отты айнала отырған

жігіттер түгел аңырысып қалды. Өкелген хабарын қосқа кіре бере бір-ақ айтып салған Томарша әлі отырған да жоқ. Біресе ыржиып, біресе жымпып тұр.

— Не дейді мынау?

— Ленин бізге хат жазыпты дей ме?

— Иә, Ленин! Аралдың балықшыларына арнаулы сәлем хат жазыпты!

Қостың үлкені Есламқұлдың көздері үш бұрыштанып, селдір мұрты дірілдей бастады.

— Сен бала, таяқ жегің келмесе, бұл сөзбен ойнама!— деді ол Томаршаға.— Құдаймен ойнама, Мұхаммед пайғамбармен ойнама, Ленинмен ойнама! Білдің бе?! Бір-ақ сөз — аузы-мұрныңды қан жалатам!

Шалдың қолында отырған түйе-таяғы онсыз да лаулап жанған оттың ұшқынын бұрқыратып көсеп-көсеп жіберді. Алтын ұшқындар төбеден түнерген қараңғы түнге иісдей қадалып жатыр...

— Ес-ағау, ойыныңыз не, Ленинмен кім ойнаушы еді! Міне, жазған хаты!— деп, Томарша сегіз бүктеп қойнына тығып алған буалдыр-бозамық қағазға басылған жазуды Есламқұлға ұсынды.

Есекең қағазға қолын созған жоқ:

— Кәне, оқышы, естік,— деді кекесін үнмен.

— Е, мен қайдан оқын орысша жавылғанды.

Есекеңнің ойына не түсе қалғаны белгісіз, Томаршаның қолындағы қағазын жұлып алды да, айналдырып қарай бастады. Содан соң от сәулесі түскендіктен шұбартып кеткен көздерін Томаршаға қадап:

— Құдайы құрғыр, бізге сені бастық қылып берген соң қайдан оңайық!.. Ақымақ!.. Қазалының қауыншек орап сататын бозамық қағазын қалай танымадың? Ленин хат жазуға бір тарақ ақ қағаз таба алмапты дегенің бе? Өшір үніңді!— деді, қағазды басқа жігіттерге қарай серпе тастап.

— Иә, мынау Қазалының қағазы...

— Осындай қарамайы кеппейтін қағазды Қазалының өзі басатын.

— Қазалыға Ленин келіпті деп естіген де емеспіз...— деп, жігіттер қағазды бірінен соң бірі алып айналдыра қарап, Томаршаны қақымақыл-қалжаққа айналдыра бастады.

— Поезда сыра-мыра ішіп қойған жоқ па едің?..

Енді Томаршаның өзі ұялып қалды. Тобылғы торы

жігіт болатын, қара күреңденіп барады. Қазалының қағалып қалай танымаған? Қызыл сиса көйлектің жағасы қылғындырып бара жатқандай сезіледі. Құлағының түбі қышып кетті. Томарша сасқалақтап:

— Аз-мұз ұн-мұн әкеліп едім...— деп, далаға шыға жөнелді.

Әрі бойы аласа, әрі екі жылдан бері темір жол бойына томарша таситын болғандықтан, жас жігіт Жапғабыл Томарша атанып кетіп еді. Бұл ауыр жылдарда адамға — тамақ, поезға — көмір, тасымалға — көлік жетпей жатқан кез. Аралдың тұрғын қазақтары балық аулайды, темір жол бойына сексеуіл, жыңғыл тасып сатады. Аздаған ұн, шай, қант, темекі сияқты мұқтаждарын осымен айырады. Әсіресе шай мен темекі алтыннан қымбат! Саратов махоркасы, 1000-нөмірлі тас көмірдей жылтыр қара тақта шай дегендеріңіз замана байлығына тең!.. Қырдағы елдер екі тақта шайға тайлақ, түйесін лақтырып жібереді.

Теңіз жағасында біріне-бірі бөкесін тақап, бұғып-бүгжиіп отырған отыз шақты үй кедейлер — бір артель: балық аулайды, паровоздарға — отын-сексеуіл, жыңғыл тасиды. Томарша — сол жиырма түйемен отын таситын жеті жігіттің керуен басы. Бірақ жігіттерді ерте жатқызып, ерте оятатын отағасы — Есламқұл, Томаршаның пемере ағасы.

Жеті жігіттің он төрт бүтін, үш ондық проценті ғана хат таниды: ол — жалғыз Томарша... қадақ, пұт, кез, шай, қант, мата деген сөздерді ол іркілмей жазады да, сексеуіл, жыңғыл деген сөздердің қалай жазылатынын біле бермегендіктен екеуін де отын дей салады. Соған қарағанда Томаршаның сауаттылығы да сол он төрт проценттің айналасында.

Бүгін ол бес күндік еңбектерінің есебін алуға Қазалыдағы продкомға барып келді. Екі пұт ұн, он махорка, екі тақта шай, он екі кез қызыл ала сиса, бір дорба ұсақ қант, мыңдар ма, миллиондар ма, бір құшақ қағаз ақша алды. Үш теңгеліктер елу-елуден үлкен табақ қағазға тұтас басылыпты, кесілмеген!

Осыншаны бір-ақ алып байып қалған Томарша енді анаған-мынаған құлағын тоса жүріп даң-дұң шыққан түкпірдегі бір бөлмеге келді. Бөлме толы адам, болме толы көк түтін, бөлме толы қарлыққан дауыстар екен. Төрдегі стол айналасында бес-алты адам ыңқ тіресе тұрып әлдене жайлы керілдесіп әңгімелеседі. Олардың арт жағы

есікке дейін созылған кезек күткешдер. Томарша да кезекке тұра қалды.

— Мә, ал да жөнел... Ертеңнен қалдырмай балықшыларға түгел жеткізетін болыңдар!— деп, стол басындағы қара былғары тужеркелі, қара былғары кепкелі ақ сары адам қағазға ораған жарты тақта шай сняқты бірдемені үлестіріп жатыр.— Мына жерге қолыңды қой!

Томарша қатесіз түсіне қалды — не берсе де ақысыз, пұлсыз, жай беріп жатыр. Қапшығы мен қоржынын жамбасына қарай тағы бір жақындатып қойып, Томарша кезекті тастап кетпеуге біржола бекінді. Қала-даланың басшы адамдарына қол қойдырып беріп жатса, апау-мынау дүниелік болмасқа керек.

Өзінің кезегі жеткенде, Томарша Смильгин комиссардың алдына жақындап келіп қаламға қол созды.

— Ей, сен қайдан жүрген мешокшысың, буржуй!— деді Смильгин.

— Жоқ!.. Буржуй мендей болмайды. Арал теңізің знаешь? Балықшы рыба ловит... сексеуіл таскайт, перуай сорт крупшатка! Шай, сахар есь!— деді Томарша.— Қапшығы мен қоржынын пұсқап. Қойны толған есеп айырысқан қағаз екен. Бәрін суырып алып Смильгиннің алдына жая бастады.

— Тоқта, тоқта! Түсіндім. Мә, қағаздарың... өзің ал... Мен саған ең қымбат қағаз берем. Ленин Арал балықшыларына арнап хат жазған. Түсіндің бе? Міне, сол хат!

Лениннің Арал балықшыларына жазған хаты Томаршаның қолына осылай түсіп еді. Қала-даланың басшы адамдарымен қатар Лениннің хатын алғанына тасып, қуанып қайтып еді. Түйенің арқасынан қабы меп қоржынын да алмай қосқа асыға кірген. Аяғында жолдастарын сендіре алмай, мазақ естіп қалды.

Жоқ, жолдастарым білместік істеп отыр. Әкелгенім, дау жоқ Лениннің хаты. Қашаннан бері немере ағамнан жасқанып үйренген басым босқа ықтап қалдым. Қазір қосқа қайта кіремін де, бос қалжақты қысқартыңдар деймін...

Томарша қабы мен қоржынын көтеріп қосқа кіре бергенде-ақ, жолдастарының бірі әлгі қағаздың шетінен шымдықты жыртып алып жатқанын көрді. Әкелгендерін от басына тастай беріп жолдасының қолынан қағазды жұлып алды. Сол қағаздың шетінен жыртып алып темекі тартып

отырған екі жолдасының аузындағы шылымдарып жұлып алып, отқа тастап жіберді.

Ал, мына қапшық пен қоржындағыны өзара бөліп алыңдар. Мен үлесімді келер жолы алармын, — деді де, Томарша шығып кетті. — Мен ауылға барып қайтамын.

Томаршаның ауыл дегені — Арал поселкесі. Темір жол жағы әп-әдемі қала сияқты, теңіз жағалауы бірінің қыбыр еткенін бірі көріп отыратын ығы-жығы ауыл. Томарша осы ауылға жақындай бергенде-ақ, өріп шыққан көп ит үріп қарсы алды.

Баяғының баяғысы — жаугершілік заманнан келе жатқан ескі әдет бойынша иттеріне ере иелері де далаға шыққан.

— Ау, бұл кім-ау?

— Е, мен ғой, Томарша...

— Екі өркештің арасынан басы әрең қылтқан Томарша болмай кім болушы еді! — деген келіншек күлкисі естіледі.

— Томарша? Е, сен не қылып түнделетіп жүрсің?

— Керемет хабар бар!.. Ленин біздің Арал балықшыларына хат жазыпты!

— Сүйінші демейсің бе, бейбақ-ау!.. Не жазыпты? Не жазыпты?

— Не жазыпты! Сәлем хат жазғаны аз болып тұр ма? Ертең естисіңдер! Асығыспын... — Томарша поселкелік Советке қарай жүріп кетті.

Поселкелік Совет жабық тұр екен. Қасында қарамай мен қарболке, тұз бен шпагаттан басқа сатары жоқ мағанын болушы еді, соның күзетшісі төр-аға мен хатшы Қазалыға жүріп кеткенін айтты:

— Құйрықтарына бірдеме қыстыратын болар... түнде жетсін депті!

Соңында азан-қазан үрген ит, Томарша түйесін мұғалім үйінің есік алдына келіп шөгерді. Бұрын молда, қазір мұғалім Әжібай талдан тоқыған тар қораның ішіпде түйесін сауып отыр екен.

— Ассалаумағалайкүм...

— Уағалайкүмассалам... Томаршамысың? Қазір, қарағым. Әйелім босанып қалып, түйені өзім сауып жатыр едім. Тағы бір-екі тартып ала қояйын, шыдай тұр.

Үйге кірген соң Томарша қағазын мұғалімге ұсынды:

— Тәңірі жарылқасын, мынау Лениннің жіберген хаты ма, басқа бірдеме ме, соны айырып беріңізші!

Орысшаға толық шалағай мұғалім хатты бар ипетімен зер сала қарап шықты да:— Дәл Лениннің өзі жазған хат деуге қиынырақ болар... Әуелі қол қойған Ульянов деген кісі... Ленин одан кейін қойыпты қолын... Алайда қолы міне тұр... Ләмәсли¹ Ле... нонас-ип-не... нонға секін — Ленин. Ар жағын қабырғаға кеңесіп өзің жобаламасаң, мынау ала-көле заманда менің батылым барыңқырамай отыр,— деді.

Жай қараңғы қазақтың бәрі біліп үлгерген нәрсені мұғалімнің білмеуіне Томарша ішінен мырс етті де:

— Енді осы хатта не жазылғанын жобалап көріңізші,— деді.

Мұғалім ұзақ ежелеп, одан да ұзақ ойланып отырды да:

— Дұрыс... Аралдың балықшыларына жазыпты,— деп бір тоқтады. Жақсы... мына бір жері жақсы емес... Еділ бойында қырғын апаршылық депті. Оның ар жағында түсіне алмадым, естімеген, көрмеген сөздерім...

Мұғалім қатты қиналып отыр, тер ме, басқа ма, мұрнының дәл ұшында бір тамшы мөлтілдейді. Білте шам сол тамшымен ойнағысы келгендей біресе жасыл, біресе қызғылт-сарғыш етіп көрсетеді.

— Аяқ жағында: «Балықшы бауырларым, балық көмегін аямаңдар» деген сөздерді шырамытам,— деп, хатты Томаршаға қайырып берді.

— Рақмет, молда-еке... түсіндім.

Томарша шешесін көре кетейін деп үйіне келсе, жер үйі лық толы адам екен. Үйге сыймағандар ауланың ішінде кеу-кеулесіп тұр. Балаң Лениннің өзінен хат алыпты деп жұрт кемпірге той жасатып жатыр. Екі жаммаулы кесемен кезектесіп үлкендер шай ішіп отыр. Есік жақтағылардың ауыздарында шылым...

Шеше байғұс егіліп жылап жүр. Ыстық жас, қуаныш жасын тыя алар емес... «Құдай-ай, жалғыз еді, тілден-көзден өзің сақтай көр... Күншілдің жаман көзінен сақта, тілеуі жаманның тілінен сақта!..»

Есламқұлдың әйелі Бәден бірге жылайды. Томаршаны көп жұмсайтын, көп ұрсатын еді. Әрі мынау тойдың ішінде Есекеңнің өзі де жоқ. Кесір шал естісе де келмей қалды ма екен?..

---

¹ Ләмәсли — син-арабша жазылғанда ежелеп оқу түрі.

Қыз-келіншектер де қысылып жүр. Көп жұмсайтын, көп мазақтайтын еді Томаршаны. «Ұят-ай, ұят-ай!..»

— Ал, Томарша, түсіндірші, жаным... Лениннің өзінен хат алып бәрімізден сен астың ғой!

Томарша шешесінің қасына бапташыққырап отырып алды да, үлкен бір сеніммен сөзін бастады:

— Ленин барлық балықшыларға сәлем айтыпты, бала-шаға, кемпір-шал, бәріңе де...

— Е, бәрекелді, көп жасасын! Сәлемет болсын!

— Аралдың балықшылары — бауырларым депті. Ауларыңа балық көп түскендіктен, атпен әрең сүйреп шығарады екенсіңдер... Сол хабарды естігенде ылғи қуанып қаламыз.

— Е, жарықтық-ай!.. Жылымды қос атанмен әрең сүйреп шығаратынымызды естіген ғой!

— Бауырларым депті, ә?

— Ие, бауырларым депті, жарықтық!

— Ал енді, бауырларым, Еділ бойында қатты ашаршылық. Сол бауырларыңа балық жіберіңдер! Күні кеше патшаны құлатысқан, ақ пен алаштан арқаңды босатысқан туысқан елдерге қанша мырзалық қылсаңдар да Совет өкіметі еселеп қайтарады, ұмытпайды, — депті.

— Ойбай, қарағым Томарша, жауап қайтар! Әлгі бірдемеңнің аты немене еді, найзағай ма еді? Сонымен қайтар!

— Береміз барымызды.

— Еселеп-еселеп береміз.

Түн бойы балықшылар ұйықтаған жоқ. Өз тілінде, үйреншікті жағдайында барынша олақ айтылған сөздер еңбек адамдарының жүрегіне ұялай қалыпты. Көңіл көтеріліп, ой сергіп кетті. Өзгеден емес, Лениннің өзінен хат алған соң, бір түнде адам болып, бір түнде ел болып қалды. Өмір бойы жоқшылықпен алысып, кезек жығысып, кезек жеңісіп келген жандар бір-ақ түнде байып қалғандай. Күні кеше патшаның өзі түгіл ауылнайы бұларды адамға санап осындай бауырмал хат жазатын ба еді?

Астраханьнан Қытайға дейін бақсының құмалағындай шашылған қазақ халқы кім ел деуші еді? Жоқ, ол шетінен кесіп-кесіп, ойып-ойып ала беретін жер ғана болатын. Ғасырлар бойында қорлана берген, аяқтап келгенде кешірілмес кекке айналған қорлық зардабы бір түнде ұмытылып кетті. Балықшылар түн бойы той жасап, Лениннің хатын әнге қосып, өлеңге қосып, аңызға айналдырып жі-

берді. Қазақ даласын кезіп аңыз да кете берді. Аңызға еріп Томаршаның да аты кете барды...

Ертеңіне шаңқай түсте теңіз жағасындағы құм белде барын киініп салтанатпен жиналған әйел-еркек, бала-шаға «Ленин жиналысын» өткізгенде, жұрттың айтар сөзі де, ұсыныстары да әзір еді. Серпіле сөйлеп, мол-мол ұсыныстар жасалып жатыр:

— Мынау шалқып жатқан Арал теңізі — алтын да күміс балыққа толы күміс қазан... Балығы тайдай тулаған деп осыны айтады. Ойнақ салғанда теңізге сыймай кететін күмістей көк серкелер, алтындай сары сазандар атылып жағаға шығып қалады. Екеуін асқапда қазанды толтырмаса, ондай балықты біз алмаймыз, теңізге қайта лақтырып жібереміз. Әуелі осыны жазыңдар Ленинге.

— Еділ бойындағы ашыққан бауырларымыз, Арал барын алмайды сендерден! Қашан тойындық, қашан байыдық дегендеріңше бізге дамыл бермеңдер! Сұрамаңдар, бұйырыңдар. Ардақты жол басшымыз Лениннің өзі айтқандай, біз, мүйізді алақан еңбекшілер, асқап мырзамыз! Әр поездан Арал балығын күтіңдер. Әттең, арамыз шалғай, әйтпесе, Арал теңізін ауылдарыңның қасына көшіріп берер едік! Екінші деп осыны жазыңдар Ленинге.

— Сіздің бұйрығыңыз бойынша балықшы буржуйларды қуып тастап артель құрғамыз. Біз күніне бес мың пұт балық жөнелтіп тұрар едік, әттең, кемелеріміз ескі. Атаңнан қалған ескі етіктей, тұмсығы суға тиіп кетсе болғаны — жұта бастайды. Оны жамап-жасқайтын аспабымыз жоқ. Үшінші етіп осыны жазыңдар Ленинге.

Осылай өрістей берген ұсыныстардың ұзып-ырғасынап құралған телеграмма сол күні Ленинге жіберіліп те қалды. Телеграмма былай аяқталды:

«Трудовые ловцы коренного населения бассейна Аральского моря твердо верят, что под руководством своего кормчего выйдут победителями, создав новую жизнь на основе полного единения. Да здравствует дорогой Владимир Ильич!»

Күздігүнгі айлы түн теңіз бетін біресе күмістей жарқыратып, біресе қорғасындай қоңырайтып жібереді. Әр сөренің қасында қыз-келіншектер балық тізбектей отырып ара-тұра ән салып қояды. Ленин хатына байланысты мейрам әлі аяқталмаған. Балалар да осы маңайда ойнайды, иттер де осы маңайда таласады, самауырлар осы маңайда қайнап тұр.

Қақталған, ысталған балықты еркектер түйемсіп апарып вагондарға тиіп жүр. Жиырма вагон жөнелтпекші еді, тұздалған, ысталған балық оған жетер емес. Оң төрт-он бес вагоннан артылмай қалатын сияқты.

— Мұнымыз Ленинге жіберген бірінші сәлемдеме болып. Қыс түскен соң, қатырған балықты тау-тау қылып үйеміз ғой әлі!— десіп, балықшылар өздерін-өздері жұбатады.

Бұл күндерде Томаршаның беделі көтеріліп кетті. Балық жөнелтерде ол отын тасуды тоқтатып, адамдарын балық артуға әкеліп еді. Келген бетінде Лениннің өзі жіберген уәкіліндей бәрінің үстінен қарайтын бригадир сияқтанып кетті. Оның құлағы үйренген Томарша деген аттына жолдас деген атау қосылды. Бірдеңнің реті келмей жатса, жұрт жүгіріп соған келеді:

— Жолдас Томарша, шпагат жетпей қалды.

— Жүгір магазинге, ашсын де Файзырахманның өзіне.

— Жолдас Томаршаның өзі бұйырды дейін бе?

— Не десең о де! Шпагат алып кел!

Таң ата жұмыс аяқталып, вагондар тиеліп қалды. Қасында бірге жүрген жолдастарының өзі де Томаршаға рапорт бергендей:

— Жолдас Томарша, біз балығымызды тапсырып болдық!— дей бастады.

— Әлі тапсырып болмағандарға жәрдем етіңдер!— дейді Томарша. Даусы сенімді шығады. «Жолдас Томарша» деген ерсірек естілсе де, құлағы үйрене бастапты. Өрі жас шағында, әрі бірінші рет санатқа қосылу деген қандай қымбат. Ешкімге олай ұлықтама деп тойтарыс бермей жүр.

— Жолдас Томарша, он төрт вагон төбесіне дейін толтырылып болды! Енді жарты вагонға жетердей ғана балық қалды. Оны қайтеміз?— деді өзімен бірге балық тиесіп жүрген немере ағасы Есламқұл.

Томарша күліп жібере жаздап әрең тоқталды да:

— Жарым-жарты деген ырымға жамап болар. Келер жолы жіберерміз. Алып қайтайық, Есеке,— деді.

Вагондар сол күні жөнеліп кетті.

— Мәскеу... Кремль... Ленинге!— десіп, балықшылар төкапшап қарасын қала берді.

Күн суытып, қыс түсіп, теңіздің тайыз қойнау-құлақшалары табандап қатып қалды. Осындай біржола бекіген мұз үстінде жиналған отындай текшеленіп көше-көше

болып балық үйіліп жатыр. Соңғы күндері ұсталған балықтар әлі текшелепбеген, шөмеле-шөмеле күйінде. Енді бірер күнде жөнелтуге келетін, молайып қалыпты.

Бүгін Қазалыдан қайтып келе жатқан Томаршаның қойнында Лениннің тағы бір хаты бар. Орысша, қазақша екі тілде, ақ қағазға басылған. Ол кезде Сыр бойы Түркстан республикасына қарайтын. Орталығы Ташкентте, Лениннің тығыз бір бұйрығын Ташкент екі тілде басып шығарыпты да уездерге, болыстарға жіберіпті. Томарша соның бір-бір данасын алып келе жатыр. Орысшаға шамасы келмейді, қазақшасын жүк таситын поездың тамборында жаттай бастап еді, поездан түсіп түйесіне мінген соң, түйе үстінде жаттап келеді.

«Ләм нон! Крицман жолдасқа! Жиырма төрт сағат ішінде...»

Ақ тайлағының биік өркештерінің арасынан Томаршаның басы ғана көрінеді. Түйесінің жүріс ырғағымен бірге қоян малақайдың құлақтары да қалқаңдап келеді. «Ләм нон Крицман жолдасқа! Жиырма төрт сағат ішінде...»

Суыт келе жатқан Томаршаға кездескен Арал балықшылары:

— Томарша жолдас, тағы бір жаңалығың бар ма, асығыс келе жатырсың ғой?— десіп қалады.

— Бар! Лениннен жолдас балықшы. Тағы да Лениннен! Советке жиналыңдар, естисіңдер.

Поселке Советіне дейін қанша адам кездесе де, Томарша осы айтқанына бір ауыз сөз қосқан жоқ.— Лениннен!

Поселке Советінің төр-ағасы азырақ салдау, аздап мырзалау, аздап оқығандау, азырақ ауылнайлау, бай болмаса да бишікештеу адам еді. Басында қара тақия, қалаша киінген, кешке қарай қайда барарын, ұзақ түнді қалай өткізерін ойланып отыр еді, именбей, іркілмей кіріп келген Томаршаны ұнатпай қалды.

— Е, немене, осынша ентелеп!— деді төр-аға.

— Лениннен бұйрық бар!

— Бұйрық болса алдымен бізге келетін болар. Сен неменге жанталасып шабуылдай бересің осы? Ауылнай болғың келіп жүр ме?

— Бұйрық өте тығыз, жолдас төр-аға!

---

¹ Ләм нон — Л. Н. Крицманның аты-жөні.

— Тығыз болса, сенсіз-ақ тығыз орындармыз!
— Жоқ, жолдас төр-аға! Сіз әуелі тыңдап алыңызшы!

Содан кейін Томарша күн бойы жаттап алған сөздерін жаңылмай айтып берді:

— Ләм нон Крицман жолдасқа! Жиырма төрт сағат ішінде Арал теңізінің кемелерін жамап-жасқайтын алты мастерской үшін «Парсенс» дейтін екі экскаватор, «Артур Коппельдің» төртеуін және токарлық, фрезерлік станоктарын жіберуді шешіп жіберіңіз! Ульянов — Ленин...

— Орысша, қазақша екі тілде басылып шыққан. Мінекей, алыңыз,— деп, Ленин бұйрығын төр-ағаның алдына қойды.

Төр-аға ойланып қалды. Ант ұрған Томарша төр-аға дей ме, төре-аға дей ме? Осы неменің көздеп жүргені менің орным емес пе екен?.. Оның үстіне жиырма төрт сағатта дегеннің маған қандай қатынасы бар? Крицман-ақ орындай берсін!.. Бірақ Ленин қол қойған бұйрықпен, тасық екеу болмаса, ойнауға болмайды.

— Жақсы, Томарша жолдас... Советке де келер бұл бұйрық. Жұртты жинап естіртерміз. Ал өз жұмыстарың қалай?

Ол екі арада Советке балықшылар ағылып келе бастады. Жұлықтары аппақ, қоныштары ақ айран резекке өтіктер, қазақы былғары етіктер есіктен кіре бере бірінің окшесін бірі нұқып қалып, шұбап келеді. Жұмыс адамдары, қазақша найқалуға уақыттары жоқ, білгісі келгендерін бірден сұрады:

— Ие, Ленин бауырымыз не сәлем айтыпты?

— Советке келген еш нәрсе жоқ... Келген соң естисіңдер ғой,— дей салды төр-аға.

— Тым болмаса тоқ етерін айтшы, жаным, ауларымыз майланып қайтсын. Біз кезекке кетіп барамыз. Томарша жолдас Лениннен тағы бір жақсы хабар әкеліпті деп еді ғой?— деп, балықшылар енді Томаршаға қадалды.

Томарша бұдан әрі шыдай алмады. Жұртқа өзі естіртіп, абырой-атағына өзі не болғысы келіп отырған салбөксе төр-ағаның созбағына ызаланып кетті. Үлкенге кіші осындайда ызалансын да!

— Төр-ағаң Ленин бұйрығын алып отыр. Мен әкеліп тапсырдым. Тартпасына салып қойды... Төр-ағаңның уақыты болмаса мен-ақ айтып берейін сендерге,— деп, Томарша күн бойы жаттап алғанын тағы бір рет түгел айтып берді:

— Ләм пов Крицман жолдасқа! Жиырма төрт сағат ішінде... Ульянов — Ленин.

— Е, бәрекеді!

— Жарықтық-ай, әнеугі жазғанымызды аяқсыз қалдырмаған екен ғой!

— Өйтпесе ол Ленин болар ма еді!

— Ұқтың ба, жиырма төрт сағат ішінде орында деген ғой!

— Ие, жиырма төрт сағатта!

— Біздің жігіттер ғой жиырма төрт сағат ұйықтайды, жиырма төрт сағат есінейді, жиырма төрт сағат есіп жинайды.

— Соның артынан жиырма төрт сағат бұрқыратып жұмыс істесе де жақсы-ау!.. Кейбіреуі түк істемей болдырып отырады ғой...

Бұл сындардың кімге айтылып жатқанын жақсы сезініп отырған төр-аға:

— Естідіңдер ғой?.. Жиналыс ертең тағы болады. Жұмыстарыңнан қалмаңдар. Әңгімеге жандарың үйір-ау!— деп екі рет айтса да, балықшылар оған құлақ аспады. Айтар сындарын айтып, күліскен, даурығысқан бойлары оздері шығып кетті. Төр-ағасына қош бол деген де жоқ.

Томарша солармен бірге кетті. Балықшылар оны үйіне дейін шығарып салып:

— Жолдас Томарша, жұмыстан қолы бостарымыз кешке қарай келерміз. Сен өзің Лениннің бұйрығын таудан тас домалатқандай басымызға бір-ақ аударса салдып да, егжей-тегжейін аңғара алмай қалдық,— десті балықшылар.

Томарша әрі ұялып, әрі масаттанып:

— Келіңдер, келіңдер,— деді.

Кешке ең алдымен қыз-келіншектер жинала бастады. Бұған дейін «өркештен басы әрең қылтиятын Томарша» деп тістерін ақсита күлетін қыз-келіншектердің кірпіктерінде сыйлау, көз түштерінде күлімдеу бар. Бәрі де барын киініп, сәнімен келіпті. Мүмкін, Томарша жолдас, бір кешін құрбы-замандастарына қиып қыз-ойнақ жасар? Әлде бұдан былай ылғи қолы босамай қояр ма екен? Адам деген өсейін десе, бір-ақ күнде өсіп кетеді екен-ау!.. Үйленер ойы болса, қайсымызға көзі түсер екен?..

— О, бәрекеді, келіңдер, жоғарылатыңдар,— дегенде Томаршаның даусы бұрынғысынан шықты. Бұрынғысы-

та қыз-келіншектерден жасқанатын сияқты. Бірақ бүгін қыздар тым сыпайы.

— Томаршадай болған бойың құрсын!— деп қыздар,

— Томарша, томарша жарып бере қойшы!— деп келіншектер айтатын емес.

Қыздар сызылып-сынықсып төрге қатарласып отыра бастады. Келіншектер самауыр қойып, пеш жағып, Томаршаның кәрі шешесін қоршап алыпты. Сексеуілді сексеуілге соғып отынды да солар жарып жатыр.

Әлі жігітшілігі оянып болмаған Томарша қыздармен тіл қатысуға сөз таба алмай, әшейін ырғия береді, жымына береді. Отырған орнына шегеленіп қалыпты. Кешірек ересек адамдар жиналғанша мақау-мылқау болды да қалды.

Қырық жамау дастарқан жайылып, шай келді. Әшейінде тарының таба нанын шетінен омырып алып аузына тығып жіберетін қыздар бүгін ақ нанды күрек тістерімен ғана тістейтін болыпты. Ұсақ қантты қалайы қасықпен шөкімдей ғана алып, тілдерінің ұшына ғана салады. Мүйіз алақан балықшы қыздары бүгін қайдан осынша әдепті, осынша ұялшақ бола қалған?..

— Томарша ағаңның кесесін алып берші,— десіп қалады.

Түнделетіп еркектер келген соң төрді солар алып, қыздарды ешкідей іріп пештің бұрышына тықты.

— Ал, жолдас Томарша, мана ұзын ырғасын аңдасақта егжей-тегжейіне түсіне алмай қалдық. Енді байымдап түсіндірші Лениннің не айтқанын.

— «Екі істеп атыр» дегенің немене өзі?

— «Екі істеп атыр» емес, экскаватор деген машина...

Томарша өз өресі жеткен жерге дейін экскаватордың жайын түсіндірді.

— Е, тәңірі деген, жұмысты адамнан екі есе артық істейтін бірдеме шығар деп жобалап едік те...

— Екі есе емес, жүз есе артық істейді.

Жұрт көңіліне жиырма төрт сағат ішінде деген бұйрық қатты ұялап қалыпты. Бұл — сағат санап, күн санап өскен ел емес, замана таңбаларын санап өскен ел. Өмірге сағат кіргенін ертерек сезінсе де, оның өзі елеулі бір белгі екенін енді ғана біржола аңдағандай. Бүкіл елдің бар жұмысының басында отырған адам — Ленин!— қандай жұмысты болса да совбаққа салмай тығыз түрде шешіндер дегені де! Өз еңбектерін қанша жоғары бағаласа да,

Ленин басқарып отырған жұмыстардың шама-шарқын балықшылар да аңғаратын сияқты. Таңдайларын қағып, таңданып қояды.

— Шіркін-ай, біздің төр-ағаның мойнына осы жиырма төрт сағатта дегенді тұмарша қылып тағып қояр ма еді!— деді Есламқұл. Томарша адам болғалы, ол ағалық көрсетіп жөн сілтеуден қала бастаған еді. Абайсызда орынсыз бірдеме айттым ба деп жалтақтап Томаршаға қарады. Томарша осы бір ойды қағып алып, шетіректе иіріліп үн шығармай отырған қыздар тобына қарап, бірінші рет тіл қатты:

— Қадиша қарағым, сен мұғалімнен оқып жүрсің ғой... Ұзындығы бір кез, көлденеңі жарты кез қызыл барқыт тауып алып, соған ақ жібекпен жалпақтығын бір елідей етіп «Жиырма төрт сағатта!.. Ленин» деп жазып бересің бе?— деді.

Сұлу болмаса да сүйкімді ғана болып өсіп келе жатқан жас қыздың көз жанары қызғылт тартып, тұтанып кетердей жарқ етті. Осынша ұзақ сөзді батылым барып қалай айттым деп Томарша да қызарып кетті. Ойыны ма, шыны ма дегендей Қадиша да бөгеліп қалыпты.

— Е, неге жазбасың, жазады,— деп, қыздың әкесі қолма-қол демеп жіберді.

Көз алдынан қызыл барқытқа ақ жібекпен жазылған «Жиырма төрт сағатта!.. Ленин» деген сөздер әлденеше рет етіп болған соң, қыз да іркілмей жауап берді.

— Жазайын!

— Жиырма төрт сағатта?— Қыз көзін төмеп түсіріп басын изеді.— Болсын!

— Әне, жазады ол бала... шешесі киіз үйдің бау-шуын маржандай тізіп тоқитын Аймангүл емес пе?— деп, еркектер мақұлдап жатыр. Өзара сыбырласып-сыбырласып қыздар бірге шығып кетті. Манадан орталарында елеусіз отырған жас қыз Қадиша құрбыларының көз алдында ол да өсіп жүре берді. Адам санатына бірінші болып кірген Томарша еді, екінші болып жас қыз Қадиша көзге түсіп қалды. Сұңғақ қана, талдырмаш қана, кішірек келген тұнық қара көзді жас қызды жігіт көздері есіктен шығарып салды.

Осылай, Ленин көсемнің жұмысты қалай істейтіні, қалай істе дейтіні жайында ел ішінде тағы бір аңыз туды.

Аңыз анасы шындық қой. Арал аңызының шындығын Лениннің 53-томынан қараңыз...

ҚАСҚЫРДЫ АТҚАН ҚАЙСЫСЫ

Апшылар үшеу едік. Біреуі — министр, біреуі — ғалым, үшіншісі мен — жазушымын. Арқамызда тотыдай құлпырған қызылды-жасылды бір-бір байлам қырғауыл. Әрең көтеріп келеміз. Ылғи еркегі — атасы, әкесі, баласы... Әжесіне де, шешесіне де, қызына да тигеніміз жоқ. Аtpадық.

Аңшылық құмары әбден тарқады. Көп аттық. Биылдыққа бір апшы келмеген соныға кездестік те, аңшысы келіссе екі жыл жыр болатын қырғауыл аттық. Қырғауыл қырынан да құлады, шалқасынан да құлады, тәйкесінен де құлады. Шаншылып құлап келе жатқан бойы қоржынға өзі де кіріп кетті...

Іленің төменгі жағында осындай бір соны қорық барын естіп құмартып келгеміз. Шын екен. Өзеннің ортасында қалған үш арал. Екеуіне былтырдан бері адам аяғы тимеген, тұнып тұр. Қалың қара ағаш, шытырман жиде мен жыңғыл. Белуардан келетін қорық көк өлең. Үшінші арал үйір-үйір жыңғыл, шеңгел екен, аппақ құм қырқаланып жатыр. Дәл ортасында жалғыз өскен жуан тораңғы көрінеді.

Тапертеңгі бір шарлауда сонша көп қырғауыл атып, енді демалуға біз сол үшінші аралға келе жатырмыз. Шын аңшы аң көп кездескен жерден алыстап кетіп демалу керек. Біз де соны істеп, қырғауылы көп екі аралдап қапшықтап барамыз.

Август айының аяқ шені болса да, күн әлі ыстық. Су да жылы. Үшінші аралға ауысу үшін қырға шықпай-ақ су кешіп келеміз. Үшеуміз де орта бойлының о жақ бұ жағында болсақ керек, арқадағы қырғауылдың қызылды-жасылды құлпырған құйрықтары суға жүзіп келеді.

Аңшылық алабұртуы басылған соң, артығырақ кеткеніміз де еске түсе бастады. Алынған лұқсат бойынша үш аңшы үш-үштен тоғыз қырғауыл атпақ едік, қазір тоғыз-тоғыздан асырып жіберсек керек. Осы бір түйткіл еске түсіп үшеуіміз де үнсіз келеміз.

Министр бәрімізден бұрын қырағылық көрсетіп:

— Асыра сілтеп жібермедік пе? Ұсталып қалсақ, ұят болып жүрмес пе екен? — деді, бізге бұрылып.

— Түнде қайтамыз ғой, ұстала қоймаспыз... — деді ғалым.

Мен үндемедім. Арқадағы қырғауыл салмағы ауырлай түскендей болды.

Үшінші аралға келіп орналасқаннан кейін, аңшылық қалпымызға қайта оралыппыз. Әркім өз атқан қырғауылды қоюырақ көлеңкеге тығып жатыр. Ғалым өз қырғауылдарын бір құмның етегін қазып жіберіп, сызды салқынға көмді. Жуан жалғыз торақты үй орнындай дөңгелене біткен қалың жыңғылдың дәл ортасына өскен ескен, айналасына қою көлеңке түсіп тұр.

Шын аңшылар орынды-орынсыз от жағып, түгін бұрқыратпаулары керек. Біз де алдымызға термостарымызды әкеліп қойдық. Шын аңшылар мырза келеді, біз де сума біткенді, дорба біткенді ортаға қойдық. Ақ мойнақтар, қызыл мойнақтар қылтия бастады. Шын аңшылар дабырлап сөйлеспейді, біз де ақырын ғана күбірлесіп отырмыз. Шын аңшылар үнемі сақ отырады, біз де қолымызда кесе, көзіміз айналада, құлағымыз әр дыбысқа елең етіп қалып отыр.

— Ойбай, елік! — деп, ғалым газет дастарқанның үстіне бұға қалды. Мойны оқыс бұрылып, көздері «елік!» деген жағына қадалып қалыпты. Тырнақтының көзі, тістінің көзі, аңшының көзі!.. Кесесі қисайып, қара қошқыл кошық төгіліп жатыр.

— Елік емес, қара құйрық! — деп, министр де бұға қалды. Оның кесесі де жантая құлап, оның коньягы да төгіліп жатыр.

Мен еш нәрсені көрмей-ақ бұқтым. Менің коньягім де төгіліп жатыр... Министр де жоқ, ғалым да жоқ, жазушы да жоқ, аңшылар қалыппыз...

Жыңғыл шыршасының азғана селдіреген жерінен жел жағымыздағы суға жақындап келіп тоқтаған үш қара құйрық көрінеді. Екі лағын ертіп келген ана киік елең қағып, елгезек тұр. Қауіп барын сезінгендей селк етіп қалады. Екі лағында табиғи сергектік, ата жөнелуге әзір тұрғандық бар. Сонымен бірге анасына сенген балалық, балаға лайық ойнақылық бар.

Екі лақтың бірі суға тізесінен ғана түсіп, суды бір ұрттады да басын көтеріп, тамсанып айналасына қарады. Тағының сақтығын, лақтың сақтығын істеп тұр. Лақ байқұс басын суға қайта еңкейте бергенде, бір бүйірінен арс етіп қалып, суға атылып түскен көкжал арлан қас-

қырды көрдік. Ана киік қасындағы лағымен бірге жалт бұрылып, орғып-қарғып қыр асып кетті. Суда қалған лақ аз-ақ бас салмаған қасқырдан ыршып, біздің аралға қарай қашып келеді. Орғып-атқылап, секіріп ыршып, ұшып келеді. Суға лақтан гөрі салмақтырақ батып, қасқыр да қалмай келеді. Біздің екі жігіт мылтықтарын қолдарына алды.

— Қасқырды, қасқырды!— десіп, ысылдасып қалдық.

Лақ қашып, қасқыр қуып келе жатқан су Іле өзенінің өзі емес, үш аралды күн шығыс жағынан орап кеткен жіңішке жармасы ғана. Терең де емес, өңі де өлу метрдей ғана. Байғұс лақ бір секіргенде екі метрдей кетеді де, қасқыр одан шалымды емес, ауырлау малтығып келеді.

Қоян кожегіндей сұрғылт лақ құм аралға қалжырап шықты. Көкжал арлан бес метрдей кейін шықса да болдырмапты. Қайрақ құмға тырнағы іліккеп соң-ақ лақпен арасы жақындай берді.

Тағы баласы қарауытқанға жақындамай, біздің оң жағымыздағы құм бұйраттың қырқасымен қашып келеді. Арлан қасқыр аузын арандай ашып алған. Кеңірдек түбінен шыққан ызалы ырыл естіле бастады. Қашқан лақ, қуған қасқыр дәл біздің тұсымызға көлгенде аралары үш метрдей-ақ еді. Көздері шұбартып кеткен көк тажал бар ызасымен өңді бір арс етіп қалса, қорқақ лақ ұшып түскендей. Екі мылтық жалғаса гүрс етіп қалды. Мов селк ете түстім. Қорыққаннан емес екен...

Лақ байғұс өз екпінімен доңғаланып барып, тұмсығынан шаншыла құмға құлап түсті. Бар қамқорлығымыз — азаптамай, тез өлтіргенімізде болат та... Қасқыр жалт бұрылып, атжал құмның тасасына түсіп кетті. Жоқ болды.

Аңшылар бірімізге-біріміз қарадық та, үндеспей қалдық.

— Қасқырды, қасқырды!— деп, ысылдасып қалғанымыз қайда?

Термос қақпағы ашылған жоқ. Әркім үнсіз орнынан тұрып, өз бұйымдарын жинай бастады.

Сол бетімізбен машинамызға қайттық. Тұнық қара көздері әлі мөлдіреп, мейірім тілеп жатқан өлі лақты ошкім алған жоқ.

Содан бері сол аңшы достарыммен кездескен емеспін...

ТИМҚА — ДИМҚА

мен Ұлы Отан соғысы басталған күннен бері бір ғана моншаға барып жүремін. Оның қараңғылауына да, кірлеуіне де, кейде сағаттап күттіретін кезегіне де бойым үйреніп кетіпті. Басқа моншалардан маған мұның ыстығы да ыстық сезіледі.

— Сүпірға бар ма?— деймін ұйғыр шалына.

Ол маған:— Бағ!— дейді. Шынында «бар» да демейді, «бағ» да демейді, мен естіп-білмеген бір дауысты дыбысқа апарып соғады.

— Веник есть?— деймін орыс шалына.

— Ол маған:— Есть!— дейді.

— Сыпыртқы бар ма!— деймін едәуір жасқа келіп қалған мосқал қазаққа.

Ол үндемей ғана сыпыртқы әкеліп береді.

Билет он бес тиын, сыпыртқы он тиын. Моншада осыдан басқа не бар сөз боларлық? Мен осы сөз аздыққа үйреніп кеткенім сонша, басқа моншаларға барғым келмейді.

Тим... Тимоша... Ким... Симка... Дим... Димка... осының бәрі бір-ақ адамның аты. Оның шын атын ешкім білмейді. Мен өзім сұраған емеспін. Бұл — тыриған арық, денсаулығы қыл үстінде оқымаған, жұмыскер адам. Жаңағы үндемей ғана сыпыртқы әкеліп береді дегенім осы кісі.

— Оден!— дейді ол моншаның ішкі есігін ашып, алдыңғы залда кезек күткен адамдарға. Бұл оның бір адам кірсін дегені.

— Назат!— дейді, біреудің орнына екі адам кіріп бара жатса.— Назат!

Кезегіңмен кірсең, билетіңді алады, орныңды көрсетеді, сыпыртқы сұрасаң,— береді. Сырт айналып жүре береді.

— Оден!

Бұл — тоя жеп көрмеген, қызыға кпніп көрмеген, жасынан-ақ өнімсіз еңбектен аса алмаған сорлы адам. Өзі де «оден», көптің бірі емес, жалғыздардың бірі.

Бір күні ол маған жақынырақ келіп:

— Ағай, он сом ақшаңыз бар ма! Керек еді,— деді ыржып.

Шпрек ғасыр ішінде маған тіл қатқаны да осы, шпрек ғасыр ішінде менің бетіме тура қарағаны да осы.

Мен барымды бердім. Алды. Алғыс айтқан жоқ.

Содан кейін талай рет кезекте тұрып моншаға түсіп жүрмін. Кезек тым ұзақ болғанда кезексіз өткізер ме екен деп Тима-Димка-Сямкаға талай жалтақтадым. Бірақ оның көзі маған бір түскен емес. Кезегімен өткізеді, билетімді алады, сыпыртқы сұрасам,— береді, он тиынның алады, сырт айналып кете береді.

Екеуміздің арамызда әдетке айналған амандасу да жоқ, таныстық та жоқ. Аты-жөн сұрасу да жоқ. Шпрек ғасыр бойында баяғы бейтаныс қалпымызда келе жатырмыз.

Бір күні тағы да сол моншада өзіміздің сүбелі жаушыларымыздың бірі кездесіп қалды. Ол менің арқамды біраз сабалап берді, мен оның арқасын сабалап бердім. Ол менің арқамды ысқылап берді, мен оның арқасын қызылшақа қылып бердім. Енді екеуміз жайласып отырып алып қаланың жаяу өсегіне көше бергенімізде Тимканың «Назат!» деген қатты айғайы естілді. Шешінетін жерге өтіп кеткен біреуді шегіндіріп жүр.— Назат! Назат!

Осыған ұштасып біздің әңгімеміз де Тимкаға кошті. Менің сыбайласым Тимканың біраз қызық мінездеріне кездескен екен. Бір жолы Тимкадан сыпыртқы алғанда бір бес тиын, екі үш тиындық берген екен, Тимка бір тиынның қайырып беріпті... Мен жолдасыма өз басымнан кешкен жоғарыдағы әңгімені айттым. Кінәсыз-кінәратсыз күлісіп алдық.

Күлкі аяқтала бергенде, сыбайласым маған шұғыл бұрылып:

— Сен бұл әңгімені маған неге айтып отырсың? Әлде менің де қарыз сұрағым келіп отырғанын сезіне қалдың ба?— деді.

— Жоқ, сен қарыз сұраушы ма едің? Отыз баспа табақ кітабың баспада жатқан жоқ па?

— Бес ай кешігіп шығайын деп тұр.

— Пожалуйста, қанша керек еді?

— Екі жүз.

— Болады. Ертең соға кет!

— Бірақ мен мына моншашыға ұсап жүз таныстықтан ажырасып кетеді екен деп қорықпа... Кітабым шыққан күні әкеліп беремін.

— Болады.

Осыдан біраз күннен кейін мен ұварырақ жолаушылап кеттім. Қайтып келісімен қаланың сыртында тұрдым да, төрт-бес ай моншаға бара алғаным жоқ.

Күзге қарай қалаға қайтқан соң моншаға келіп едім, ұйғыр шалы мен орыс шалы мені күлісіп қарсы алды. Тимка жоқ екен.

— Ие, жайшылық па?

— Сұрамаңыз, қызығы бар...

— Не қызық?

— Тимка осы айдың басында демалысқа шыққан...

хи-хи-хи.

— Содан бері күнде келіп моншаға түсетін болды... ха-ха-ха...

— Әдетте сіз моншаға келетін сенбі, дүйсенбі күндері таңертең келіп, түнге дейін моншадан шықпайтын болды. Ха-ха-ха...

— Неге?

— Сізге көздесем,— дейді.

— Сізге айтатын сөзім бар дейді... Ха-ха-ха...— Бұлардың ойында Тимканың біреумен сөйлесем дегені бір таң қаларлық іс болса керек.

— Бүгін дүйсенбі ғой, келеді, қазір...

Шалдар күлкіден аузын жиганша болған жоқ, екі аяғын кезек-кезек сүйрете басып Тимка келді. Шалдар күлкіден тез тыйылып, теріс айналып кетті. Тимканың менімен не сөйлесетінін сыртынан бақыламақшы.

Тимка менімен бұл жолы да амандасқан жоқ. Жақындап келіп шалбарының ышқырына үш саусағын тықты да, орап-бүктеп, насыбай шақшаның тығынындай нығарлап тастаған бірдемені менің алақанымға қыстыра салды. Ып-ыстық екен... Мен не арыз, не хат болар деп қалдым. Ашып қарасам, жабысып қалуға жақындаған екі бес теңгелік екен!..

Мен қызарып кеткен болуым керек. Екі бетім ду өте түсті. Тимка оныма қараған жоқ, теріс айналып жүре берді.

— Өй, Тим... тұра тұршы!..

— Қазір...

Тимка шығып кетті. Шешінген бойым моншаға түспей-ақ терлеп мен отырып қалдым. Қолымда базарға мың кіріп шыққан екі көк бес теңгелік... Әлі жып-жылы.

— Ныма, ныма?— деп, ұйғыр шалы қасыма келді.

— Што, што?— деп, орыс шалы жақындап келеді.

Бұларға не айтарымды білмей мев отырмын.

Ұзамай Тимка қайтып келді. Жүзінде қуанышты адамның жымныюы.

— Өй, сен, бері келші, отыршы,— дедім мен, қасымнан орын беріп. Тимка отырған жоқ, келген бойы маған бірталай ұсақ ұсынды:

— Мынау ұсағы, ағай, елу жеті тиын...

Тимкамен сөзге келу қандай қиын болса, ақшасын қайырып беру одан да қиынға түсті. Мен оған қарызға бермегенімді түсіндіргім келеді, ол басын шайқайды. Мен күштеп екі бес теңгелікті оның алақанына саламын, ол алақанын жұмбайды. Бес теңгеліктер жалп етіп еденге түсіп кетеді. Бес тиындық, он тиындық ұсақтар дөңгелелдөңгелеп, жан-жаққа жүгіріп кетті.

Жалғыз-ақ ем қалды. Мен оның мойнынан құшақтап алдым да:

— Айналайын, бауырым, сен ақшанды қайырып алмасаң, мен бұл моншаға келмейтін боламын. Сен мені жек көреді екенсің,— дедім. Жалғыз айтқаным бұл ғана емес, өрине. Момын адамға, қарапайым адамға жетер-ау деген сөзімді аямаған болуым керек.

Тимка ақшаны әрең алды. Мен тынышталып моншаға түстім.

Сыпыртқымды балқытып алып шабынатын сөреге шыға бергенде, қызара бөртіп сабаланып жатқан сыбайласымды таныдым. Ол да мені көрді. Көрді де әрі қарай бұрылып отырды. Мен де оны қысталамадым. Жақындағаным жоқ.

Моншаның қараңғылауы жақсы екен... Шабынатын сөреде бұрқыраған тұманның қоюырақ болғаны жақсы екен. Сыбайласым маған «көріңбей» сөреден сырғып түсіп кетті. Мен жуынып болғанша, ол үйіне кетіп те қалыпты. Содан бері көшеде кездесе де танымай өте береді... Танымай өте беруге жеттік, енді оның ар жағында таныстықтан айрылу ғана қалмаса жарар еді...

СІЛЕКЕЕВТЕРДІҢ КЕНЖЕСІ

ас жігіт менің кабинетіме ордаңдай басып кірді.

— Сау боларсыз!..

Бұдан он минут бұрын телефон соққанда да, сөйлесу өлпетінде де бір ірілік барлығы байқалып еді, мен онысына қарамай, кел дегемін.

Қағазға толы сұрғылт папка бар салмағымен менің столыма сылқ ете түсті. Жігіттің өзі көң креслоға шалқая отыра беріп:

— Темекі тартатыныңыз жақсы екен... Лұқсат болар?— деді менің темекіме қолын созып.

— Лұқсат...

— Біз болсақ, «Беломор», «Бүркіт», «Прима» тартамыз ғой. «Лайка» деген ерекше бірдеме болар?

— Ерекше ештеңесі жоқ.

— Сонда да...

Екі аяғы есерлік, ессіздік дейтін екі баспалдақта тұрған адам сияқты екен.

— Ие, жұмысыңды айта отыр. Жаңа айттым ғой, жарты сағаттан кейін жиналысымыз бар еді.

— Айта отырсам, мен сізге екі рет хат жазып едім, жауап бермедіңіз...

Күніне ондап, айына жүздеп келетін хаттардың көбіне жауап бере алмайтыным есіме түсіп, мен бұлтарыс жасағаным жоқ.

— Мүмкін... Ондай жалқаулығым жоқ емес,— дедім.

Жас жігіт онымды қолма-қол пайдаланып, мені ығыстыра бастады:

Осыларыңыз кімге болса да ұнамайды. Қою керек қой!— деді. Мен басымды шәедім.

— Өзіңіздің бір әңгімеңізге аздап сын айтып едім, әлде соным жақпай қалды ма екен?— деп, енді менің екінші жағымнан жармаса кетті.

Тісі бар, тілі бар жас сияқты. Сондықтан әңгімені анықтай түскім келіп:

— Ие, қаңдай оып айтып едің?— деп сұрадым.

— Сіздің «Сөз жоқ, соның ізі» деген әңгімеңізде екі мастық ағаш түбіне көлдетіп тұрғандарынан басқа не бар? Идея деген атымен жоқ қой. Совет адамдарын маскү-

нем етіп көрсетуді қалай дұрыс көрдіңіз? Мен осыларды айтып едім.

— Сондай бір сынға жауап бергенім есімде. Алмадың ба?

— Жоқ, алғаным жоқ.

— Атың кім сенің?

— Сілекеев.

— Онда алуға тиіссің, фамилияң есімде қалыпты.

— Менің фамилиям есімде қалыпты дегеніңізге қалай сенсем екен, ә? Өзіңіз сенеді деп айтып отырсыз ба?

Жігіт мысқылдай жымшып маған қарады. Өлтіре жауап берген адам сияқты. Темекісінің күлі еденде жатқан кілемге түсіп кетіп еді, оған шіміріккен жоқ, табанымен таңай салды.

— Менің есімде қалған бір сенің фамилияң емес, ағалы-інілі, нағашылы-жеңдi үлкен бір топ адамдарым бар еді көптен білетін. Солардың бәрінің фамилиясы Сілекеев екен... Бұзау көздеу, бұқа бұғақтау, өнімсіз де болымсыздау... Талант-талабы таяздау, талап етуі шексіздеу... Солар жайында жазайын деп жүргенім бар еді...— деп, мен жігітін көзіне туралап қарап едім, аңғармады.

Ол мені ығыстырардай болып ірі отырғанда ұнай бастап еді. Жастық қызуымен орынды-орынсыз соқтыға сөйлегенін ауырлаған жоқпын да. Жап-жас жігітті, танып-біліп болмай, ұр да жық, сотқар деп қалай айтарсың? Тасада тұрып тас лақтыратындарға қалай қиярсың?

— Сын жазушы ма едің?— дедім, үзіліп қалған әңгімеге қайта оралғым келіп.

— Жоқ, фельетон жазамын,— деп жас жігіт папкасын алдына қарай жақындатып қойды.— Кезінде аудандық газетке үзбей басып жүрді. Соларымды оқып берсеңіз деп келіп едім.

— Жарайды, оқын, қалдырып кет.

— Бірақ көбі шмай-шытырман қолдан жазылған қалпында еді.

— Онда қалай, машинаға бастырып әкелесің бе?

— Соған ақшам болыңқырамай тұрғаны...

— Е!..— дедім мен, даусыма ең кемі екі-үш түрлі астар беріп.

Жігіт көзі лайланып, ақша керектігін айтып тұр. Менің көзім онысына түсінбегендей қарайтын сияқты. Жігіт маңдайының теріп сүртті. Ерректің ең аянышты халі дәр-

мөнсіз ыржиған кезі ғой. Оның ар жағында жаутандау ғана бар. Мен оған жібермей:

— Фельетонист екенсің ғой! — деп сүйемел жасадым.

— Шама-шарқымша... — Жігіт жүзі өңдене бастады.

— Бір фельетонның материалын көзіңе көрсетейін, жавасың ба?

— Жазам.

— Жүр...

Мен Сілекеевті өртіп алып, жаңа моншаға кеттім.

«Жаңа монша тамаша екен!» дегенді естіп, мен мана таңертең ғана жуынып қайтып едім. Монша шын-ақ жақсы, жылы да жарық екен. Моншаны ашқан күні ірі сөздер сөйленгенін монша бастығының өзі айтқан:

— Біздің Сапдановский!

— Астананың ажары!

— Орындалған ұлы арман! — дегенге дейін барысыпты.

Бірақ біздің барлық кеңседен қуып шыға алмай жүрген қағаз-құмарлық, жазуқұмарлық үйір-үйірімен осында келіп орнапты. Мен жас фельетонистқа осыны көрсеткім келді.

Фельетон материалдары моншаға кіре бере-ақ кездесе кетті.

Екі жерде екі касса: еркектердікі, әйелдердікі.

Екі жерде киім ілетін екі қоршау: еркектер үшін, әйелдер үшін.

Залдың екі басында екі контролер: еркектер үшін, әйелдер үшін. Бұлар моншаға кірерінде тексереді.

Есік алдында тағы екі контролер: еркектер үшін, әйелдер үшін. Бұлар шығарында тексереді.

Бәрі де жусап отыр, таңертең де жусап отырған, жұмыс жоқ.

Үлкен залда үш әйел, екі еркек жуынып шығып, дем алып отыр. Бізбен жетеу болдық.

Мен еркектер кассасына келіп:

— Номерге екі билет, — дедім.

Жұмыс жоқтықтан талмаурап отырған кассир әйел жалқау қозғалып, екі билетті жыртып алды да, қолдан нөмірледі. Содан кейін кіріс-шығыс кітабына тіркеді. Содан кейін маған берді.

— Көпшілік бөліміне екі билет, — дедім. Ол билеттерді тіркемей берді. Бірақ осы билеттер үш түрлі күлкіге ұшыратарын таңертең көргемін.

Мен қасымдағы жігітке он тиын бөрдім де:

— Су ішейім, кассаға барып ұсақтата қойшы,— дедім. Жігіт кассаға барып еді, кассир әйел ұсақтамады:

— Уақтауға хақым жоқ. Ана бұрышта отырған жас жігітті көресің бе, сол ұсақтайды.

Алдында жарық-жарық жалпақ стол, аяқтары серейген жас жігіт отыр. Стол үстінде қой отарындай жайласып жатқан көп ұсақ... Осы ақша ұсақтауда кезектесіп істейтін үш қызметкер бар!

Біз жоғары қабаттағы көпшілік бөліміне өте бергенде, төменгі залда отырған контролер әйел бізге қолын созды. Біз билетімізді ұсындық. Ол билетіміздің үштен бірін жыртып алды да:

— Мына бөлегін моншашыға бересіңдер, мына бөлегін моншадан шығарда анау есік алдында отырған контролерге тапсырасыңдар,— деді.

— Түсіндік...

Мен бұл жолы моншаға түскенім жоқ, әрине. Еркектерге арналған ерекше демалыс бөлмесіне кірдім де:

— Қалай, фельетондық материал көре алдың ба?— дедім.

— Артығымен!— деді жігіт. Ол менен артығырақ көрген екен:— Мынау дегеніңіз бір сұмдық қой!— деп қорытты.

— Жазасың ғой?

— Жазамын.

— Ал ендеше кеттік...

Біз моншадан шығуға бет алғанда, есік алдындағы контролер қолын созды:

— Билеттеріңіздің контрольдық құлақшасын!

— Жоғарыда тастап кеттік...— дедім мен.

Әйел тынышсыздана бастады. Азырақ ұрсып алды.

— Тауып әкеле алмайсыз ба?

— Жоқ... мусор жәшігіне тастап жіберіп ем...

— Контроль құлақшаны маған тапсыру керек екенін пегып білмейсіздер?

— Бір құлақшаны ана контрольге беріп едік қой!

— Ол өз алдына, мен өз алдыма...

— Амал не, кешіресіз де...

Далаға шыққан соң фельетонист жігітке:

— Мә, саған жиырма бес сом... Осыдан фельетон шығара алсаң, қайтып сұрамаймын. Шығара алмасаң, он күннен кейін қайтып әкеліп бересің,— дедім.

— Ойбай, аға болады!

Содан бері он төрт ай өтті, фельетон да жоқ, жиырма бес сом болса болмаса да жоқ... Монша тәртібі, құдайға шүкір, өзгеріп, анадан-мынадан арылып та үлгерді.

АЛДА — ҰЛЫ БОЛАШАҚ

Ұлы Октябрь революциясынан адам баласының жаңа тарихы басталатыны біздің оқушы, пионерлерімізге мәлім. Содан бергі 33 жылдың ішінде дүниелік өмірде орасан үлкен оқиғалар болып өтті. Бір кезде социализм туы біздің ұлы Отанның төбесінде желбіресе, қазір Польша, Чехословакия, Болгария, Венгрия, Румыния сияқты шығыс Еуропаның көп елдері осы тудың астында. Дүние жүзіндегі екі миллиардтан астам адам баласының төрттен бірінен астам ұлы шығыс халықтары да социализмнің қызыл туын көтерді. Әзірше социализм туын көтере қоймаған елдердің қалың бұқарасының көксеріп отырғаны да өмірдің осы жолы.

Ұлы Отан соғысына дейін социализм туын көтерген жер жиырма екі миллион шаршы километрге тең болса, қазір оған он миллион шаршы километрден астам жер қосылды. Ұлы Отан соғысына дейін социализм туын орнатқан ССР Одағының халықтары екі жүз миллион болса, қазір бұл жолға түскен халықтардың саны миллиардқа таяу. Ұлы Октябрьден бергі 33 жылдың ішінде социализм қай майданда болса да, орасан ұлы жеңістерге жетсе, капитализм дүниесі орасан ойсырап құлдырап барады. Іргесі шіріген ескі дүние құламақ, жаңа дүние — социализм жеңбек. Сондықтан біз жиырманшы ғасырды коммунизм ғасыры деп атаймыз.

Қазір біз сол коммунизм ғасырының елуінші жылына кіріп, ортасына жетіп отырмыз. Біздің жас өспірім, пионерлер, сөз жоқ, дүние жүзінде біржола жеңген коммунизм заманының қайраткерлері болады. Сондықтан олар — ұлы болашақтың адамдары. Коммунизм заманының адамдары өзіншілдік, озбырлық, надандық, санасыздық сияқты ескі қырсықтардан арылған, жоғары саналы, ерекше қасиетті, өнерлі, білімді адамдар болмақ.

Капитал дүниесі болашақты ойлап қайғырмайды да, қайғырған да емес. Ол қай кезде болсын, адам баласының барлық жақсы арман-тілегіне түгел жау: бүгін де жау, ертең де жау. Өйткені адам баласын қанау мен қорлықта ұстау үшін, оған ең алдымен нағандық, бейшаралық, санасыздық керек.

Ал біз бүгінгіміз түгіл, болашағымызды да жете болмай өсетін социалистік ұлы қауымбыз. Сол ұлы болашақтың ұлы бір тілегі — жас түлектер тәрбиесі. Советтік социалистік құрылыс біздің балалар үшін ерекше жақсы жағдайлар жасады. Жас нәресте туған күннен бастап қоғамның қамқорлығында, яслиде, балалар бақшасында мектепте тәрбиеленіп өседі. Бізде оқу жасына жеткен баланың оқымай қалуына ешбір себеп жоқ. Барлық оқу-тәрбие жұмысын социалистік мемлекет өз мойнына алып отыр. Сондықтан осындай еркін жағдайда тәрбиеленетін совет балаларының өздеріне қойылатын біраз тілектерді айтқымыз келеді.

Ақыл-ой, сана-сезім шырмаусыз, оралғысыз өсетін заманның жас ұландары ең алдымен қорлы, мол білім алуға тырысулары керек. Олардың ең басты борышы — оқуды жақсы оқу.

Қазір бізде жұмысшылар мен колхозшылардың арасынан шыққан білімділер бар. Жаңа машиналар ойлап шығарған жұмысшылар, ауыл шаруашылығын ғылым жолымен жүргізетін колхозшылар көбейе бастады. Атақты тарышы Шығанақ Берснев пен атақты күрішші Ыбырай Жақаев бір гектардан мың пұттан тары мен күріш алса, ол ғылымға сүйенгендік. Шығанақ қартты академик деп босқа айтпаймыз. Мұндай білімді колхозшылар жыл сайын көбейе бермек. Қазіргі күнде колхоз бригадаларының ішінде жоғары дәрежелі білімі барлары сирек кездескенімен, болашақта бұл күйде қала алмайды. Өйткені біз ең алдымен қоғамдық еңбектің Отанымыз, қоғамдық еңбек ғылымға сүйенгенде ғана өнімді болмақ.

Машина, құрал-саймандарды жасап шығаратын өндіріс орындарын өнеркәсіп деп те атаймыз. Бір өзінде төрт мыңнан асатын тетігі бар машиналар бар. Әрине, мұны жасау үшін өнер-білім керек. Бір кезде жай самолет жасаудың өзі қанша көп білім керек етсе, қазір ұшқырлығы үшін үннің ұшқырлығына теңелетін самолеттер жасалып жатыр. Біздің тілімізде «желдей есіп», «оқтай ағып» деген сөздер бар. «Желдей есіп» дегеніміз — ең жүйрігіміз

ат болған кездегі ұшқырлық белгісі еді. Ол заман әлдеқашан артта қалды. Енді оқтай ағар заманға кірдік. Өнер-білімсіз оқтай аға алмайсың. Өнер-білімі бұдан анағұрлым жоғарылап кететін коммунизм дәуірінің қайраткерлері — бүгінгі оқушы-пионерлеріміз білімді болсын дегенде, алдарында тұрған білімді заманына сай болсын дейміз. Мұның аты оқу-білім сапарында артқа алақтамай, озып алға шыққанға қосыла білу керек деген сөз болады.

Оқу-білімнің мол бұлағына орыс тілі арқылы жетіледі. Орыс тілі — ғылым тілі, орыс тілі — Лениннің тілі. Бұл тілді игерген адам ғылымның барлық саласымен танысуға мүмкіншілік алады. Қазақ мектептерінде орыс тілі бірінші кластан бастап енгізілу себебі де осында жатыр. Сондықтан ана тілін жақсы білумен қатар, қазақ балалары орыс тілін де толық меңгеруі — олардың келешегіне кең жол ашады.

Мектеп оқушылары қоғам өмірімен жақсы таныса тәрбиеленуі керек. Қоғам өмірі жалғыз ғана мектептің я болмаса колхоздың ішінде ғана емес. Колхозыңнан кеңірек аудан бар, ауданнан әрі облыс өмірі, одан әрі республика, ұлы Отаның бар. Отан өмірімен оқушылар қауымып тиісті мөлшерде таныстырып отыратын кітап, газет, журналдар бар. Кітап, газет, журналдар пионердің ойын өсіреді, көзқарасын кеңейтеді, қоғамдық өмірлеріне нұсқау беріп, бастап отырады. Газет, журнал оқымаған балалар, әрине, ғылым, білімнің жаңалығынан хабарсыз, қоғам ісіне шорқақ, жолдастарының арасында қорғаншақ болмақ.

Газет-журнал балалар ойының ұшқыр, алғыр болуына көп жәрдем етеді. Мысалы, газет-журналдарда жұмбақтар, шарадалар, чайнвордтар, шахмат пен дойбы ойындарының әр түрлері басылып тұрады. Жұмбақ шешуі теңеулер, салыстырулар арқылы табылмақ. Мысалы:

— Ізі бар адымы жоқ аяғының...— десе, ізі бар, бірақ адымдап аттамайтын немене екенін іздейсің. Жұмбақтың кейінгі сөздерін ойға сала отырып, шешуін табасың. Олардың ішінде тұп-тура оқуыңа жәрдем ететіндері де толып жатады. Мысалы:

- Бас буыным — етістік бұйрық рай,
Екіншісін жылқыда көрдің талай... Я болмаса:
- Тұңғыш буын зат есім екі-ақ әріп,
Екіншім — бұйрық рай алсаң тауып...—

деген шарадалардың шешулері оқушы балалардың ана

тіліп білетін, білмейтіндіктеріне байланысып жатыр. Ана тілінің заңдарын қай оқушы жақсы білсе, қай оқушының ой-өрісі кең болса, сол тевірек шешеді.

Біздің тұрмыс күн санап алға басуда, ғылым тереңдей түсуде, сонымен бірге адамның сана-сезімі де тереңдей беруде. Олай болса, бүгін қанағат көргеніміз бір кезде қораш болып қалмақ. Бүгін елеусіз көрген кемшіліктеріміз бір кезде үлкен өкінішке әкеліп соқпақ. Біздің оқушы жастар мұны қатты ескерулері керек.

Пионер жастардың кір жұқтырмай ұстайтын бір пәрсесі адалдық, тазалық, уәдешілдік болуға тиісті. Қазақ тілінде «таза» адам деген сөз үсті-басыңның тазалығымен бірге, ар-ұятыңның тазалығын да көрсетіп тұрады. Бұл — халқымыздың ең жақсы дәстүрлерінің бірі. Коммунистік тәрбие жас буынның ар-ұяты таза болуын бұрынғы қаранайым ел білетін түсініктен де жоғары ұстайды. Газет-журналдардың бетінде совет балаларының талай-талай жаққияр еңбектерімен бірге, адалдықтарын да көрсететін әр түрлі хабарлар басылып тұрады. Өткен жазда Москва топірегінде екі жас пионер ойнап жүріп, бір қалбыр сауыт тауып алыпты. Сауытты ашып қараса, ішінде ол сомдықтан бір жүз алпыс алтын ақша бар екен. Екі пионер бұған алтын деп те, ақша деп те қызықпаған. Екеуі жүгіріп отырып милиция бөліміне әкеліп тапсырыпты. Әрине, бұл — адалдықтың, тазалықтың белгісі. Бұл біздің совет пионерлеріне, совет балаларына ғапа тән қасиет.

1948 жылы «Пионер» журналының оныншы санында жазушы Пантелеевтің «Уәде» деген әңгімесі басылды. Әңгімеде бір топ балалардың бау ішіне жиналып, өздерінің ескери ойын ойнағаны суреттелінеді.

Түн болып кеткен... Жас баланы «оқ-дәрі тұратын қойманы» күзетуге қалдырып, ересек балалар кетіп қалған. Мына баланы ұмытып кетсе керек, өнді жұрт аяғы басылған түнде, бақшада жалғыз қалған жас бала қорқып жылап тұр. Бірақ қасына келген ересек адам:

— Жүр кеттік...— десе, бала көнбейді.

— Кете алмаймын, часовоимын...— дейді.

Аяғында бір майор кездесіп, баланы әрең үйіне қайтарады. Бала қанша қорқып тұрса да, күзеттен қозғалмаймын деп берген уәдесін бұзар емес. Ойын үстінде берген уәдесіне шын жауапкершілікпен, адалдықпен қараған. Бұл да біздің балалардың ерекше қасиеті.

Оқушылардың арасынан әр түрлі өнерге ұмтылатындары жалпы әдетке айналып келеді. Бұл өте жақсы әдет. «Дені саудың — жаны сау» деген сияқты, дене шынықтыру жұмысына жастан қатынасу керек. Бұл жөнінде біздегі молшылық, басқа ешбір елде жоқ. Дұрыс жолға қойылған дене шынықтыру ойындары оқу-білім алуға бөгет емес, қайта, бойды сергітіп, ойыңа жәрдем ететін нәрсе.

Көп пионерлердің әдебиетке құмарлығы байқалады. Жүздеген пионерлер өлең жазып, газет-журналдарға жіберіп жатады. Бірақ осы жөніндегі бір теріс мінезді ескерте кеткіміз келеді. Өлең жазған балалар не жазғандарын әдебиеттен сабақ беретін мұғалімдеріне көрсетіп, сынатып алулары керек. Оқушы жастардың ең сенімді ұстазы, сыр жасырмай ашық айтатын адамы — мұғалім. Өнер таңдау жолында да сенімді ақылшың — ұстазың болуға тиісті. Сен ақын боламын десең, мұғалім саған жәрдем етуден басқа бөгет жасамайды. Оның орнына кейбір жастар «басса басар, басылмаса қалар» деген оймен жазған өлеңдерін тура газет-журналдарға айдайды. Кейде сыпайылап қайтарған жауаптың ішіне үңілместен, оның бір-екі жолын ат-үсті түзей салып, қайта жөнелтеді. Әуелі қандай жауап алса, келер жолы тағы да сол жауабын алып, себебіне түсіне алмай, дал болады, кейде үлкен өкпелі болып қалады.

Көкшетау облысының орта дәрежелі мектебін бітіргелі жүрген О. деген оқушы өткен август айында маған он екі жол өлеңін жіберіп, газетке бастыруды өтінді. Мен өлеңді қарап шықтым да, мына бір төрт жолын қайта жазып жібер деген кеңес бердім. Ол төрт жол мынау:

Қызыл әскер оралды жеңіспенен,
Қарсы алады колхоздар егіспенен.
Еңбектегі ата-ана қарсы алады —
Социалдық еңбектің жеміспенен.

Әрине, мен оған екі түрлі кеңес айттым:

1. Өлеңнің жалпы мазмұны күзгі егін жинау науқанына арналған соц жауынгерді араластыру орнын тауып тұрған жоқ, оның үстіне жауынгердің қайдан оралғаны, қашан оралғаны да түсініксіз екен. Алғашқы жолды өзгерту керек дедім.

2. Өлеңнің жол аяқтары қанша ұйқасқан сияқты көрінгенмен, сөйлем құрылыстарың дұрыс емес, мысалы,

«социалдық еңбектің жеміспенен» деген сөйлем болмайды дедім. Алғашқы үш жолды да осы мағынада тексеріп, кеңесімді айттым.

Жиырма күннен кейін, өлең қайта айналып келді. Ендігі түрі мынадай болыпты:

Колхоз күзге жетіп тұр жеңіспенен,
Социалдық мол түсім егіспенен.
Еңбек еткен шаруа, колхозшылар —
Еңбеккүште молықты тегісінен.

Әрине, алғашқысымен салыстырғанда өлеңде беті бері қарағандық жоқ емес... Бірақ бұл әлі өлең емес. Сөйлем қателері әлі көп. Айтайын деген ой көлемі айқын болғанмен, соны көркем түрде айта алмаған. Өлеңнің әр жолына өзімше нұсқаулар айтып, тағы да қайтардым...

Екінші рет түзетілгені ай жарымдай кешігіп келді. Бұл төрт жолдың қазіргі түрі мынадай:

Колхозым қысқа жетті жеңіспенен,
Биылғы түсімі мол егіспенен
Егілген күзгі егіс пен айдаған зябь —
Ой мен қыр қара мақпал тегістелген...

Жас талапкермен екеуміз әзірше осы халге жеттік. Қанағат күтіп ол жатыр да, әлі де қанағат ете алмай мен жүрмін. Сөз жоқ, бастапқы екі түрімен салыстырғанда, бұл төрт жол анағұрлым жақсы. Бірақ автормен арамызда жаңа бір мәселе туып қалды. Мына төрт жол өсе келе қысқа жетті де, өзге сегіз жол әлі күзгі егісті жинаудың тоңірегінде тұрып қалды. Оның үстіне, түзеуге түсіп жүрген төрт жолдың түзеле түсетіні әлі бар, болашағы алда сияқты.

Төрт жолдың тарихын осынша созып кеткеніміздің себебі, жас талапкерге дұрыс жөн сілтейік деген тілектен туып отыр. Егер жас талапкер осы өлеңін әуелі мұғалімге көрсетсе, біз айтқан кеңесті мұғалім де берер еді.

Оқу-білімсіз өнер де жоқ, ақын болу үшін, я болмаса, басқа түрлі өнерпаз болу үшін ең алдымен білім керек.

Біздің жас өспірім жаңа заманның қайраткерлері — ұлы болашақтың адамдары. Білімсіздік, надандық сияқты пәрселер коммунизм заманына бірге еріп бара алмайды. Біздің жастардың ойлағандай мол білім алуына бөгет болар ешбір себеп жоқ. Ол үшін әрбір совет оқушысы оқу-білім алуға, ақыл-ойын тереңдетуге саналы түрде қараулары керек. Алда — ұлы болашақ, Ленин ұрпақтары.

АДАМНЫҢ АНАСЫ

(Горькийден)

Менің сол жақ бүйірімнен қара бұлт қаптап, түтіндетіп келе жатыр. Бұлттың салмағы жерге батқандай, жер қайқандап қабағын шытқандай болады.

Қара бұлттың жап-жалбыр бұйра көлеңкесі бауырыммен жер сызып, «ә» дегенше көз көрім жерді жауып әкетті... Мен де, қалбаңдап қасымда келе жатқан менің көлеңкем де қара бұлттың қара сұр көлеңкесінің қойнына кіріп кеттік.

Күзгі бозғылт бет сары күн көрпеге оранғандай, қара бұлттың артына жасырынды да, кірпіктерін жерге шапша қойды...

Жер үстінде адам баласы болудан қасиетті не бар дейсің. Тек қандай адамның баласы болу керек, соны айт. Бұған қосатын бір сөз — адамды езетін адамның баласы болма, адамды езетін адамды адамға да санама...

Әрине, адам өмірінде көп қиындықтар ұшырасады. Онсыз өмірдің өзі де өлімтікпен тең, сұр көлеңке болар еді. Күрес пен күлкі, қайғы мен шаттық, алыс пен жеңіс, жеңіс пен жетіліс болмаса, бұл шіркіннің өзі де тоцған мұз, ұйыған айран емес пе?.. Әңгіме таудай қиындықты тымақтай сілкетін заман жасауда ғой. Жасаймыз да ондай заманды!

— Иә, адам баласы болуға не жетеді дейсің: не көрмейсің, не білмейсің, істегің келсе не істемейсің. Тек істемесең ғана еш нәрсе қызықтырмайды, не қинамайды, не қуандырмайды, не қайғыртпайды, іс табылмайды. Қуаныш-шаттыққа да бей-жай, шақырылмаған қопақтай ығысып қарап, орныңды таба алмай, кездескен бұтаққа іліге кетесің.

...Менің оң жағымда, тырбиған талсымақтың арасында теңселіп келе жатқан көп адамның бастары қылтияды. Терең теңіздің шулаған толқыны бұлардың даусын әрең ғана естіргеді. Бұлар — Сухумнан Өшемірге жұмыс іздеп келе жатқан аштар.

Мен бұларды жақсы білем: бірге істесің, күні кешө есебімді бірге алысқанмын. Бұлардың кейін қалған себо-

бі, күннің шығуын төдіз жағасында көрейін деп, мөң түнде шығып кеткем.

Біреуі — томпақ бет, сары орамал тартқан жас әйел, басқалары еркөк. Әйел буаз, іші төгенөдей төңкеріліп, алқымына тіреліп тұрған сияқты. Көдімгі, күнде мың корсең бір қарамай кете беретін жұпыны адам. Нұрсыз көзі бозарып, қорыққан қояндай алайып, ұясынан шығып барады. Басындағы сары орамалды күнбағысқа ұсап, алшаң басып келе жатқанын көріп отырмын. Сухумда оның байы өліп қалғанын да білем. Өйткені мен осылармен бір баракта тұрғам. Орыс халқының жалпақ әдеті бойынша, өмірдегі бақытсыздықтарын талай рет-ақ айтқан. Шула-сып келіп сөйлегенде айнала алты шақырымға естіліп тұратын. Бұлар — бір жабырқау адамдар. Өздерін өмір бойы қайғы басып, әбден езіп жіберіпті. Туған жерден айдап шығып, күзгі құраған жапырақтай ұшырып, осы жаққа алып келген де сол өмірдің кемтарлығы. Қазіргі күнде ауыр бейнеттің әбден-ақ илегені сонша, барлық дүниеге өгей ұлша қарайды. Еш нәрсеге қуанбайды, қайғырмайды да: олардың ол кездегі еншісінің өзі де сол ғой. Аяныш түрде, қайыршыларша ғана біріне-бірі езу тартып:

Шіркін, жер-ақ екен...

— Байлықтың құлағы көрініп тұрғаны-ай...

— Жоқ, тасы көп екен...

— Иә, қолайлы жер емес...— деседі.

Сөйтеді де, өз жерлерін кеңес қылады. Етектей болса да өз жерінді айтсайшы: жеті атадан бергі өлінің сүйегі, тірінің тері сіңген жер емес пе... Өз жерлерін әрі-бері мақтап келеді де:

— Біздікі дейтін жердің өзі осы жердің бетінде қалды ма, жоқ па?

— Осы біз жер бетін түгел біздікі десек қанша қателесеміз?— деп бірін-бірі жеңінен тартып айлалы пішіп-мен жымнысып тұра қалады. Бұл сұраулары түйінді бір қорытынды секілденіп елестейді.

...Әлгі келе жатқан сары орамалды әйел бір кезде ағаш арасына сүңгіп кеткендей болды. Тамағымды жең болдым да, шелекшеміді беліме іліп, қисық таяғымды қолыма алып, әлгілердің артынан мен де жөнелдім...

Бір бүйірімнен ақырын ғана ыңырсыған адам даусы келді. Көдуілгі жаныңды сілкіндіріп, жүрегіңді жейтін, адамға ғана естілетін адамның ыңырсуы. Қарасам, бір

топ талдың арасын ашып жіберіп, арқасын талға сүйеп, манағы әйел отыр екен. Басын бір жақ иығына салып, екі езуі құлағына жеткендей керіліп, аузы қисайып кетіпті. Көзі ұясынан шығып барады, есінен танып бара жатқан тәрізді. Қайыстай қара қолдарымен төңкерілген ішін басыпты да, адам қорқарлықтай ауыр дем алып отыр. Төңкерілген іші толқып, бір жоғары, бір төмен түседі. Сап-сары тісі ақсып, ауыр қиналыста.

— Немене, біреу ұрды ма? — дедім, қасына келіп.

— Кет әрі, ұятсыз... Кет! — деп, жалаң аяқтарымен құмды осып, жерді тырналап жатып, басын шайқады.

— Түсіне қалдым... Бұрын да бір ұшырасқан жұмысым болатын... Сонда да қорқып, кейін секіріп кеттім. Әйел байғұс қиналып көзінен жасы барлай бастады. Ұясынан шығып бара жатқан көздері жарылып кетейін деп тұрғандай шиыршық атады. Беті күп-күрең болып, долырып кетіпті.

Шайнегімді, шелемшемді тастай бердім де, әйелдің қасына келдім. Шалқасынан жатқыздым да, тізесін бүгейін деп ем, әйел бетіме ~~салып~~ қалды. Сөйтті де, кеудемнен итеріп жіберіп, аюға ~~ұсап~~ қырылдап, әрең бұрылды да, төрт тағандап ағаштың ~~ішіне~~ қарай сүйретіле жөнелді.

— Бұзақы, сайтан... — деді маған.

Бірақ төрт тағандап жүре алмады, қолдары бүгіліп құлай кетті. Бет-аузы құмға кіріп кетті де, аяқтарын ербеңдетіп, ыңырс бастады. Тезірек жүгіріп келдім де, шалқасынан салып тұрып, тізесін бүктім.

— Жат қимылдамай... Қазір балаңды табасың! — дедім. Өйткені қағанағы жарылған екен... Сөйттім де, жүгіріп теңізге барып, білегімді түріп жіберіп, қолдарымды ысып тұрып жудым да, акушерка қызметіне кірістім.

Әйел олай да бүктетіледі, бұлай да бүктетіледі. Отқа жанған талдың қабығындай тоқсан бұралды, сорлы ана. Жерді ұрып, қолына түскен көдені жұлып алып, аузына тыға бастады. Сол кезде дүниеге келе жатқан адамның басы да көріне бастады-ау, әйтеуір. Бақытты ма, жоқ па, әйтеуір дүниеге бір жаңа адам келе жатыр...

Әйел екеуміз азғана ұрысып та қалдық. Әйел тісінің арасынан бірдеңе деп маған ұрсады, мен де ақырып ғана оған ұрсамын. Әйел жанына батқандықтан және еркектен ұялғандықтан ұрсатын шығар деймін, мен әйелдің өзін аяғандықтан ұрсам.

— Құдайы құрғыр-ай...— дейді әйел, тісінің арасынан сыздықтап.

Көкпеңбек еріндерін тістеп алыпты, аузынан қанды көбік бұрқырап жатыр. Күнге күйіп кеткендей бояусыз көздерінен домаланған жас бұршақтай ырғиды. Сорлы ана денесінен дене бөліп, бір адам екіге бөлініп, ауыр бейнеттің ақтық сағатын өткізіп жатыр.

— Кет деймін... Нәткен ұятсыз едің...— дейді әйел, өлсіреген қолдарымен мені кеудеге итеріп.

— Ақымақ болма. Балаңды табуыңды біл!— дейім мен оған кейіп.

Бейшараны қалай аямассың. Жүрегімді ойып бара жатқаны сонша, менің көзімнен де жас бұрқ ете түсті.

— Болсайшы, жылдамырақ!— деппін айқайлап.

...Мінекей, менің қолымда қызыл шақа адам жатыр. Көзім жасқа толып тұрса да, қып-қызыл екенін анық көрем. Туа салып дүниеге риза болмай жатыр: бұлқынады, тырбаңдайды, жағаласып жүр. Әлі де кіндігінен шепісімен байланысып жатса да, барқырап баж-баж етіп:

— Мен!.. Мен!..— дейді.

Бәлекет, жылмаңдап қолымнан түсіп те кететін. Қолыма алыпшын да, қуаңғанымнан қарапшын да қалыпшын.

— Кессейші кіндігін!..— дейді ана, көзі жұмулы жатқан күйі. Көкпеңбек еріндері әрең қимылдайды.

— Пышақпен... кес!— дейді тағы да.

Менің пышағымды баракта біреу ұрлап әкеткен. Сондықтан баланың кіндігін тісіммен қырықтым. Бала бақырады, жаңа ғана сөніп жатқан көздері жайнап, ана күле бастады. Қайыстай қара қолдары қалтасынан бірдеме іздеп:

— Қалтамда бір жіп бар еді... кіндігін байлайтын...— дейді, ана күлімдеп.

— Өзің жөнделе тұр, мен баланы шомылдырып әкелейін,— деп баланы ала жөнелдім.

— Ақырын, әй... Ештеп нет... Байқа... Ақырын!— деді ана.

Қолымдағы қызыл адам ештеуді керек ететін емес, жұдырығын түйіп алып:

— Мен... Мен!..— дейді барқырап.

— Сен!.. Сен!.. Нығая бер! Болаттай берік, тастай қатты бол! Әйтпесе өз жақындарың-ақ басыңды жұлып әкетеді,— дейім балаға.

Теңіздің езуі көпірген толқынына тосып кеп алғанымда, бала манағыдан көрі де басымырақ айқайға басты. Арқасы мен кеудесіне ақырын ғана шапалақтағанымда көзің тыржитып, тыпырлай бастады.

— Айқайла, көтер көкке даусыңды, қызыл адам!— дейім қызыл адамға.

Қайтып келсем, ана көзің жұмып, өрнін тістелеп балапың «жолдасына» толғатып жатыр екен. Біңқылдап жатып:

— Өзіме берші, күнімді!— деді.

— Жата тұр, асықпай!

— Жоқ, берші өзіме!— деп, қалтыраған қолдарымен түймесің ағытып, көкірегің әзірлей бастады. Көкірегің босатуға жәрдем бердім де, баланы анасының жып-жылы бауырына салып ем, біле қойды білем, барылдауың қойып, тыйшыға бастады. Ана баласың қандай таныса, бала да анасың сондай тани қойған сияқты! Бір кезде ащы бір айғайлады да, ана күліп жіберді.

Ананың сөнген көзі жайнап сала берді. Қуаныш, сүю, мейірімділік ойнады ананың көзінде.

— Менің шелекшемді өперші...— деді маған. Шелегің әпердім, ананың бетінде қан ойнай бастады.

— Енді әрі кет!— деді бір кезде.

— Әуреленбе, мен-ақ істеп тастайын...

— Жоқ, әрі кет!..

Ағаштың ішіне барып жасырына қойдым. Азырақ шаршағандаймын. Бірақ кеудемде бір әдемі құстар ән салып тұрғандай. Ән сондай әдемі, теңіздің толқын үні мен екеуін жыл бойы тыңдауға да болатын. Бір кезде әйел орнынан тұрды.

— Әй, неге тұрдың?— дедім.

Қолымен жерге сүйеніп отырып:

— Мына қарашы, сәулем қалай әдемі ұйықтайды,— деді.

— Әрине, баланың бәрі де солай әдемі ұйықтайды. Күзгі жалқын жапырақтың үстінде ұйықтап жатқаны болмаса, басқа түк айырмасы жоқ.

— Сен, ана, азырақ жата тұр. Қазір тұруға болмайды,— дедім әйелге.

— Жоқ... Тезірек тұрып әлгілерге жетпесем бола ма...

— Қайда? Әшемірге ме?

— Иә, сонда. Жолдастарым бірталай жерге барып қалған шығар. Тезірек қуып жетейін...

— Апырмау, сен жүре аласың ба?
— Жүрмегенде қайтем?.. Оларға жетпесем болмайды.
Жұмыстан қалайын ба?

Ана тал түбінде жұдырығын түйіп жатқан қызыл адамға мейірімді көзінің барлық нұрын төгіп қараған сайын, бетіне қан жүгіреді. Ананың нұрлы көзі баланы ақырын ғана, еркелетіп қана сипағандай болады. Таңертеңгі тымықта күннің көзі ғана осылай сипай алады дүниені.

Бұтақ теріп от жақтым да, тастан жер ошақ жасап, шай қайнаттым.

— Ана, қазір саған шай ішкізем.
— Шын ба? Жақсы болар еді: кеуіп қалдым білем.
— Сені әлгі жолдастарың неге тастап кетті?
— Тастап кетуші ме еді... Өзім қалдым. Өздері азырақ ішіп алып еді, жақсы болды. Әйтпесе олардың алдында қалай босанар едім?..

Осыны айтты да, ұялды білем, білегімен бетін жапты.

— Бұл бірінші балаң ба?
— Иә, бірінші балам. Сен кімсің?
— Мен бе, адаммын-ау, дейім...
— Әрине, адамсың! Қатының бар ма еді?
— Жоқ. Өзір реті келмей қойды...
— Өтірік айтасың.
— Неге?
— Ендеше қатын жұмысын қайдан білесің?
— Оқып едім. Студент дегенді білетін шығарсың?
— Неге білмейін, біздің поптың баласы да студент еді, поп болам деп оқып жүр.

— Мен де солардың бірі... Жарайды, су әкелейін.

Ана баласына қарады да, дем ала ма екен деп құлағын салып тыңдады.

— Жуынар едім... Су таныс емес: неткен су өзі... әрі сортап, әрі ащы...

— Осы суға шомыл. Бұл нағыз денсаулыққа пайдалы су...— дедім.

— Қой әрі!

— Рас, әрі жылы болады.

— Сен бірдеме білетін шығарсың...

Мен суға келдім. Тастан тасқа секірген толқындар жалып жалбыратып, сынаптай ойнап, ән салады. Күзгі алтын жапырақтар толқында қалқып, алтын жаз ақтық

күндерін шаттықпен өткізейін дегендей-ақ сағымданып, сылаң қағады...

Қайтып келе жатсам, ана жан-жағына қаранып, тас-тан тасқа еңбектеп барады екен.

— Әй, не істеп жүрсің?

Әйел отыра қалды да, бірдемені жасыра бастады. Түсіне қойдым.

— Маған бер, мен көміп тастайын...

— Айналайын-ай, көмбеуге болмайды ғой. Дұрысында моншаның табалдырығына көму керек еді...— деді.

— Бұл араға жақында монша салынбайды.

— Сен ойын қыласың, мен қорқам... Аң жеп қойса қайтем?.. Баланың жолдасын жерге беру керек қой,— деді.

Мойнын бір жағына бұрып отырған күйі, ап-ауыр бірдемені маған беріп жатып:

— Тәңір жарылқасын, тереңірек көм, баламды аясаң...— деді ұялған дауыспен.

Жұмысты бітіріп, қайтып келе жатсам, ана теңізге шомылып келеді екен. Үсті-басы су, көйлегі бір жағына қисайып кетіпті.

«Шіркінде аюдың күші бар шығар!» — деп ойладым.

Балмен, қайрақтай болып қатып қалған қара нанмен шай іштік.

— Оқуды тастағансың ғой, сірә?— деді әйел.

— Иә, тастадым...

— Арақ ішесің ғой?

— Иә, өлгендей ішетін едім...

— Өй, мен сені Сухумда көрген екемін-ау? Бастықпен тамаққа таласып жаттың ғой бір күні... Сонда-ақ ойлап ем, бәлекет, бір ешкімнен қорықпайтын маскүнем екен деп...

Сөйтті де баласына қарап:

— Апырмай, балам өліп қалмас па екен?.. Сен жәрдем бердің, көп жаса...— деді.

Шайды ішіп болып, мен «мүлкімді» жинап жатқанымда әйел жерге қарап қалғып отыр еді. Бір уақытта көзін ашып, орнынан тұра бастады.

— Жүрейін деп отырмысың?

— Иә!

— Ау, абайла, ана!

— Жоқ, жүрем. Жолдастарыма жетем. Баланы маған әперіп жібер.

— Мен көтеріп жүрейін.

Ана бергісі келмеді. Азырақ таластық та, аяғында баланы мен көтердім.

— Апырмай, құлап түспесем...— деп, ана қолын менің шығыма артты.

Россия жеріне жаңа келген, тағдырының беті ашылмаған қызыл адам менің қолымда жатып, мардамсып мұрнын тарта түседі. Теңіз жағасын сабалап, ағаш шуылдап, өзен суы сыңқылдай түседі. Жас босанған жас ана, жаңа ғана қырық бұрап, өзегін үзген бейнетті елең қылмастан Әшемірдің ауыр жұмысына тартып келеді. Жүрген сайын көздерінен махаббат төгіп, жас бөбегіне қарап қояды.

— Дүниенің шетіне дейін осылай жүре берсең, ұлын еркін дүниеде өссе, жүруге паршамас едім-ау! Адамның анасы болу қандай жақсы! Жүрегім қуаныш төгіп, нұр шашып келе жатқанын қарашы!— деді ана бір жерде тұра қалып...

Теңіз қатты тулайды. Қара бұлт найзағай шашып, бұршақ төгуге әзір тұр. Менің қанатым керіліп, өрісім кеңіп, құрметті ананың ұлына қарап:

— Сен, қызыл адам, тез ер жет! Қатты айқайла, дүние естісін!— деймін.

Бұл уақиға әлдеқашан болды. Бірақ ананың құрметі қашан да жаңа ғой.

ӨЛІМДІ ЖЕҢГЕН АНА

(Горькийден)

Мақтасақ — әйелді мақтайық та, құрметтейік те әйелді. Әйел — ана, барлық қиындықты жеңетін, сарқылмайтын күш, көзді бұлақ емес пе!...

Азияның ақсақ барысы Темір — жер бетін қанға бояп, ойды қырға теңеп, жоннан жол салып, жер шарын асықтай үйіргісі келген адам. Бұл — сансыз елді өзіне бағындырып, шексіз жерді қанға суарған, айбатынан ай жасырынған Темір.

Ол елу жыл жалғанды жалпағынан басып, өзінен өз-

геде күш барын сезген де адам емес. Темірдің темір өкшесі талай қаланы молаға, талай елді елсіз далаға айналдырды. Талай мемлекетті балшықтай жаншып, шалшықтай шашып жіберді. Пілдің шойын табаны құмырқаның илеуін қалай тапаса, бұл одан да асырды. Оның жүріп өткен жерінен төрт жағына түгел аққан қан өзендері сай-саланы топандай басты. Жеңілген елдің сүйегінен биік мұнаралы минарет, сарайлар салдырды.

Темір ажалмен күш теңестіріп, өмірді талқандады. Өзінің жалғыз ұлы Жәңгірді ажал алғанын кектеп, ажалға талай жерде қамшы соғып, қармысын қайтарды. Ол ажалдың күнбе-күн алып тұратын құрбандығын тартып алғысы келді. Содан кейін қайғыға булығып, арып-талып, ажалдың өзі де аштан өлсін деді.

Жалғыз баласы Жәңгір өлгенде, Самарқан халқы — от түкіріп, қан қақырған арыстанын қаралы қошаметпен қарсы алған ғой. Өлім егіп, өлімтік орган, айналасына у шашқан ақсақ арыстан қара мен көктем ғана кпніп, ішін жалын өртеп, шер кернеп шыққан еді.

«Отырарда» өліммен ұшырасып, ұлын берген сағаттан бастап, отыз жыл бойы Темір бір рет езу тартқан емес-ті... Сол ұшырасқанда өлім оны жеңіп, өзім өлсем дүниеге у шашарым болады деген ұлын тартып алғанды. Содан бері қабағына қырау, мұртына мұз қатқан ашулы Темір еріндерін тас жұмып алып, ешкімге басын иместен келе жатқан. Содан бері отыз жыл бойы Темірдің жүрегі адам баласын аяу дегенге, адам баласын сүю дегенге мүлде жабылып қалған! Ол адам баласын өлім орағымен орудан басқаны іс деп те санауды қойған.

Дүниеде әйелді құрметтеп, әйелді нұрға бөлейік те!
Әйел — ана, дүниедегі жалғыз күш қой: оның алдында Азияның айбарлы арыстаны Темір де, Темірді жеңген өлім де басын иеді!

Бағдад пен Шамды талқандап, емшектес Сыр мен Амудариядан Ертіске төнген, Азияның етегін алып жатқан Қытайға шабуыл жасаған, Шыңғыстан кейін Азияны құшағына тұтас сыйғызам деген, қанды көзінен от шашқан Темір, ит үруін, бала жылауын тоқтатқан Темір осы Ақсақ еді. Әңгіме осы Ақсақ барыс жайында..

Темір Қапығұл деген әдемі алаңында сайрандауға шықты. Өйткені ол далаға шықса, қай жаққа өлім себу керектігін көзімен көргендей болып қайтатын еді. Айналаға көз жіберіп, жердің етегіне дейін көргісі келді. Те-

мірдің көзі жететін жердегі адам баласының бәрі де, тышқанға ұсап, індеріне кіріп кетіп еді. Сондықтан Самарқанның көк мойын мұнараларынан басқа еш нәрсе көрінбеді. Алғашқы екпінмен «өрте Самарқанды!» деген әмір бергісі келіп тұрды да:

— Жоқ, Самарқандағы көк мойындарды адам сүйегінен салдырғам! Өртемеймін!— деді ішінен.

Алаңға тігілген бес мың ақ шатыр, бәрі де дөп-дөңгелек, ақ қызғалдақ, ақ гүл секілді. Бәрінің төбесінде де бір-бір жалау Темірге табынып, басын иіп тұр. Бәрінің ортасында Ақсақ Темірдің ала шатыры — алып ордасы тұр. Бұл — төрт бұрышты, айналасы жүз қадам, үш найза бойы биіктігі бар күмбез. Ортасында он екі алтын баған. Төбесінде көкпенбек мұнара. Сары, қара, көк жібектеп қиюластырып жасалған ала шатыр. Кім білсін қанша әйел қанша уақытта тоқып шығарғанын? Шатырды бес жүз қызыл баумен жерге таңып тастапты. Әйтпесе, жер тәңірісі Темірдің ала шатырын жел ұшырып әкету де мүмкін емес пе...

Шатырдың төрт бұрышында төрт күміс қыран. Ортасында, көк күмбездің дәл ортасында, биік тақта, ешкімге жеңгізбеген, жеңгізбен де деген бесінші ақ иық Ақсақ Темір Көрегеннің өзі отыр.

Темір аспан түсті көк жібектен кінген. Үсті-басы от шашып, жалын жалап тұрған ілжі тастар... Бұл тастар оның үстінде бес-ақ мыңдай екеп! Қаһарынан қар төккен аспақ басында ақ бөрік. Бөріктің шошақ төбесінде жұдырықтай қып-қызыл жақұт. Темірдің қып-қызыл көзі дүниені жалмап, жалт-жұлт етеді. Қанды көзі қан шашып, төпкеріліп қояды.

Ақсақтың жүзі — қан қатқан, тот басқан жалпақ алмас пышақ секілді. Ол мың рет қанға батып шықты ғой. Сондықтан қаннан қалған тоттың ізі ап-айқын. Қысық көздері дүниенің асты-үстін түгел көріп тұрғандай: жалт еткенде, бриллиант жалт етті ме деп қаласың. Құлағында Цейлонның қып-қызыл жақұтынан жасалған қос сырға, сұлу қыздың ерніндей қызарып, Темірдің қатпар бетін сүйіп тұрғандай.

Осы күні дүниеде жоқ кілемдердің үстіне арақ құйған үш жүз алтын бокал. Өмірді талқандап, өлім себуге құмартқан Темір сардар, бектерімен бірге сарайында отыр.

Темірдің арт жағында әнші-күйшілер, қатарында

ешкім жоқ. Аяғында, ең жақын ақсүйек туғандары, сұлтандар, байбатшалар, әскер бастықтары отыр. Бәрінен де патшаға жақынырақ мас ақын Кермене отыр.

Кермене дүниені талқандаған Темірдің:

— Уа, Кермене! Егер мені сата қалса, сен қанша беріп алар едің?— деген сұрауына, беті бүлк етпестен:

— Жпырма бес әскер берер едім,— деген ғой.

— Е, жпырма бес әскер менің мына белбеуімнің ғана құны емес пе?— деп таңданған Темір ақырғанда:

— Жпырма бес әскерді сол белбеуің үшін ғана берем! Белбеуге ғана... Әйтпесе, сенің өзің қана күрешке керегің жоқ адам емессің бе!— деп, тағы бір басып қалған ғой, шыңды сүйетін ақын Кермене.

Міне, ақын Кермене патшалардың патшасы саналған, жер жүзіне өлім сеуіп, өлімтік орган Темірге осылай деген! Жауыздықтың, өлімнің, қауіп-қатердің түпсіз бұлағы Темірден тайсалмағаны ғой, шіркіннің! Мақтайық та, құрметтейік те, осындай шындықтың досы болған ақынды! Бұлар қашан да Әмір-Темірден жоғары!

Құрметтейік, көтерейік, әдемілеп, көркем түрде шындықты айтқан ақындарды. Оларда шындықты айтудан басқа бағынатын құдай, табынатын тәңірі болмасын!

Сонымен ойын қызып, шаттық билеген байбатшалар майданда аққан қан өзендерінің тереңдігін өлшесіп отырды. Музыка ырғалаңдап, патша шатырының алдында халық ойыны басталды. Ыңырсыған қалың елдің қайғысын табанға тапап, азғана топтың шаттығына айналдырды. Өлімнің ордасы Темірдің қанды қабағын ашамыз деп, күлдіргіштер лақтай секірді. Батыр, балуандар жер солқылдатып күрес салды. Өмір несі адам баласын қалай өлтірудің әдісін көрсетіп әскер де ойнайды.

Ақсақ барыстың адамдары қорыққаннан қуанып, арақ пен қымызға барлық қылмысты тұншықтырып отырған бір кезде Темірдің құлағына ашынған бір дауыс келді.

У-шу айғайды, күйшілердің күйін, әншілердің әнін қақ жарып, Темірдің құлағына іліккен дауыс әйел даусы еді. Ұябасар бүркіттің тәкаппар даусы Темірге айқын естілді. Темір өліммен алысқанда өлім оның бетіне дақ, жүрегіне дық салған ғой, сондықтан мына дауыс оған таныс көрінді.

— Даусында өлім көлеңкесі елестеген не еткен адам? Шақырыңдаршы!— деді Темір, мұрнына қан иісі келгендей жан-жағына алақтап.

— Қайдан екені белгісіз бір әйел пайда болды. Үш арысты билеп тұрған арыстан, сізді көрем деп бой бермей тұр!— десті қасындағылары.

— Арабша сөйлейді. Үсті-басы кір, шаң. Өзі есалаң болса керек...— десті біреулері.

— Әкеліңдер!— деді Темір өз сезіміне ғана бағынып. Сонымен Темірдің алдына жалаң аяқ, үстіндегі барлық лыпасы далба-дұлба әйелді алып келді.

Қара шаштары тарқатылып, жалаңаш көкірегін жабуға кеудесіне түскен, беті шойындай қап-қара. Бірақ жасымаған көзі от шашып, әмір етіп тұрғандай. Қап-қара қолдарын Темірге созғанда бір қалтырамады.

— Баязит сұлтанды жеңген сен бе?— деп сұрады әйел салған жерден.

— Иә, мен. Мен талайды жеңдім. Жеңгенімнің ішінде о да бар. Жеңуден әлі шаршағаным да жоқ!.. Сен, әйел, келген жұмысың не еді, соны сөйле!— деді, Әмір-Темір сазарып.

— Тыңда!— деді әйел.— Сен не істесең де адам ғана-сың. Ал енді мен — ана! Сен өлімге қызмет етесің, мен өмірге қызмет етем. Сен өлім пашасың, мен өмір пашамын. Дүниеге адам әкелем, білдің бе? Сондықтан мен сені адамға санамаймын да.

— Мен ешкімнің қалай саналуымен есептесіп көрген де емеспін, есептесе алмаймын да! Жұмысыңды айт, әйел!— деді, тәкаппар Темір.

— Тыңда, өлімнің егіншісі, Темір! Сен менің алдымда күнәлысың. Менімен есептеспей тұра алмайсың да. Менің алдымда күнәңды жусып деп келдім. Сенің бағынғаның «Күш әділдікте!» деген ұран дегенді айтты. Мен бұған иланбаймын. Бірақ сен маған еріксіз әділ боласың. Өйткені мен — ана! Сен өлім сепсең, мен дүниеге өмір себем. Сені жеңем! Сондықтан сен маған әділ бола аласың!— деді.

Темір патша да мұны ұғарлық данышпан еді. Шығыстың салқын данышпандығын алмады дейсің бе, әйелдің сөзіндегі батылдық пен күштілікті де сезіп:

— Өзің отыршы, сөзіңді тыңдағым кеп барады,— деді.

Әйел байбашаларды етегімен сырып, қақ жарып баурып кілем үстіне отыра кетті. Қай жерге қалай отыруды өзі таңдады. Өйткені отырғандарды адамға санамады да. Сонан соң сөзін бастады:

— Мен Салерно деген жерден келдім. Ой алыс жер,

Италияда. Сен білмейсің. Сенің қанды тұяғың ол жерге жеткен жоқ. Бірақ онда да сен секілді өлім егуші толым жатыр. Әкем балықшы еді, байым да балықшы. Байым бақытты еді, өйткені оны бақытқа бөлеген еңбек пен мен ғой! Одан соң, жалғыз бір ұлым бар еді. Ол жер бетіндегі адамның ақылдысы, сұлуы болатын еді! — деді.

Сол кезде:

— Менің Жәңгірімдей екен ғой... — деді, Темір патша ақырын ғана күрсініп.

— Жоқ, жоқ! Нағыз сұлу, нағыз ақылды бала менікі еді. Сенен туған бала, адам баласының өкінішін ақтай алатын ба еді! — деді ана әйел тіксініп. — Теңіздің жағасында отырған бізге талаушылар келгенде, ұлым алты-ақ жаста еді. Талаушылар әкемді де, байымды да, тағы да көп адамды өлтіріп, ұлымды тартып әкетті. Өмірді талаушы сенің жолдастарың қайда болса да толып жатыр. Міне, енді сол ұлымды жер бетін шарлап, іздеп жүргеніме төрт жыл толып барады. Ұлым қазір сенде екен, оны анық білдім. Өйткені әлгі талаушыларды Баязит сұлтанның әскері ұстапты. Баязитті сен жеңіп алдың да, қолыңда барын түгел тартып алдың ғой, соның ішінде менің ұлым да бар. Ұлымның қазір қайда екенін сен білесің. Өзіме қайтарып беруге міндеттісің! — деді.

Ана осыны айтқанда, өздерін данышпан сапайтын байбатшалар күлісіп:

— Байғұс, жынды екен... Есінен танғап ғой, — десіпті. Сөйтіпті де күлісіпті, әрине...

Жалғыз Кермене ақын ғана анаға күлмей қарайды да, Ақсақ Темір ғана таңданып отырады.

— Бұл ана болғанда да ақылдан танғандай ана екен! Болсаң бол! — дейді Кермене ақын. Ал енді, өмірдің дұшпаны, өлімнің егіншісі Темір былай депті:

— Әйел! Сен білмейтін елден неғып келдің? Арада тау бар, тас бар, өзен бар, теңіз бар, ит мұрны өтпейтін қалың орман бар, олардан қалай өттің? Жүгірген аң үшқан құс саған қалай тимеді? Қанша ел — адам бар. Адам аңнан да жауыз, олар сені қалай аман жіберді? Адамның күші біткенше, жолдас болатын бір нәрсе — қару. Сенде о да жоқ. Қалай бұл жерге аман жеттің? Осының бәрін айт. Сонда ғана мен таңдануды қойып, есімді жиям. Сонда ғана сені түсіне алам. Айтшы тезірек! — дейді.

Құрметтейік, көтерейік те әйелді! Ана — әйелді құрметтейік! Оның сүюі таусыла ма, бүкіл дүние соның

емшегін өміп, ер жеткен емес пе? Адамда не қасиет болса, бәрі күннің көзі мен ананың сүтінен алынған қасиет. Ананың құрметі әлі жеткен жоқ!

Әйел Темірге былай депті сонда:

— Мен бір-ақ теңізге ұшырадым. Онда арал да көп екен, балықшы да көп екен. Адамды айуандай сорған сен секілді патшалардан қашқап адам тамағын теңізден тауып жүр. Балықшы болса, қайық та болады ғой. Сүйген ұлыңды іздесең, жел артықша шығады, теңізден қайықпен өттім... Ал енді, өзенге көп ұшырастым. Теңіз жағасында өскен анаға өзеннен өту қиып ба? Тау дейсің ғой? Тауды мен елең де қылғаным жоқ, байқағаным да жоқ! Орман отып бергеннен басқа тоқтау қылған жоқ!— дейді.

Мас Кермене шыдамай:

— Мұндай анаға тау деген жазық болып кетпей тұра ала ма?— дейді шынымен.

— Аю, қаблан, арыстан, басып жерге салбыратқан тағы өгіздер көп ұшырады. Көзі сенің көзіңе ұсап оттай ойнап, өлім шашып тұрған барыс та екі рет маған қарап тұрды. Бірақ әрбір аңның жүрегі бар емес пе? Олармен осы сенімен сөйлескендей сөйлесіп жүрдім. Қанішер аңдарды қан ішкіш патша сенімен салыстырғаным ашуланба! Олар да менің ана екенімді біліп, иланды: ауыр күрсініп, мені аяп жөндеріне жүре берді. Аңның да баласын сүйетінін сен білмейтін бе едің?— дейді әйел Темірге төніп.

— Солай, әйел!— дейді Ақсақ Темір басын изеп.— Аңдар адамнан көрі де өз баласын артық сүйеді. Ең қатты жауыздық адам баласынан шығады деген қорытындыға мен де келдім...— дейді Темір, жаңа бір дүниені көргендей ойға батып.

— Адам деген бала ғой. Өйткені ананың жанына көз салсаң, жүз есе бала, адам — қашап да анасының баласы. Әркімнің анасы бар. Сеп, шал, білесің бе, сені де әйел тапты. Сен құдайдан бас тарта аласың, ал енді анадан бас тарта алмайсың, шал!— дейді әйел.

— Солай, әйел!— деді Кермене ақын қорықпастан ақ.— Өгізді қанша жинасаң да бұзау таппайды. Күнсіз гүл өспейді. Сүйсіз бақыт жоқ. Әйелсіз сүй жоқ. Анасыз ақын да болмайды, батыр да болмайды!— дейді.

— Бер, баламды өзіме қайтарып! Өйткені мен ананы, баламды сүйемін,— дейді әйел тұп-тура Ақсақ барыс Темірге.

Бас Һейік те, құрметтейік те ұлы адамдарды тапқан ананы! Аристотельді де, Фирдоусиді де ана тапты. Ескендір мен соқыр Гомер де ананың баласы. Бәрін де дүниеге жетектеп әкелген ана. Ананың ұлы орны қашан да өзінікі!

— Мен тәңірі құлы Темірмін, тиісті сөзді ғана айтам! Мен көп жасқа келдім. Менің табанымда қара жер де ыңырсыды. Мына қолыммен өлім құрбандығын баудай түсіріп жүргеніме отыз жыл болды. Неге бүйтесің дейсің ғой, оны да айтайын: мен патша, алдымен осыны білем. Патшаның патшалығы неғұрлым кең болса, соғұрлым оның өзі де ұлы патша. Мен өзімнің патша екенімді танысам, патшалығымды кепейте беруім керек. Әйтпесе мен қандай патшамын? Сондықтан мен мемлекет алып, өзіме ел бағындырам. Бұл бір. Екінші, өлім менің ұлым Жәңгірді алып, жүрегімнің күнін сөндірді. Сондықтан өлімнің күнбе-күнгі құрбандығына арнаған адамын тартып алып, кегімді алып жүрмін. Менімен патшалық үшін, ел үшін көп адам алысты. Бірақ адам үшін ешкім алысып көрген жоқ. Менің көзімде адамның бағасы болып көрген жоқ. Адам деген кім? Менің жолымда неге тұрады? Мен оны білмеймін. Баязит сұлтанды жеңіп алғанымда:

— Құдайға мемлекет, адам дегенің түкке тұрмайды екен... Көресің бе, құдай мемлекет пен адам баласын, сені мен секілді адамға беріп қойды: сен соқырсың, мен ақсақпын деген Темір — мен болатынмын. Баязитті шынжырлап менің алдыма әкелгенде, мен осыны айттым. Баязит шынжырдың салмағынан жаншылып, майысып тұра алмады. Бақытсыздыққа ұшырап, өмірдің құлаған молаға шыққан жусанындай ащы уын татып тұрған Баязиттің көзіне қарап тұрып мен осылай дегем.

— Мен тәңірі құлы Темірмін, тиісті сөзді ғана айтам! Міне менің алдымда әйел отыр. Бұл әйел бүгінге дейіп өзім білмеген сезімді қозғап, мені жеңіп барады. Бұл әйел менімен тең адамша сөйлесіп отыр, өтіңбейді — бұйырады. Бұл әйелдің неге мұнша күшті екенін түсіндім деп ойлаймын. Бұл өмірдің несі, бұл — ана, бұл ұлып сүйеді. Ұлын сүйі, ол ұлы өмірдің бір ұшқыны ғой. Кім біледі, мүмкін, ол ұшқыннан әлденеше ғасырға кететін жалын туар. Мүмкін, жерді жылытып, бақыт себетін адам болар... Мен жерге өлім егіп, қанмен жақсы суардым.

Жер қазір майы сорғалап тұр, қыртыстанды. Енді семіз әрге бақ екпей, бақыт егетін адам керек шығар...

Дүниені жалмап, адам баласына топандай тигеп, тәлімімен таласқан Темір тағы да көп ойланып отырды да:

— Мен тәдірі құлы Темірмін, тиісті сөзді ғана айтам. Алш жүз салт әскер, қазір жердің төрт бұрышын аралауға аттансын. Тапсын олар мына әйелдің ұлын! Әйел осында күте тұрады. Мұнымен бірге мен де күтіп отырам. Кімдекім мұның ұлын атқа мінгізіп әкелсе, ол шын бақыттың дәмін татады. Солай ғой, әйел?— дейді.

Әйел бетіне түскен қара шашын кейін сілкіп тастады да:

— Солай! Осыны істе!— деді азырақ езу тартып.

Сол кезде, әлгі айбатынан ай жасырынған қаһарлы шал — Ақсақ Темір орнынап тұрып, әйелге басын иді...

Қуанышты Кермене ақын шаттанып:

— Гүл мен жұлдыз жайындағы өлеңнің бәрі сүю жайындағы өлең болады. Майдың айып, көктегі күнді айтсаң, бұ да сүю жайындағы өлең болады. Бірақ адамның анасы, өмірдің мықты бәйтерегі ана жайындағы өлең әлі айтылған жоқ!— дейді.

— Солай, Кермене!— дейді Темір де.

Барлық байбатшалар жаңа ғана сықақтап күлген әйелге карап: «Ана!»— деп таңданды да қалды.

Бұл шындық қой. Өйткені қай анадан сұрасаң да:

— Біз өлімнен күштіміз: біз дүниеге ақын да, ақылды да, данышпан да, ер де береміз. Өлім адам баласын құртуға тырысса, біз оны жеңіп, адам баласын көбейттік!— демей ме!..

АНАНЫҢ АНАСЫ

Әйтілес аппақ, ақ қарбас, соқыр қарт етектей сақалын балуан бармақтарымен салалай тарап отыр еді. Күмістен құйғандай тұп-тұтас ақ сақалы кеудесін жауып:

— Оқыңдар шулап! Ақ-қ, тфу!..— деп, есіктен асыра түкіріп жібергенде, босағада отырған балалар селк етіп:

— Ағузе... Бесмелла, рәсіре... рәсіри... рәтүрө... рәри-рә!... — деп қоя берер едік...

...Жалпақ жаз. Сай-салада сағым ойнаған саршаның тамызы. Саясыз жайлаудың жан-жануары көлге тығылып қана сая табады. Күннің көзінің өзі де күн ұзын көлге шомылып жанын сақтайтындай... Шалқыған шаңқай түс кезінде адамның көлеңкесі де саялауға жер таппай бауырыңа кіріп кетеді. Жалғыз-ақ, жүні түспеген көпей тайыншаға ұсап, қойшы-малшылар ғана жалба-жұлба тері тон мен жабағы күпісін тастай алмайды. Қойшылардың өздері күнге күйіп құрысып, кішірейіп, күпілері ғана өсіп бара жатқан сияқтанады. Самайынан сағал-сағал тері шұбырған әйелдер ғана алты қырдың астынан тезегін арқалап, ерең қалқандап келе жатады.

Біз көгепдеген қозыға ұсап, мұрынды тарта түсіп, Әйтілес үйінде, надан молдадан надандық оқып отырмыз. Келешекте құлдықтан бас тартпай, «оң жағыңа ұрса, сол жағыңды тосатын» кеше адамдар әзірленіп жатырмыз...

Ертемен төрт бұрышы жемірілген ескі тоқым сияқты «Иман шартымды» қолтығыма қыстырып сабаққа келсем, балалар жиналмаған екен. Іркіт сабасындай іркілдеген молда мен саудагер Рамазанға соқыр Әйтілес ескі күндердің әңгімесін шертіп отыр. Тот басқан әңгімені жанып-жанып жаңартып, жалт-жұлт еткізеді. Көзден айрылған соң, барлық жарықты көңілі мен құлағына жинаған қарт, ескі күндерді тымақтай бұлғап, төңкеріп-төңкеріп алады:

— Аттың құлағында ойпайтын жас кезіміз... Сексеннің екісінде ме екен, үшінде ме екен, сол кезде Жанай балуан, қайраты қайтса да, болат жүрегі мойымаған кезі еді... Даусы саңқылдап, шаңырақта ойнар еді. О кісі сөйлегенде іргеде ғана отырып ойымызға тоқи бөсер едік...

Сол кісі айтады-ау:

— Баяғыда бала кезімізде Жалпақ балуанға еріп, Ергепектінің елін шабуға аттандық, — дейді. Жалпақ балуан Бала бидің батыры екен, бір күні Бала би шақырып алып:

— Уа, Жалпақ! Ергенекті елімізді екі рет шапты. Бірінде мен тоналдым, бірінде сен тоналып едің: мен малымды бердім, сен жаныңды бердің. Жаныңды бергенің емей немене, қырық жетіні қырқа матап беріп отырған қалыңдығыңды бергенсің!.. Білетін бе едің? — дейді.

— Ол кезде сен жас едің, дұшпаннан кек алу былай тұрсып жауға өзің кездесіп қалып, астындағы тайыңды

беріп әрең құтылған болатынсың... Қазір сен Жалпақ балуан атандың, ол кенті қалай ұмытып жүрсің?..— дейді.

Ол кезде өзгеге шыдаса да, намысқа шыдаған ба, Жалпақ балуан ұшып тұра келіп:

— Би, маңдайда бір қара таңбам бар екенін білмей жүр екемін: қалыңдық сенікі емес, басқавікі деуші еді. Астымнан атымды алғапда алты-ақ жаста едім... Жеңсем, жауды алам, жеңілсем, жауда қалам, атандым сәрсенбінің сәтіне!— дейді де, жүре береді Жалпақ балуан...

— Тоқта батыр!— деп, Бала би тоқтатыпты да, былай депті:

— Баруын барасың, елін де шабарсың. Бірақ қатып боп қалған қалыңдықтың қызығына түсіп кетпей, жер қайысқан қалың жылқыға да көзіңді саларсың,— дейді.

— ...Сонымен сақадай сайланған қырық жігіт маңдайды батысқа қойып, төскейді үзенгіге ала тартып жөнелдік,— дейді.

Жалпақ жаурыны қақпақтай, жұдырығы тоқпақтай, сыртынан қарағанда құйған пештей болып, оқ бойы алдымызда отырады, астында сары қасқа аты бар, шекіп тастап, оқтаудай ойнап, кпиктей орғып келеді. Бөкен жортқан ат өмірде үзеңгілесе алмайды...

Алты қонып жетіншіге асқан күні, қоңыр іңір кезі еді:

— Осы бір тегіп адам болмаған шығар... Түнейік осы молаға,— деп, Жалпақ балуан атынан секіріп түсе қалды,— дейді...

— Түстік... Айналасы алпыс қадам, үлкен қара мола екен. Маңдайында жазуы бар. Қырқымыздың бірде-біріміз қара танымайды екеміз ғой, жазуды айыра алмадық,— дейді.

— Соны ойлағанда балалардың оқығанын ішім ұнатып отырады. Үезге шамасы келмесе де, болысқа арам бауыздатпас па екен деп ойлаймын да баяғы...— деп, Әйтілес қарт бір күрсініп:

— Құрт берші балаларға!— дейді кемпіріне.

— Шақпақ шағып, тоз тұтатып, от жақтық. Қақтаулы қапқыштан бір-екі қаптық та, ер жастанып, тоқым төсеніп жаттық та қалдық...

Үркер жамбасқа келіп, сұлу Шолпан маңдайға таянғанда, Жалпақ батыр атып тұра келіп:

— Жігіттер, төс айылды бос, артқы айылды аямай тартыңдар... Күп найза бойы көтерілген кезде не қалың

жауға, не қалың жылқыға кездесерміз... Менің тілегім болса, жауға кездесерміз. Бидің тілегі болса, жылқыға кездесерміз: жылқыға да көзің сал деп еді. Ай, соның тілегі болар-ақ... деді, — дейді.

— Батыр мұны неден болжады десек, сары қасқа ат құлағымен алысты нұсқап тартып тұр екен... Тартып кеп кеттік! — дейді.

— Қатып қалған саңдақтар ұршықтай ойнап, бөкендей бүктетіліп, жер сүзгілеп, ауыздықты қарш-қарш шайнайды. Күн де шанышқақтап найза бойы көтерілді, ойдықырды алып жатқан қалың жылқыға біз де келіп кірдік, — дейді.

— «Жошыбайлап» біз де жылқыға тиістік. Екі салт жылқыдан сытылып, төскейге бет қойып, тартып та берді — қумадық, — дейді.

— Жылқының бір шетін төңкеріп қиқулап келе жатқанымызда, бота көз бір қыз тезек арқалап қосқа қарай жүгіріп келеді екен, өн бойым ұйып қоя берді, — дейді. Астымда «құлан тұяқ құдай көк» деген атым бар (ол кездегі адам құдайды біле ме!..), сыдыртып келіп қызды іліп алып, артыма мінгестіріп-ақ алдым. Екі қолып белбеуіме қыстыра тастап, кете бердім. Шашын жайын, «құлыншағымдаған» шешесінің даусы ғана естіліп қалды... Ол дауыс маған шаққан масадай да білінген жоқ, — дейді.

Әлден уақытта құрық үстіне құрық жаудырып, ну жылқыны піріп, бетін түзеп, екі қырдың астына түсірдік-ау!.. Сол кезде Жалпақ балуан менің артымдағы қызды көріп, батырдың салғырт көңілі ауып кетті білем:

— Сауға, деді саң етіп, — дейді.

— Сауғаңа жараса, не арманы бар, ал батыр! — дедім.

— Қатарласып келіп қыздың маңдайынан сипап, толқынды қара шашынан бір сүйді де, жүре берді. Манадап оты өзегіме өтіп келе жатқан қыз, содан кейін арқама жабысқан көлбақаға ұсап сұп-суық болып сала берді... — дейді.

Жылқының денін бөліп әкеттік-ау деймін. Төңкеріліп айдатпай келеді. Анда-санда енесінің бауырында шұрқыраған құлын-тай қақтығып құлап, қалып та келеді.

Жылқының жатқан жерінен жарты көш шыққан кезде артымыздан жұлындай болып бір қара көрінді. Аққан жұлдыз ба дерсің, көзді ашып-жұмғанша келіп араласып та қалды. Көпті көрген көне жылқышы екен, басқамызға

қайрылмай түп-тура Жалпақ балуанның шылбырына орала түсіп:

— Байды шапқаның шапқан, малды алғаның алған, жылқышының жалғыз қызын қайтесің, батыр... Еркек десең, өзімді әкет, қызымды қайтарып бер. Сорлы анасы аңырап қалды ғой. Тар құрсағын кеңейткен, тас емшегің жібіткен жалғыз еді,— деуі қалай?

— Батыр оны елең қылсын ба, мырс етіп күледі де, қасында келе жатқан Кейкі деген жігітке неқ қағады. Кейкі қандай албырт, жылқышыпы жалбағайдай жұлып алады да, айналдырып-айналдырып лақтырып жібереді де, тобылғы торы бесті киіктей орғып ойнап шыға береді. Екі-үш жігіт қуып беріп еді, қарайлатпады: жылқышыны әкеп беріп қайтайын деген немеше, құйрығын шаншып алып бір-ақ тартты...— дейді.

— Артымдағы қыз еңіреп жіберді де, белімдегі білегін суырып-ақ алды. Алдыма алып анықтап қарасам, мөлдіреген бота көзінен меруерт жасы барлап-ақ кеткен екен... Адам баласының қызғалдақтай үлбіреген сұлуы бола береді екен, қарысып қалған білегіммен құшақтауға аядым,— дейді (Жанайдың да қолы қатты кісі еді).

Тағы да қозы көш жер кеттік. Жылқышы өлі ме, тірі ме,— көңілімізде көлеңке де қалған жоқ. Айғайға жылқы баласы қандай желігеді, тасыр-тұсыр қырылып келеді...

Бір мезгілде артқа қарасақ, тұйғындай түйіліп, жұлдыздай ағып, артымыздан бір қара тағы келіп қалған екен!..

— Ау, тоссандаршы!— дегенше болған жоқ, орап алдымызға шықты. Тек ағараңдаған бірдемені ғана көріп қалдық.

— Апатайым-ай! Сор айдап әкелді ме!— деді артымдағы қыз.

— Астында манағы торы бесті, әлгі жылқышының әйелі, артымдағы қыздың анасы екен!— дейді. Қықулап жылқының оң жағына бір, сол жағына бір шықты да, айналып барып алдына түсіп, оң жаққа қарай тарта кеп жөнелді,— дейді. Жылқы да оның соңынан еріп, шығысқа қарай салуы қалай?

— Біз былай қайырамыз, жылқы олай қашады. Торы бесті маңайлатпады. Найза суырып, сойыл сілтейтін жерге келтірмейді. Әлденеше рет жылқыны бұрып алдық. Жылқы бет-бетімен жарыла қашты. Құрық үстіне сойыл жаудырып бұрмаласақ та болмады, бір бүйірде жатқан

өзеннің жалғыз есік кең аралына қалың жылқы келді де енді,— дейді. Аралға енгесін, қалың жылқы айдаптапты...

Аралдың ортасында бір төбе бар екен, әлгі әйел соған шығып алып, жаулығын бұлғап, бәрімізді шақыруы бар емес пе!... Шаншып-ақ тастаймыз ғой деп төніп келгенде:

— Менің атым әйел, мына қыздың анасымын! Бәрің де анадан тудыңдар! Анамен алыспайды да, атыспайды да. Нең бар еді менің жалғызымда? Кел, ботам өзіме!— дегенде, қолымдағы қыздың қалай ыршып кеткенін білмеймін, секіріп барып шешесінің мойнына асылды,— дейді. Терімізге сыймай, қабағымыздан қан жауып тұрған бізде жұмысы да жоқ, шешесі қызын, қызы шешесін жұбатып, өзді-өзі болды да қалды. Сол кезде манағы Кейкі шыдамай кетіп:

— Батыр, лұқсат етсең, екеуін екі тайға теңдеп алып жүрейін. Қызы қатынға, шешесі отынға жарар,— дейді.

Жалпақ Кейкіге қарап, алақандай көзін бір төңкерелді де:

— Жаным, сен не еткен жансың? Сені қазақтың қатыны шығар да, өзімді батыры шығар деп ойлаймын... Жөніңді айтшы!— дейді әйелге.

— Батыр, атыңнан түс! Артыңнан қуып келетін ешкім де жоқ. Сен бұл елді шабуға келсең, бұл ел де басқа бір елді шабуға кеткен. Асықпай-ақ айдап бар, жауабын да асықпай берерсің!— дейді әйел Жалпақ балуанға.

Содан кейін бәріміз де аттан түсіп, төбені айнала отырдық.

— Бұл қар қатынның қай шатасқанын тыңдайын деп отыр, деп бәріміз Жалпаққа ренжідік,— дейді.

Аздан соң әйел құшағындағы қызды босатады да, соңына кіріседі:

— Мен мына қыздың шешесімін. Қызым қазір он бес-те. Дәл қызымның жасында өзім де сергелдепте ұшырап едім. Соның суық ызғары табанымнан, қара таңбасы маңдайымнан әлі кеткен жоқ...

Елім дейтін елім бар дейсің бе: сай сағалап, өзен жағалап жүретін төрт үйлі бір ауыл болыпты, сол ауылда Соңар дегеннің қызы едім... Қай ел екенін білмеймін, елсізде туғыр Бала би деген баласын сүндеттетіп той істеп, ат шаптырғанда бас бәйгеге құл бастатқан тоғыз, бас балуанға күң бастатқан тоғыз тігіпті. Бәйгеге өз қызын берсін бе, айнала қыз іздепті...

Әкем арбасын жөндеп, шешем көжесін қайнатып жатыр еді, он шақты салт атты сау ете түсті:

— Жігіттер, жол болсын!— деп, әкем жолай айтқанда:

— Жол болмаса болмасын, қыз болсын!— деп, қосқа сүйеніп тұрған мені қағып алды да, шауып кете берді...

Ертеңіне шапқан ат, күрескен балуанның қызығы біткесін жабулы нарға мінгізді де, мені бәйгеге беріп жіберді. Күреске түсіп, мені бәйгесіне алған Байсары деген балуан екен, еліне келгесін Күлтеке деген байыча байлады. Күлтеке бай мені бір құлына атастырды да, екеумізді де сауынға салды. Онда көп жыл тұрдым... Екі жылдан соң Күлтеке қызын ұзатып, той жасағанда, екінші аттың бәйгесіне тігіліп (алғашқы жолы бас бәйгеге тігілген әкем), осы өздерің шапқан Сары деген байдың қолына көштім. Маған атастырған құл бас бәйгеге тігіліп, басқа бір елге кетті. Сары байдың Қайрақ деген жылқышысы бар екен:

— Өмірінде босағанда болайық,— деп байдан сұрап, мені қатындыққа алды.

— Бірің жылқышы, бірің сауыншы болып жүре тұрыңдар, кейін босатармын,— деп еді Сары бай. Содан бері он бес жыл өтті. Байым бүгін өліп босанды, өзім осы орталарында отырған. Күндіктің ұзын құрығы сарт етіп қызыма түсе қалғасын, соңдарыңнан қуып келіп тұрмын! Негып қорықпай қуып келдің демендер: он бесімде өзім де тап осы қызымдай едім; сендердің қолдарыңда кетсе, енді он бес жылдан соң қызым да тап қазіргі мендей болмай ма? Мен үшін бұдан артық қорқынып та жоқ, қорлық та жоқ. Сол мені айдап әкелген! Берсеңдер, тірі алып қайтам, бермесеңдер, өлі алып қайтам!— дейді.

— Мана әйелді асап қоярдай боп тұрған жігіттер құлағымыз салбырап, күмілжи беріппіз, не сұрау, не жауап бере алмай, жерді шұқи бердік,— дейді. Әйел оны сезе қояды да:

Тең теңімен деп, он бес жыл отасқан байым еді, сүйегін жолда көрдім. Білектің күшін, найзаның ұшын не күші теңдеске, не нығы теңдеске жұмсаған жоқсыңдар. Жағаласқан жау емес, жалбарынған сор емес пе еді, оның құпын қалай өтейсіңдер?.. Құлынға қосақтап қызымды әкетіп барасыңдар, бұларың да не ерлікке, не әділдікке жанаспайды. Ең мықтағанда еліңе бір күң апарып қосасыңдар. Қызым сендерге барса, күң болады, өзіммен қалса, тым болмағанда өз етегімде еркін еркелейді. Сондықтап қызымды алып қайтам!— депті.

Өмірінде әйелден мұндай сөз естімеген әумесер Кейін былай депті сонда:

— Әйел еркекке қатындыққа жаралған. Біздің далада одан басқа не бігіреді, олар? Қызды сатып алсаң да қатын, тартып алсаң да қатын... Жігіттер, мына қатынның сөзін қойдырып, өзін де ала жүрейік. Теретіп тезек біздің елде де бар!— дейді.

Манадан ойға көміліп, тұнжырап отырған Жалпақ таудан құлағандай құлап отыр екен. Ұшып тұра келіп сары қасқа атын әлгі әйелге тоса береді де:

— Өз бойымнан бере алатын айыбым осы-ақ, жеңгей. Олқысыпбай ала көр. Күндіктен босанғың келсе, мына жылқыдан қалағаныңша ал да, жердің шетіне дейін көше бер. Бірақ жер жүзінде күндік пен құлдық жоқ ел бар дегенді естігенім жоқ еді, сондықтан өзіме еріңдер: қанаттыға қақтырмайын, тұмсықтыға шоқыттырмайын!— дейді. Сонда әйел тұрып:

— Осы жылқының қаншасы өздеріңе тиенді?— деп сұрайды батырдан.

— Кім біледі, біреуі де тимес... Оны би біледі...— дейді Жалпақ балуан.

— Ендеше, жылқы да ал деме, атыңды да берме, саған ере алмаймын да: сен де еліңе жеткенше ғана ерікті батырсың, еліңе барғасын сен де еркіңнен айрыласың: не байдың, не бидің сойылы боп қаласың. Батыр-балуанды көріп жүрміз ғой. Сені батыр деп жұмсайды да, мені қатып деп жұмсайды: айырмасы осы-ақ. Бірақ сенің еркің менікінен еркін болмайды. Солай емес пе, батыр?— дейді әйел.

Жалпақ тағы да мойнын салбыратып отырады да:

— Біз даланың ессіз есерлеріміз ғой. Көзге тұрткенде ғана селк етеміз. Көзге тұртпесе көрмейміз. Сеп көзімнің оқырасын алып, шымылдығын аштың. Әлгінде ғана қызыңды сауғаға алып, кең өмірімнің азғана ойыншығы етермін деп ем. Енді одан қайттым. Өз еркім өзімде тұрғанда, мен де бір адамға ерік берейін, қыз сенікі. Желден де еркін өмір сүріңдер!— дейді.

— Бишараның боз көйлегі жырым-жырым. Қолдары қарғаның тұяғындай қап-қара! Ерні қырық тілінген, жарық-жарық. Бірақ түйілген қабағынан, от жанған көзінен жаның шошырлық. Жалынған жоқ, сасқан жоқ, қырық жігітті билеп әкетті,— дейді.

Жалпақтың соңғы сөзін естуі-ақ мұң екен, бірі сары атқа, бірі торы бестіге мініп, екі әйел ойнап шыға берді.

Бір кезде әйел, сары қасқа атты қалт тоқтатып, артына бұрылып:

— Керей деген ел көрсендер, сәлем айт, Жалпақ деген батыр көрсендер, сәлем айт!— деді де жөнеле берді. Әйелді аттандырған бойы тұра кеп тұрған Жалпақ балуан гүрс етіп құлап түсті. Біз де сонда ғана есімізді жиыппыз. Айттып-айтып не керек, жылқы да қалып, Жалпақтың сүйегін елге әрең жеткіздік,— дейді.

— Шіркін, әйелдің де әйелі екен,— деп, Жанай балуан ылғи айтатын еді,— деп, Әйтiлес қарт сақалын тағы бір салалап қоятын еді...

Балалар манадан бері тынып қалғандарын енді ғана білгендей:

— Рәсірә, рәсірі, рәтүре, рәрірә...— деп, қайта шулашып кетер еді.

‘АШЫНҒАН АНА’

қонайын деп едім,— деді есіктен бір жалбажұлба әйел кіріп келді де.

Жағы суалған. Бет-аузын айғыздап тілген ешкім маңдайы мен екі көзінің құйрығында түйісіп жүлдімзданып тұр. Ағарған әжім сызықтарының әрқайсысы бір-ақ тілектің ізі екенін ешкім аңғарған жоқ. Жарылған еріндерін тас жұмыш алып, үй иесіне от шашқан қара көзін қадады да, жауап күтті.

Жырым-жырым жеңінен білегіне дейін көрінген қайыптай қап-қара қолын көсеу ме дерсің. Мүйіздей қара саусағының біріндегі күміс сақина өзгеше жарқырап көзге ұрады.

— Қай жақтікі боласыз?— деді үй иесі, әйелдің батылдығын ұнатпай. Оның үстіне, көр көзділеу адам «қонайын деп едім» дегенді жақтырмады. Әйелдің қажыған жан, қалжыраған жайын ұға алмады.

— Сендей үй биқештері қайнынан басқа елді білмейтін. Айтсам да біле қоймассың. Айтсам кейін айтармын, әуелі «қон» деген сөзіңді айтсайшы!— деді әйел манағыдан қорі де батымырақ түрде.

Үй пәсі кесек сөздерден бастырылып қалды білем, қа-
йыра жауап бере алмай:

— Қонам десең енді...— деп былжырады да, өз әйеліне
қарады. Оның қыпылықтаған көздері «мына бөледен сен
құтқармасаң, маған от шашып жібере ме, қайтеді...» деп
тұрды әйеліне.

— Е, қонсын. Қоныңыз,— деп, әйелі меймапдостық
көрсетті.

Қыр арқасы мен жағасынап басқа дымы қалмаған
құп-қу қамзолып босағаға іле тастады да, келген әйел ко-
сеудей қолып отқа қақтап жатып:

— Тоңып келдім. Алыстап келем, сорлы басым!— деді.

Бастапқы сөзден беті қайтып қалған үй пәсі күбжеңдел
сөйлескісі келген пішін көрсетті де, еш пәрсе сұрай алма-
ды. Көгендегі қозыдай болып отқа төніп отырған балалар
қорқып, кейін шегініп кетті. Үй әйелі жалма-жан бір тос-
таған ұнды алып илей бастады да, әрі-бері қыбыжықтап
отырып:

— Сыңайласым, арып-шаршаған адам көрінесің, көзі-
міз үйренсін, жөніңді айта отыр.— деді.

— Айтам, шырағым, айтам. Мына үй қояңның тауы
шағылып, жаны жасып қалды білем. Мені бір мыстан
кемпір деп отыр ғой. сірә!— деп, самайына түскен қара
бурыл шашын құлағынап асырып қайырып тастады да,
сөзіне кірісті:

— Қаладан келем, шырағым!.. Шыққалы он күн болды.
Жоғарғы Арғын, Бәден ауылынікімін. Көптен жесір адам-
мын. Доңыздың ашаршылығына байымды берсем де, арқа-
лап жүріп жалғыз баламды алып қалып едім. Сол балам
үшін он жеті ай түрмесін де көріп келе жатырмын...— деп,
бір күрсініп қойды.

Үй әйелі нан баттасқап қолымен самай шашып жинай
беріп бір «сылп» деді де, қолын көтерген бойы аузын ашып
қатып қалды.

— Бала анаың бауыр еті ғой, отқа да, суға да сүйреп
салады екен. Өзегіңнен үзіліп түскен балаң үшін қалай
отқа түспессің? Былтыр әлі солдат алатында жалғыз ұлым
он бесте еді. Алтыбас деген байдың сиырып бағуға жара-
ғалы екі-ақ жыл болған. Екі жылдап соң:

— Қарағым, екі жылғы табан ақыда бірдеңе берсе,
алып кел деп балама тапсырсам:

— Сауып отырған сиырдың сүтін ақтап жүрсің!— деп,
әлгі Алтыбас ит дым бермегені ғой.

Жиырма бірге келген баласы болыс еді. Оңбаған неменің көзі құтырған иттің көзіндей екі түрлі болып, бірі тарғылданып, бір қанталап тұрған, шашы үрпиген бір пәле еді өзі шақылдаған. Байдың баласы бөрінің бөлтірігіндей келетін әдеті ғой.

— Ақы бермесең кетем,— деген баламды жонып, сыртын бірдей ғып сойып салыпты. Содан соң балам қашып үйге келген.

— Е, бұл белгілі жай ғой. Ақысын ала алмаған жалғыз менің балам ба, тәңірі!— деп, әйел аз тоқтап, қайта сөйлеп кетті:

— Сөйтіп отырғанымызда, солдат алатыны шықпас па... Аттының қамшысы, жаяудың таяғы қашан да бізге тиеді ғой.

— Қапия қатынның баласы да ілігіпті,— деп дүпк ете түсті.

— Қой менің балам жас емес пе?— дейім. Жаманат отірік бола ма, балам ілікті де кетті... Жұртпен көрген ұлы той, әуелі отыра бердім. Баламның жастығына ішім ауырса да, жұрттың барлық бозбаласы барады дегенсін, жалғыз елде қалып, үйірге салушы ма ем, барсын, дедім.

Солдат бермейміз деп азамат атқа мінгенде, менің қарғатайым да бір тайға мініп далбаңдап шауып жүрді...

Күн өтті, ай өтті. Бір уақытта елдің іші алатайдай бөлініп адам басы дал болды да қалды. Жылағанда басы қазандай болған қатындардың біразы үн-түн жоқ, басыла қалды. Бірге жыласып, патшаны бірге сілесетін қатындарым қоя қойыпты. Мұңдасайын деп маңына барсам:

— Қайтесіңдер, құдайдан күтіңдер,— дейді де теріс айналып кетеді.

Сұрастырсам, біз секілді құрым түндіктен басқашып көбі-ақ баласын босатып алған екен. Баласы босағандар кәдуілгідей бөлектеп, іргесін аулаққа салып, жүре сөйлеседі. Көрінгеннің көзіне қарап:

— Ағайын, маған да жәрдем берсеңдерші. Жасы толмаған жалғызым көлденең ілігіп тұр ғой...— десем:

— Құдайдың салғанын күтуден басқа не шара бар...— деп етегімнен тартады.

Тамам таз бен ақсақ, шолақтың арасында біздей сорлының баласы ғана солдатқа баратын болыпты...

Салып болысқа бардым. Көз жасымды көлдей төгіп болыстың әкесіне жалындым:

— Өмірімде есігіңнен алмайын. Тек қана солдаттап

аман алып қал. Бұғанасы қатпаған жас бала арам өледі ғой,— дедім.

— Малымның санынан алған адамымның саны асып барады. Ала алмаймын,— деді.

Керілген кермның жас қатыны бар еді.

— Қара үйге бар. Бұл үйге кісі келеді,— деп айдап шықты.

— Меп кісі емей, итпін бе дейін деп кеудем бір қозып тұрды да, айта алмадым, шығып кеттім.

Алтыбас деп жай атанды деймісің, бұған менің өкімім өтпес дедім.

Одан шығып болыс баласына жалындым.

— Ел бассыз, қатын байсыз қалмас, барсын. Балаңның жасын қате жаздырған байыңнан көр!— деді де, пошта-байына «мына қатынды шығар» дегендей ым қақты.

Ауылнай, билеріне де барам. Хатшыға да жалынам. Жылай-жылай құрғыр көз суалуға да айналды: жәрдем түгіл, сөзімді тыңдайтын да адам жоқ.

— Е, барсын. Шошқа етін жеп жақсы боп келеді,— деп, хатшы келеке қылады.

— Өзің әлі байдан қалған қатын емес екенсің, балаңнан ұялып жүрген шығарсың. Өрісің кеңиді, барсын,— деді, болыстың қасынан қалмайтын бір қара сақал.

— Алдияр, құлдық, мырзалар-ау, балам он бесте-ақ қой, көлденең күйдірмесендерші. Бір ат, бір сиырым бар, соны алыңдар, баламды босатыңдар,— дейім. Ешкім айпалып та қарамайды. Бір ат, бір сиыр параға жараудан қалған екен...

Сонымен болыстың маңайында бір жеті шарлап жүрдім. Қараша үйлерді жағалап айран-шалап ішем. Кейде біреуіне қонам, кей күні кез келген арбаның астына жатып шығам.

Бір күні Алтыбас байдың тезек арбасының қасында жатыр ем, біреу келіп арқамнан құшақтай алды. Іс-міс жоқ қаусырып әкетіп барады. Адам ба, сиыр ма, жұмысы жоқ, өңмәдеп басып барады. Ұшып тұра келсем, әлгі болыстың қасында жүретін қара сақал екен. Аяғым аузына тиіп кетті білем...

— Жетім қыздан жесір қатын жақсы дөп ем, бақыр басыңды алтын табаққа салайын десем...— деп телміріп отыр. Кеудеден итеріп кеп қалып ем, ыңқ етіп шалқасынан түсті. Тұра салып білегін білеулеп келе жатыр.

— Әй, қара сақал! Тек тгіп қара, қолыңда өлем!— деп, анадай жерде жатқан балтаны көтеріп-ақ алдым. Ұялды білем:

— Ой, қап жауғыр қаншық, — деп жүре берді.

Қуң болып құмығып қалған жанбыз ғой, қанша ашулапсам да балтаны жұмсай алмадым...

Баламды босатар емес. Өзімді әбден сықаққа айналдырып болды. Көлденең қамшы қыстырып, шырт түкіріп жүргендердің бәріне жалынам.

— Балацды қоя тұршы...— деп мазақ қылады. Несін жасырайын мен бір кезде «Айна көз» атанған сұлу өдім, кейде сұлулық та сорыңа бітеді!

Енді қайтем? Қаныма қарайып болдым. Бірақ қолымнан ештеңе келер емес. Тор байталға мініп балам келіп еді.

— Апа, қайтесің, еріккен жұртқа ойыншық болып. Бүйтіп сені сықаққа салғанша, солдатына-ақ барам. Қайт үйге!— деді.

— Оның мені сықақтағанға күйіп-пісіп жүргені өзегімді өртей түсті...

Баламды ертіп алып болыстың үйіне тағы бір келдім. Баламның жастығын көздеріне көрсетіп, бар тілегімді де айтайын, алғыс-қарғысымды да аямайын деп келдім.

Алдында қымыз, ақ жастыққа шынтақтап болыс жатыр. Қымызын аузына апара беріп қара сақал маған бұқадай төне қарады:

— Би-еке, тағы келді ғой байғұс... Сұбабын ал... Бала-ны кейін көрерміз...— деп, жап-жас бала болыс маған қарады. Мұндай арыздықты бірінші рет естігендей өдім. Балам құлағын басып ата жөнелді.

— Біз көрмей-ақ қояйық. Өзін бір айға қаратып алшы!— деді болыс, мен бұрылып есіктен шыққанша.

Далаға шықсам, балам байталына мініп алып шауып барады екен. Шешесін қорлағанға шыдай да алмаған, қолынан келері де жоқ... Көзім қарауытып, теңселіп тұрып қалдым. Құдайдың дес берісінде, екі құлағын дірілдетіп үстіне бас салған бір табақ ет көтеріп поштабай келе жатыр екен. Табақтың шетінде жалтырап жатқан сар кездікке көзім түсе қалды. Ар жағын өзім де анық білмеймін...

Өзім көзім қарайып, обалымды пышаққа артып, қанымды шашайын деп жүрген адам, сар кездікті жұлып алып, жүгіріп келіп шалқасынан жатқан болыстың жұтқыншағынан салып кеп жібердім. Сағалатып тұрып өкпе тұстан та-

ғы бір-екі рет бұлғап-бұлғап алдым да, ұмтылдым-ай көп қара сақалға! Болысқа пышақ салып жатқанымда, көзі шарасынан шығып қара сақал қалшыған да қалған. Пышақты өзіне ала оқтанғанымда:

— Ойба... ойба...— деп, екі қолын ербелеңдете берді. Поштабайдың табағы қолынан жалп етіп жерге түскепін, тістері ақсып бастың домалап кеткенін бір көріп қалдым.

Көзіме қан толып кетті білем, еш нәрсені ашық көре алмадым. Қай жері екенін білмеймін, пышағымды екі-үш рет сұққыладым-ау дейім, қара сақалға да. Бірақ сүйенке тырс-тырс етіп, пышағым батпады. Соны ғана білем, содан соң талып кетіппін...

...Бір уақытта селк етіп көзімді ашып көп қалғанымда, көзіме үймелеген қара шыбын ду ете түсті. Көзім жыбыр-жыбыр етіп ашқызбайды. Көзімнен басқа жерім қорғасынмен құйып тастағандай, тұрайып десем, денемде өзіме бағынатын бір мүше қалмапты, бәрі бөтен. Қолымды көтеріп денемді барлайын десем, қолым тырп етпейді. Аяғымды қозғайын десем, аяғым өзімдікі емес...

Шалқамнан жатыр скем. Жап-жалтыр аспаннан басқа түк көрінбейді. Не оңға, не солға бұрыла алмаймын. Өзге денемнен айрылып, құр көзім ғана қалғандай... Түсім шығар деп біраз жаттым... Әлден уақытта аяқ жағымда бірлеменің ауырғаны білінді. Бірақ өз денем емес, қасымда жатқан біреудің денесінің ауырғаны маған білінеді екен дейім...

Жата-жата білдім-ау, естеп танғанша тепкілеп-тепкілеп, ауылдың сыртына керіп тастаған екен.

Денем түгел көрінеді. Бірақ бірде-бірінің жапы жоқ, бәрі бөген. Денемді бөлек-бөлек етіп шауып біріне-бірің қайтадан жалғап тастағандай қозғауға келмейді.

Есім түп ортасында жиналды. Аяусыз жан, қашша тепкілі көтеріп, енді маған соның мөлшерін айтып жатыр. Екі аяғымды екі қазыққа, екі қолымды екі қазыққа керіпті де, білек пен қызыл асықтан тастай қып тадып тастапты. Шашымды аттың құйрығындай бұрап-бұрап, бесінші қазыққа байлапты. Балам Бақыт көрер ме, өзі де бір жерде керіліп жатыр ма, менің жатқан жайым осылай екен. Тепкіден басқа не істегендерін білмеймін...

Жаны құрғырдың әлі шықпағанына көзім жеткеп соң, өлімсіреген дауыспен:

— Қарашығым, қайдасың...— дедім ыңырсып.

— Ит жанды ит тірілді ғой!— деп, қос қабаттаған қамшы бас-көзіме жауып кеп кетті...

Құрсын, құрғыр өмір, бейнеттің жеті атасын корді ғой бұл жұдырықтай бас. Бәрін айтсам, жүректерің ұшар. Мына жасық байың үйінен үркіп кетер, көзі бақырайып кетті ғой, қысқартайын...— деді әйел.

Содап соң ай жеті күн дегенде көрдей қараңғы, мұздай суық түрмеге анарып көмді де тастады ғой.

Босағалы бүгін он күн. Қыстыгүні патша түсіпті. Одан соң бір патша болыпты. Қазір бәлшебек деген жұрт билеп тұр қаланы деп, түрмеден шыққан соң естідім: өздерін тапп алмадым, бізді босатқан солар екен.

— Енді түрмеге бұрынғы түрмешілердің өздері жататын болады!— дейді олар.

— Түрмеден шықтым да, қарашығым қайда екен деп, сіге қарай ұшып келем. Сорлы балам мені қайдан іздей алысып. Өзім іздеп табам ғой деп, жүрегім алып ұшып келеді...— деді.

Алдына әлдеқашан қойылған шай мен жылы, жұқа нанға әйелдің қолы өлі бір тиген жоқ.

«Енді түрмеге түрмешілердің өздері жататын болады!» дегенде — «сен бұл сөзге түсінемісің?» дегендей, әйел үй несінің бетіне бір қарап еді, оның көзі төмен қарай жылт ете түсті.

Енді, міне «жүрегім алып ұшып келеді!» дегенде, көзінің қарашығында ойнаған от сәулесі ортада маздап тұрған оттың өзінен де артық жарқырап кетті. Іргеге бұққан балалар қозғала-қозғала әйелдің қасына келіп, тізесіне дө асылып, аузына да қарап қалыпты. Манадан бері «балам» деген сөзді әйел осы балалар жайында айтып отырғандай.

— Сендер үшін!— деп, ер әйел балалардың маңдайларынан бір-бір сипағанда, бұдан бұрын ешбір ана сипамағандай мейірім қанатының лебіндей өте майда тиді. Дауыл желінен түрілгендей үй несінің тымағының бір құлағы түріле бастапты...

Әйел түн бойы өмірінің қараңғы түкпірлеріп қазып, көп әлгіме айтты. Өмір өзін сондай сіліккен. Қазір бұл сондай орасан күшті. Енді өмірді өзі сілкіуге жарап қалған ана еді...

АНАНЫҢ АРАШАСЫ

алпы етек, жылауық күз емес, гүілдеген желді күз еді. Түндік біткен шаңырақты сабалап, қараша үйлер тозығы жеткендігін айтып, зар қақсап, сықыр-сықыр етеді. Бұрқырап түсе бастаған күзгі сары ала жапырақ ауыл қотанында жындай ойнақтайды. Қартайған, ескірген, күні өткеннің бәрі де зікір¹ салып тұрғандай.

Қызыл майдан² бұл ауылдардың үстіне енді ғана жақындап келе жатқан кезі. Үш күннен бері гүрілі естіле бастаған зеңбірек үніне ел құлағы әлі үйренген де жоқ. Зеңбірек үні оқта-текте оқыс гүр етіп қалғанда, төр алдында томаршадай болып, шарт жүгініп отырған кәрі молда:

— Алла деңіз...— деп қояды.

Жер дүңкілінен тұла бойының түгел берекесі кете бастаған үй несі Жұман бай:

— Жүрегім ауызға тығылып, ас батпай қойды,— деп жастықтай қампайған ішін басады. Жүрегім деп отырғаны кәдуілгі асқазаны екенін аңғармайды да. Ол қазанның олық тұрмайтынын да ұмытқан.

Кең көйлектің етегі арт жағынан жел үрген тауықтай түрліп кеткен Жәніш бәйбіше үйге кіре беріп:

— Басталды ғой тағы да!.. Бұл неменесі еді тынбайтын? Тарқамайды екен құмары?— деп, есік жақта тамақ ішіп отырған Жапардың тұмсығын қамзолының етегімен жайқай өтіп, төрге қарай беттеді. Жапардың дәл алдына шығып алып, екі тебініп, екі кебісін екі жаққа ұшырып жіберді де:

— Жапармысың, әлі тоймай отырған? Өзіңдей Оразалы жүр ғой таң сәріден бері отын тасып!— деп теріс айналды. Жапардың алдында тұрған айранның бетін қыл-қыбыр, жүн-жұрқа, шаң-тозаңға толтыра кеткенін байқамаған да сияқты. Кебіс табанынан ұшып келіп, айран бетіне шашыла түскен тезек сынығы құйрығын шошайтып, Жәніш бәйбішені нұсқағандай болады.

Мың қорлыққа шыдаса да, мың біріншіге шыдай алмай

¹ Зікір — бұл жерде: тіркес сөздерімен әбігерлік, үрейлік сарын мәнінде.

² Қызыл майдан — ақтарды ығыстырып келе жатқан қызылдар, қызыл өскерлер.

кеткен Жапар атып тұра беріп, алдындағы айранды аяғымен ақтара салды да, шығып жүре берді. Кізіз есік сарт етіп босағаны соққанда, ұйтқыған түтін келіп Жұманның жүзіне соқты. Үйде отырғандар үн шығарған жоқ.

— Бұл да бір кезек дүние шыар. Жина!— деді Жұмап әйеліне, көзімен ақтарылып жатқан айранды нұсқап. Бұл жайды жайып-шуатын адам өзі ғана екенін білетін кәрі молда:

— Алла деңіз...— деп, көзін бір жұмып қайта ашты да,— халайық, бұлт жоқта күннің күркірей беруі еш уақытта жай болған емес. Мұның ар жағында бір хикмат¹ барлығы бір алланың өзіне аян боларға керек,— деді.

Жел ойнаған қараша үйлерінен жылы үйге келіп біраз отырып кетуге келген ағайын үндеген жоқ. Мұның ар жағында: «Тағы бір рет құрмалдық² беру керек қой»,— деген сөз тұрғанын білетін жұрт, еш нәрсе аңғармағандай пішін көрсетіп, елеусіз қалдырды.

— Халықта бейіл жоқ,— деп, молдекең тағы бір басып өтіп еді, Жұман жүзін ағайынға бұрып:

— Е, бұзылып болды ғой бұл жұрт,— деп, ағайынға қашаннан бергі қалыптың шайқалып бара жатқанын аңғартқысы келді. Бірақ кезегін күтуде жүрген жұрт бұл ыңғайдан да ығысқан жоқ:

— Бейіл деген ең әуелі бар адамдарда болу керек қой...

— Кедей несімен бейілді болады. Көн тулақты күнде қаққанмен, шаңынан басқа несі бар шығатын?— десіп, бейілділік бетін Жұманның өзіне қарай бір аударып тастап:

— Біреудің түзелген беті біреуге бұзылғандай көрінеді. Оған жұрт айыпты болмайтын шығар!— деп, ызғар шөтін көрсетіп қойды.

— Хикмат бар, хикмат!— дейді кәрі молда, басқа еш нәрсе таба алмай.

— Хикмат бар дегеніңіз дұрыс болар. Бірақ кімнің оң жағынан, кімнің сол жағынан келерін кім білсін... Келе жатқанын іш сезеді,— деп, отырғандар өзара жымпысады.

Бұл шаққа дейін ашса, алақанында, жұмса, жұдырығында болып келген ағайыпның осы бір сөздерінде зіл жатқанын сезетін Жұман да үндей алмай қалды.

Күркіреу үдей түсіп келеді. Ертеңгі шуақ күннің ал-

¹ Хикмат — бұл жерде: молданың ұғымынша жасырын сыр.

² Құрмалдық — мал сойып «құдайға» жалбарылу.

дындағы кәрлі дауылдың түйілген қабағындай, сағат санап ызғар қосылып барады. Желді күз дауылға айналып келеді. Аунап тұрар, қайта жасарар ел көзін сол дауылға тігіп еді.

Ақ пен алаштың жазагер отряды тап осы кезде келіп, осы ауылдарға орнады.

— Ал кімнің оң жағынан, кімнің сол жағынан келген хикмат екенін көріңдер көздеріңмен! — деп, Жұман құлпырып қалды.

— Бар хикмат осы бола қоймас! — деп жұрт та сіресті.

Жазагер отрядтың бастығы офицер Антоновтың жүрген жері жылан жайлағандай болып қалатын. Ол жүріп өткен жердің жапырағы бір түнде қуарып, шаңдағы бір-ақ бұрқ етіп қалатын. Антоновты елдің ітіне дейін күндік жерден таниды, керек болса, елден бұрын иттер таниды. Антонов келе жатқанда, оқ пен қылышқа ілікпей қалған ит тұқымы болса, ағаш арасынан тұмсығын көрсеткен емес.

Антонов келіп қалғанда, бұрын араз ағайын бірінің үйіне бірі қалай кіріп кеткенін де білмей қалады. Үрейі ұшқан жұрт намазып да кез келген жерде оқып, кез келген жерінен аяқтай салады. Антонов аттанғанша, сенделген жұрттың есі жиналған емес. Сондықтан Антоновты жұрт «Ақ топалаң»¹ деп атап кетіп еді.

Ауыл үстінде тынбай ойнақтайтын сөздер — сиыр, есек, ит, шошқа болып басталады да, аяқ жағы баяғы бір ана сорлының атын былғап барып бітеді.

— Сүгінә² бит, сүгінә қәһәр соққыр! Ниңлік бір тоқтами сүгінәргә кирек соң, — деп кәрі молда ғана таңданады. Ол үшін бар ауыртпалық осында ғана сияқты.

Майдан жақындап қалған елге Антонов әдейі келген. Ондағы ойы майдан алдынан шығып, тым болмаса, қарғаша³ болу емес, ертең қызыл жалау астына жиналатын жұртты бір күн болса да қызыл жон қыла тұру еді. Бұл елдердің «теріс» ойлы азаматы түгелімен осы Антоновтың қолынан өтіп, түрмеде жатыр. Сондықтан ол қай үйдің түтіні қалай қарап ұшатынын да жақсы біледі.

Қызылдар жайындағы дәл анық хабар елге жіңішкелеп қана келетін еді де, екінші бұйірден қосыла кететін «ұзын

¹ Топалаң — індет, қырғып ауру.

² Сүгінә — (татарша) боқтайды, сөгеді.

³ Қарғаша — (тіреу) — бұл жерде: бөгеу, қарсы тұру мәнінде.

құлақ» ісіріп-кештіріп, өңін айналдырып әкететін. Антопов ашу үстінде сол хабардың шындығын ашып алды:

— Айлалы көздеріңді жұмбақтар өтірік! Анау келе жатқан қызылдарды әкепдей күтіп отырсыңдар. Бірақ біз де «қоштаспай» кетпейміз сендермен!— деген сөздерінен, жалпақ ел ақтардың біржола ауатындығын да аңдап қалды. Антоповтың бұдан арғы сөздері адам ұятын қанша былған жатса да, ел оған құлақ асқан жоқ. Күнәсіз ел күзгі сонаның шағуы ащы болатын деген үлкен қорытынды жасалды да, сол жорамалын тас түйіне шыдаммен күтті.

Антопов қашанғы әдеті бойынша, әр үйдің адамын түгел далаға айдап тастап, барлық үйді өз қарамағына қаратып алды. Содан соң, өз қорасына бара жатқандай-ақ алшандай басып, қотандағы қойға кірді. Әр қотанда үркердей үйме-жүйме боп, әр ауылдың азғана қойы тұр да, ішіп-де оңдаған ақ әскер жүр. Мұның аяғы немен тынары тек қойлар ғана ұғына алмай тұрған сияқты.

Есік алдына Нағима шешейдің көк қошқары да келіп қалды. Бір әскер жетелеп, енді біреуі артынан итермелеп келеді. Арба астына ықтырма жасап жатқан Нағима бері бұрылды да:

— Қошқарды қоя беріңдер. Орнына қой әкеп берейін. Қошқар еті жеуге жақсы болмайды,— деді.

— Немене?

— Қой берейін, қошқарды жіберіңдер,— деді Нағима жақындай беріп.

— Ә... жібер деймісің... жарайды. Жіберейік...

Қошқарды жетелеп келе жатқан солдат:

— Әрине, кемпір дұрыс айтады. Қошқар еті сасық болады,— деп қошқарды босата бергенде, артта келе жатқан офицердің қылышы да бата берген күн көзіне шарғылысып, қып-қызыл болып жарқ ете түсті: қошқардың басы жерге бірдеп топ ете түсті де, денесі бір-екі рет орғып барып құлады. Офицердің бұл «шеберлігіне» қасындағы солдаты да қызыққан жоқ.

— Аршыт, салдыр қазанға!

Жұманның үйінің алдында тұрып, офицер Антонов қапа қарқ-қарқ күлді:

— Жарайсың, Рудаков.

— Ыза болған Нағима шешей қазанға қошқардың аталық мүшелерін де түгел тастап жіберіп:

— Жегің келгені осы болса, жей ғой? Қошқардың «бүйрегіне» тісің өтпей жүрсе, өз обалың өзіңе!— деді ішінен.

Ертегіне қылмысына мәз болған жазагерлер қорғансыз ауылды қалай қорлағандарына қарқ-қарқ күлісіп, түс ауа аттанып кетті.

Қаңғырып, қаусап қараша ауыл да қала берді.

— Аптоповты ерегістіретін осы елдің өзі ғой... Әйтпесе, бізге неге тимейді? Бұл өзі ессіз жігіт емес!— деп, Жұман бай ағайынға көңіл айтып отыр.— Е, мал орпы толар, жан аман қалғанын айт...— деп қояды.

Автонов бұл жолы он алты-ақ ат әкетті. Жарлының жалғыз атын тартып алып жатқанда, Жұман бай «жан ашыр» сөзге де барып қалған:

— Өттең, жылқының жайлауда болғанын көрдің бе... Әйтпегенде,— деп барып, «өзім-ақ беріп жіберетін едім» дегенді айта алған жоқ-ты. Оның ендігі көңіл айтқаны да ешкімнің құлағына енген жоқ.

Жазагер Автонов бір бел асып түсе бергенде-ақ ауылға барлауда жүрген қызыл әскер келді. Бұл ауыл бұларды бүгін ғана көріп тұрса да, олар ауылды талай көрген еді. Сондықтан «ұзын құлақтың» бөріктіріп әкеліп жүрген мың өсегінің біреуі аныққа шықпай қалды.

— Рұқсат па, азамат? Біздің азғана айналыс жасағымыз келіп еді осы ауылда,— деді, былғары киімді, ұзын бойлы, қырма сақалды жігіт, есік алдында тұрған Жапарға.

Қарулы адамдардың рұқсат сұрағанын ауыл бірінші рет естіп тұр. «Азамат» деген сөз тіпті жаңа! Жапар напарпанбасын да, дұрыс естігенін де, қате естігенін де анық айыра алмай, азғана аңырып қалып еді, жаңағы жігіт жымнып күліп:

— Жолдас!— деді, азғана бұза сөйлеп,— жолдас, біз жаңағы отрядты көрдік. Бассыздық ізі ауыл айпаласында әлі сайрап жатыр... біз азғана аялдап, аттанатын жұмысымыз бар. Рұқсат қой, жолдас?

— Жапар «рұқсат» деудің орнына:

— Иә, жолдас, жолдас!— деді.

Екінші бір қызыл әскерлер аттан түсе қалып, Пағпмаға келіп:

— Шеше!— деді.— Шеше, суыңыз бар ма?

Сол кезде ауыл сыртында мылтық бір шаңқ етіп қалды. Автонов мына барлаушыларды көріп қалды ма, әлде ауылда қалған тағы бір «арманы» болып қайта оралды ма, әйтеуір жалаң қылыштары жалт-жұлт жалақтап, ауылға қарай қайта құлай берген екен. Әуелі ұбақ-шұбақ, опыртопыр келе жатқан атты әскер жақындай келе ауылды екі

жағынан орап алатын ыңғай көрсетті. Азғана абайлап алды да, қызыл барлаушылар да аттарына мініп, шоқ ағашты беттеріне ұстай, шауып жөнелді.

Ауылға ең алғаш келген бес қызыл жауынгерден төрт әдемі сөз қалды:

— Рұқсат па?

— Жолдас...

— Азаматж

— Шеше...

Бұл — қара түндікті қазақ даласының бірінші рет өз құлағымен естіген теңдік, бауырмалдық сөздері еді.

Ағашты жаңғырта, ашық аспанды найзағайдай тіліп, оқтар ағып барады. Шоқ ағашқа жете бергенде, бес қызыл әскердің біреуі аттан ұшып кетті. Ұзын тобылғы торы ат несінен айрылып, қалған төртеуінің артынан салып барады. Қуғыншы қолы екі жақтан орап, төрт қызыл әскерді түгел ортаға алуға байлаған сияқты. Құлаған қызыл әскер басын бір көтеріп алды да, қайта құлады. Епді ақырындап ағашқа қарай жылжып барады:

— Ұш, Жапар! Шоқ ағаш пана бола ала ма, байғұс балаға, қалыңға апарып жасыр. «Үйшікке, үйшікке!» — деді Нағима, есік алдынан көріп тұрып. Жапар да екі айтқызыған жоқ...

Қашқандар да, қуғандар да қара үзіп, көрінбей кетті. Апда-саңда бір шаңқ еткен мылтық даусы да әлсіреп қана келеді.

Жұман есік алдына шығып:

— Әй, әй, қатын! Байыңның түрмеде жатқаны аз болып жүр ме саған? Ендігі арманың балаң екеуің бірге кету ме еді түрмеге? Нең бар еді сенің бәлеге соқтығып. Есіңде болсын, өз мойныңмен көтересің, — деді Нағимаға.

Нағима ана еш нәрсені естімегендей, Жұманға бұрылып қараған да жоқ. Тек қана баласының әрбір адымын санап тұрғандай, көзі шоқ ағашқа қадалып қалыпты.

— Орыс пен орыстың арасына осы елден сеп ара түсетін болғаның да! — деді де, Жұман үйіне кіріп кетті. Ондағы ойы еш нәрсеге куә болмау еді.

Баласына да, өзіне де қауіп төнерін Нағима ана буалдыр ғана сезінетін сияқты. Бұл сезім әлдеқай жерін қытықтап та қояды. Бірақ ана әлдеқайдан жарық көріп, қос өкпесін қолына алып, соған қарай ұмтылған адамдай, еш нәрсені елемейді де, есептемейді де. Неге де болса белді берік байлаған ер пішінде, үнсіз сазарып, есік алдында

түр. Жаулық астынан шығып кеткеп бір топ бурыл шашын жел ұйтқытып, негін сабалайды. Күн еңкейіп, орман баурайы буалдыр тартқан сайын, талған көзін қолымен көлеңкелеп, Нағима ана тесіле қарайды.

Күн де батып барады. Жаралы әскерді арқалап алған Жапар да орманның қалың көлеңкесіне ілігіп көрінбей кетті. Нағима ана сонда ғана қуғыншылар жаққа бір қарап еді, Антонов отряды кейін оралған екен.

Ұзамай Антонов ауылды қайта тапты.

— Қызылдың солдаты қайда?— деген сұрау да ұзамай Нағима ананы тапты. Бұл сұрау ауылды кезіп, көп айналып жүрген жоқ: Жұманның үйіне бір кірді де, қайта шығып, турадап-тура Нағима шешейге келді.

Қазықтай аяғып қаздаңдата басып, Нағимаға қарай Антонов келе жатыр. Екі көз бір-бір қадалысып, екі от бір-бір шарпысып қалғанда, ана кірпігінің бір талы да селт еткен жоқ. Антонов ыза болып кетті.

— Қызыл қайда, балаң қайда?

— Екеуі де құтылды сендерден!

...Ана арқасында қайыс қамшы жылаңдай жүйтігіп жүр... Арашаға жарай алмаған ауыл ұятына түпшыққандай тым-тырыс. Тек отыз өрім қамшы ғана әйел арқасында жылаңдай ысылдайды. Анада үн жоқ. Асыл жігер мен құр рктем күш кездесіп қалып, біріне-бірі тізе бүгер емес. Қара көк жапырақты ақ көйлек қызылға айпалып, арқа жағы тілім-тілім болып кетті. Қанға боялған қамшы ана денесінің ашылған жерлерін иіскеп табатындай, жанға батыр жеріне дәл-дәл тиеді. Қамшы сарт етіп қалғанда, ана көзінен от ұшқыны да жалт етіп қалады. Сіресіп қалғандай табан аудармай, кек кернеген ана тұр да, мың сұрауына бір жауап ала алмай ызаға булығып Антонов тұр. Ана тістері тіл қақпасын тас бекітіп тастапты, қарысып қалған жақтары тісті тіске айқастыра түседі.

Ашуға булығып, қамшыны үсті-үстіне жаудырып тұрған ызалы Антоновтың өзі болдыруға айналды. Оған ерекше батып бара жатқан солдаттар көзіне көрініп қалған өз өлсіздігі еді. Енді тоқтатпаса, екі айналмай өз ұятын ашып алатыны есіне түсіп кеткендей, қамшыны өзіне таяу тұрған солдаттың алдына тастай бәрді:

— Сойыңдар кезекпен!

— Ал сендер де анаға қол көтерімісіңдер? Амал не, көремін де!— дегендей, ана көзі үй толы солдаттарға қа-

далды. Солдат жүздері бұрқырата тартқан темскі түтінішен буалдыр ғана көрінеді.

— Ал қамшыны!— деді Антонов қасындағы солдатқа.

Ол қамшыны қолына алып, мұның не нәрсе екенін өмірінде бірінші рет көріп тұрғандай айналдырып бір қарады да, жеркенгендей жүз көрсетіп, өзіне таяу тұрған солдаттып алдына тастады...

Екінші солдат қамшыны қолына алмастан, аяғымен өрі қарай ысыра беріп:

— Рақмет... ала алмаймын...— сөйтті де, қамшыға тиген етігінің тұмсығын от басында жатқап киізге бір-екі сүйкеп алды.

Аяқтап-аяққа көшіп, тепкі жеген қамшы солдаттарды түгел айналып, Антоновтың өз алдына келіп түсті. Енді Антоновтың өзі де қамшыны оп-оңай ала алар емес қолына. Оның орнына оң қолы жамбасындағы тапаншаға қарай кетіп барады. Бізамен жымия бастаған еріндері тағы бір кәрілі сөзді бұрқ еттіруге ыңғайланып келеді.

Алыста күн күркірейді... Хикмат үні кешкі тыңыстаған ауамен айқын естіле, жақып сезіле бастады. Ана қорлығын жасырғысы келгендей, күн мен түннің шекарасы ішір түсе қалды. Бірақ көк түтіп серпіліп, солдат жүздерін айқындап, солдат көздері ашу отып шаша бастап еді.

Антоновтың да шатынаған көздерінен ұшқап от ұшқыны жылан тіліндей жылт-жылт етеді. Барлық қаны басына құйылып бара жатқандай, бет-аузы түнеріп, еріндері дір-дір етеді. Қалшылдаған қолы тапаншаның ілгегін әрең ағытты. Жә, ол қазір тапаншаны суырып та алады. Солақ соң? Оны өлі өзі де байқаған жоқ. Оның ең алдымен үнсіз бағындырып алуға тиісті жандары — өз солдаттары. Офицер дағдысы соны айтып, соған жетелеп тұр.

— Қатарлан!— деді Антонов ысылдаған, тіс арасын әрең бұзып өткен үнмен. Солдаттар үнсіз қатарлана қалды.

— Алып шығындар мына өйелді!

Екі солдат орнынан әрең қозғалған ананы қолтығынан демей далаға алып шықты, оның артынан басқа солдаттар, ең артынан Антонов шықты.

Нағима шешейдің үйінде не болып жатқанын үн шығармай, тыныс тоқтатып тыңдап отырған ауыл бәрін сезініп отырған. Енді ауылдың шіміркеніп күткелі қараңғы тыпылш түпде шаңқ еткен оқ даусы еді. Оның орнына үзіліп-үзіліп шыққан апа даусы келеді:

— Бәріңнің де шешелерің бар шығар...— Тек, біреуіңнің де шешен мынадай ақ топалаңның қолына түсе көрмесін деп, тілеп өлем. Мен үш ауыз құрметті сөз есітіп өлгелі тұрмын: ана... азамат... жолдас... бұл сөздер үшін өкілбей-ақ өлуге болады...

Алыста күн күркірей түседі... Кешкі тынық ауа зед-бірек үнін айқын әкеліп тұр. Оқ даусын күткен қараша ауыл тым-тырыс. Бір кезде, қараңғы түнде жасылдана жарқ еткен қылыш бір-ақ жалт етіп қалды: кесілген бас тоы етіп жерге түсті де, басынан айрылған дене сөлекет ербелеңдеп барып шалқасынан құлады...

Солдаттар даусы Жұман үйінің сыртына қарай ауысты. Талас, жанжал, керіс басталған сияқты. Адуын сөздер әр ауыздан-ақ батпандап шығады.

— Намаң сүгінәләр...— дейді кәрі молда бұрышта бұғып отырып.

От басында қастарын қиғаштай құбылтып Жәніш бәйбіше отыр. Жұманда үн жоқ, үрей де жоқ... Іс аяғы тынғасын, із аяғы аяндап осында келерін қатты сезінеді.

Екі солдат қолтықтай демеп, Нағима ананы үйіне алып келді. Кесілген бас Антоновтікі екен. Жасыл қылыштың жарқ еткеніне дейін бар қайратын бойына жиып, буыны бір дір етпеген ана енді аяғын әрең сүйреп келеді. Ана жүрегінің әлдеқай жерінен бұрқ ете түскен алғыс жалыны бар қуатын ала кеткен сияқты. Қуаныш жалқыны көудесіне сыймай, ойға сыймасты тілі де айта алмай қалыпты.

Адам азамат атанса, әйел ана атанса, адам баласы біріне-бірі жолдас атанса, ана біткеннің содан басқа іздегені бар ма?

— Бақыт дүниесі келе жатқанда, ең соңғы бақытсыз мен болмақпын ба? Көргім келеді сол дүниені! Мәніне көз жеткен соң сәнін келтіретін біз болармыз!— дейді қуанышты ана. Бұл сөздер ана аузынан дұғадай¹ естіледі.

Антонов отряды түн ішінде екіге бөлініп, екі жаққа қарай аттанды. Ауыл сыртында керісіп-керісіп алған ақ солдаттардың екіге жарылған тобы біріне-бірі:

— Сақтаныңдар!

— Аяс болмайды енді!— деседі.

Қызылдарға қосылуға аттанған топқа Нағима ана жаралы қызыл әскер мен өз баласы Жапарды қосып беріп:

¹ Дұға — бұл жерде: тілек сөз мәнінде.

— Жолдарың болсын, балаларым!— деді.

Күн қып-қызыл шоқтай болып шығып келеді. Ұзай берген әскер тобына қарап, үйге сүйеніп Нағима аиа гүр. Барлық қараша үйдің әйелдері ентіге басып, көз жастарын жеңдерімен сүрте, Нағимаға қарай жүгіріп келеді.

Кешегі күнге дейін өздеріндеі көп көнбістінің бірі көрінетін Нағима ананың жүзінде бүгін жаңа бір нұр, жаңа бір күш жалыны бар. Ол — көп тілеген, ұзақ күткен, енді, міне, орнағалы келе жатқан үміт толқыны еді..

ЕР АНА

Каланы қапталдай орап, мұнартып тұратын көк зеңгір қалың орман астан-кестен. Шашын жайып жіберген ақ қайыңдар, жазықсыз қираған қарағай бауырын жоқтап, ақырын ғана сыңсып жылап тұрғандай. Қалың орманның өрт шалған тұстары түскен тістің орнындай кетіліп қалыпты да, қап-қара болып опырайып тұр.

Ну орманның қала жақ беті — қысқы көрпесін қалың жамылған жазық дала — бүгін бетіне қорасан шыққандай шұп-шұбар. Ол — шұбартып жатқан қопарылған жер, бүктетіліп жатқан өлік дөңелері. Әр жерде намазға жиналғандай топ құзғындар отыр да, қуанғаннан құйрығына дейін қыпық қағып сауысқандар жүр.

Қаланың оң бүйірінде күміс теңгедей болып жарқырап жататын сұлу көлге төніп тұратын бақшаның да дал-далы шығыпты. Ерсілі-қарсылы көсіле құлаған ақ теректердің күміс жапырақтары әлі дір қағып жатыр. Жайған алақандай жалпақ жапырақтарымен уыс-уыс қар уыстаған бір шоқ емен ағаштар кәрлі қабағын кешпес кек, қайтпасызғармен түйіп алыпты.

Жау қолы жолына кездескеннің бәрін жұлып тастағысы келгендей, от пен оқты аямай төгіп, қалаға төнді. Аяусыз бүлдіріп, мағынасыз қиратып, кекке булығып келеді.

Көрінген бұтаны бой таса жасап, қалаға қарай жалғыз әйел келе жатыр. Түп ізі — қалың орман, меңзегені осы

қала сияқты. Жауған оқты елемей, өлім қаупін ескермей келе жатқан ана еді — ол. Өмір үшін сынға түссе, ана жүрегі бұлк еткен бе? Әйел бұршақтай бораған оқ астына қарай кіріп келе жатыр. Бұл — аңыраған ана Наталья еді.

Әр жерде топтанып отырған тойған құзағындар: «Қашан ортамызға түсесің, жаназаңды қашан оқимыз?» — дегендей, Наталья анаға тұнжырай қарасады.

— Түседі, түседі, түседі! — деп, құйрығымен ым қағып сауысқандар отыр.

Қалада қалған азғана халық түгел көтеріліп, өткеп түні орманға жөнелгенде, әл үстінде жатқан немересі — Лидасын байғұс кемпір әкете алмап еді. Түп бойы ауыр саңдырақ үстінде жатқан балапанының қасында болды да, қалада жалғыз қалғандарын сездірмеді. Енді, міне, орманға орналасқан жұрттың із-тозын бір анықтап алып, Лиданың қасына қайтып келе жатыр.

Лиданың өз шешесі — мұғалима — жаздан бері партизандар ішінде жүр. Лида өз шешесін көрмегелі алты айдан асты да, содан бері әжесінің қолында еді.

Наталья ана күні кеше ғана сүзек пен немістерді өзінше салыстырып кеп:

— Бірі — суыққа ұрындырсам-ақ алмай қоймайтын ауру да, енді бірі — тегі, адам баласы ғой... — деп, Лиданы қозғай алмаған.

Енді бүгін ана жүрегі екінші байлам жасады. Өлсе, аурудан өлсін, адамнан айуан шыққанын көрмесін деп, әл үстінде жатқан балапанын орманға әкеткелі келеді.

Мас өгіздер: «Әл үстінде екен, бала екен», — деуді білмей жүрсе... — деп ойлай бастады да, оның ар жағына үңіле бастаса, ана жүрегі дір қағып кетеді. Қала лапылдап жанып жатыр. Қала басына қара жамылғандай, қара түтіннің астындағы қайғылы бір күні еді. Күнінде неше көрісіп, неше рет сыр ақтарысатын жақып жандардың жапып жатқан ұясын көргенде, ана жүрегіне қорғасын құйылып бара жатқандай сезілді.

Ауру Лида мектеп үйінде қалған. Мектеп әзір амап екен. Наталья аяғын әреп басып мектеп қорасына кіре бергенде, ертеректе сваряд қазып кеткен ұцғыға әлденені көміп жатқан екі адамды көрді. Партизандар екенін де тапыды, олардың не істеп жатқандарын да түсінді. Қаладағы үлкен үйлерді, керек боп қалса, көкке ұшыруға әзірлеп қоятынын Наталья талай көрген де, естіген де

еді. Мектеп астын дәріге толтырып, от беретін сымпын ұшын ұңғыға көміп жатыр.

— Ей, тоқтаңдар... Мектепте менің бөбегім жатыр...— деп, Наталья тез-тез басып барып, мектептің есігін ашты.

— Ақырып, ана!— деді екеудің біреуі, Натальяның кім екенін танығаннан кейін.— Керегі болып қалмаса, бүлдірмейтінімізді білмейтін бе едің? Қорықпа, мүмкін, пемістер кішкентай қаланы менсініп тоқтамас та... Бара бер пәтеріңе... Бірақ бұл жерден аулағырақ жүрерсің. Әсіресе от жақындап жүрмесің.

— Е, мен бір түк көрмеген меңіреу ме едім сонша? Ол сегізінші жылы талай көпіді өзім де қиратысқанмын. Ол сендер гапа білетін өнер емес шығар!— деп, кемпір мектепке кіріп, өз бөлмесінің есігін ағана ашып тыңдай қалып еді, Лида тағы да сандырақтап сөйлеп жатыр екен:

— Мама, мыпа түрінде көзің мен мұрныңнан басқаның бәрі ботеп, бәрі бетеп... Әкем түгіл мен әрең таныдым... Мама, сен қараңғы түндерде орман ішінде жүргенде, пегып қорықпайсың?.. Түнде жпналысқа баратын болсаң, мені ерте жүретінің есінде ме, мама! Қорықпайды деп әкемді айт... Ол түн ішінде қараңғы моншаға да жалғыз кіріп шыға алады,— деп, Лида ақырын ғана жымнып, шешесі алдында тұрғандай қолын соза беріп еді, әлсіз қолы сылқ етіп түсіп кетті. Өз шешесі әлдеқайда, алыс ормандарда жортуылда жүрсе, әжесі есіктен қарап жылап тұр еді.

— Иә, балапаным, шешенді сағынатын уақытың да болды, құлыным,— деп, Наталья немересінің ыстық басына қолын салғанда, кемпір жүрегінде қызғаныш қытығы да бар еді.

Лида әрең деп көзін бір ашты да, мейірімді ана қасында екенін аңғарғандай болды. Бірақ әлгі сандырақ енді әже сипатына ауысып:

— Ой, мама, сен қалай қартайып кеткенсің...— деп қалды да, ұялған кескінмен әжесіне қарай бір ығысып қойды. Суық үйде, суық күндерде, ең жылы, ең жұмсақ құшақ осы әжесінің құшағы болатын. Буындары бүлтілген кәрі қол өте жұмсақ тиеді де, буалдыр тартқан тапыс көздері мейірім жылылығын төгеді. Лида қайта қалғып кетті.

Зедбірек даусы жақындап қалды. Наталья Лиданы орап-шымқап, енді көтеріп қолына ала берем дегенде, жақын жерде ғана жарылған снарядтан мектеп үйі қатты

сілкініп қалды да, Лида қолынан түсіп кетті. Кемпірдің өзі де құлап қалды. Үй төбесіне әлденелер сатыр-сұтыр етіп түсіп жатыр.

Кемпір жүгіріп далаға шығып еді, жау снаряды қаланың қасиетті бір белгісін аспанға атқан екен. Мектеп қасындағы алаңда бірге жерленген он тоғыз большевиктің ескерткіші бар еді, соны қиратыпты. Ол молада Натальяның ері Степан да бар. Оларды он сегізінші жылы тағы осы немістер атып кеткен болатын. Жүрекке салған сол дақ аз болғандай, сол кек кешілгендей бүгін, міне, сол қадірлі ескерткішті жоқ қылды.

Қадай салған қанжар дәл жүрегіне қадалғандай, Наталья отыра кетті, соғысып та, соққы беріп те көрген елдің қызы мұндай тағылықты есіткен емес-ті. Кешеден бері бос қалған қаланы неге осынша талқандай береді, ана жүрегінің ұға алмай тұрғаны да осы ғана.

— Есрлік пе, еселеп өскен қандастық па?

Ескерткіштен мектеп төбесіне келіп түскен ағаш пен тастар: «Бұл қорлықты ұмытпа, Наташа!»— деп жатқан Степанның даусындай, ана жүрегіне шаншыла қадалады. Ана бойына он сегізінші жылдардың ашуы қайта жиналып, тамыр-тамырын ыстық қан қуалай жөнелгендей болады.

— Наташа, саспа! Ал, Наташа, төк оқты!— деп тұратын сонау күндер бүгін бір сағат қана қолына түсер ме еді, әйтең...

Кәрі көздер сол алыс күндердің бір айқасын көріп тұрғандай, әлдеқайда қарап қадалып еді, неміс танкілері де қалаға кіріп келеді екен. Лезде қаланың барлық көшесі танкі мен машинаға, сұр киінген әскерге толды. Қалада үш шақырымға созылған бір-ақ ұзын көше бар еді. Соны өрлей ағылған жау қолы үйме-жүйме болып, үйіліп келеді.

Мектеп қорасына да танкілер тола бастады. Темір жамылған, ажал таңбасын маңдайына басып алған машинадан екі адам шыға келді де, Натальяны көріп:

— Қолыңды көтер!— деді, Наталья қозғалған жоқ.

Кемпірді именбей тінтіп, ұялмай балағаттап болғасын:

— Мынау мектеп мина төгіп қойған үй болар. Алдымен осы кемпірдің өзі кірсін!— деп, Натальяны алдарына салып, мектептің есігін ашқызды.

Наталья есікті еркін ашып, қатты жауып жүріп, мектептің бар бөлмелерін аралатып шығарды. Ең аяғында өз бөлмесіне кірді де, ауру немересін қорғаштай тұра қалып:

— Көріп болдыңдар... Енді кіре беріңдер,— деді.

Немістер жүрегі де орнына түскендей. Жалғыз қалған кемпірдің пеліктен қалғаны да түсінікті сияқтанды: ауру бала нарттай жанып жатыр. Соңда да Лиданың көрпесін бір жұлып алып, арық денені бір жаладаштап көрмей сенген жоқ.

Бұл үйде өз адамдары тұрса, бұл маңда қауіп те жоқ болу керек дескен ойға келді білем, мектеп іші адамға толып кетті. Бұл елдің мектепті қадірлейтінін жақсы білетін немістер бұл қаладағы ең қауіпсіз жер осы болар деп ұйғарды.

Мектеп коридорында тағалы аттар жортып жүргендей... Лида бір мезгілде көзін ашып:

— Бұл не, әлде бүгін оқу бастала ма?— деп сұрады мұңайып отырған әжесінен.

— Иә, күнім... басталатын болар...

Есіктерге қарауыл қойылып, қолдар шекеге сарт-сұрт баруына қарағанда, бұл үйге орналасып жатқандар офицерлер екені де айқын еді.

Фашистер әлденені айтып, арсалаңдап, Наталья бөлмесіне де кіріп келеді де, көп кідіре алмай шығып кетеді. Әлде аурудан ығыса ма, әлде балапанын қорып отырған ұя басар анадан тайқи ма, әйтеуір, тұрақтай алмайды...

Ақ кірпіктерін сүзе, бояусыз көзі мөлне қараған неміс офицері Наталья бөлмесіне кіріп келіп:

— Мадам, ауру балаңызды алыңыз да, бөлмені босатыңыз. Сізге мұнда тұруға болмайды,— деді, көрден шыққандай суық үнмен.

— Түн ішінде қайда барам? Барлық үйлерге де сіздің адамдар толып болды емес пе?.. Ауру баланың жайын көріп тұрсың ғой!— деді кемпір, қызғылт көздерінен қызыл ұшқын шашып.

— Қайда барарыңды өзің білесің. Біз сендерге пәтер тауып беруге келген жоқ шығармыз деп ойлаймын. Бұл — ақырғы сөз!

— Көшеге шыға бергенде, күзетшілерің ғой атып салады?

— Мүмкін, атып салар. Күзетшіге мен жауапты да емеспін. Бірақ сізді офицер атады екен деп үміттенбеңіз... Ол құрмет көрсетілмес сізге... Атса, бәрібір, солдат атады.

Бұлармен сөзге келіп түсінісуге, рақым күтуге болмайтынын жақсы білетін ана, Лиданы қайтадан орап-байлап, көтеріп алды да, мектептен шықты.

Қала өрт құшағында. Мектеп қорасы да, көшелер де — лық толы жау әскері. Сықырлаған, қаршылдаған, күркілдеген танкілер отын сөндірмей, үйір-үйір болып тұр. Қай жағыңа қарасаң да, өлім орағын көресің, қай үй құлағыңа келсе де, ол — өлім үні сияқты.

Неміс солдаттары мектеп сарайларын қиратып, от жағып, ас жылытып жатыр. Ақырын аяңдап, баласып құшақтай көтеріп, ана солардың қасына келді.

— Мен бәріңе де анамын ғой, балалар. Өз балам — мынау, әл үстіңде... Таң атқанша оттарыңа жылынайың. Рұқсат етіңдер... — деді.

Солдаттар «солдат» сөзін айтып, оған «жұқпалы дерт» дегенді қосты. Мектеп қорасында он шақты жерге от жаққап солдаттардың бір тобы да маңына жуытқан жоқ. Ана жүрегіндегі ақтық кесім айтылып та қалды!..

— Егер кегім алынса!..

Лиданы манағы өзі көрген ұрғының қабағына қисайтты да, кемпір сүйретіліп барып, сарай жақтан бір-екі тақтай алып келді. Ұзын тақтайдың бірін солдаттардың отына өз қолынан тұтатып алып, ұрғының шетіне от жаға бастады.

Қу тақтайлар сатырлап, гуілдеп тез жанып кетті. Қараңғылық қоюланып, от айналасындағы солдаттар өздерінен басқаны көрмейтіндей кез болып келеді. Сол кезде:

— Манағы от түсіп жүрмесін деген жерің осы еді-ау... — деп, кемпір отын солай қарай бір ысырып қойды.

Мектеп үйінің әр бөлмесінен жарық жылтылдап, мас әндер естіле бастады. Наталья отын тағы бір ысырып қойып, бар тақтайды отқа тастап жіберді де, Лиданы көтеріп алып, мектеп бақшасының түкпіріне қарай жылыса жөнелді.

Әлде от жетпей жатыр ма, әлде манағылар ойнап айтты ма, Наталья бақшаға жеткенше, ешбір апат белгісі білінген жоқ.

— Орнынан жаңылған екем. Қайтадан оңдап жіберейін, — деп, Наталья мектепке қарай бұрылғанда, бір ғана гүрс етіп, мектеп үйі аспанға ұшты. Ұшқан бөренелер, қара бұйраланған от жалыны мектеп айналасын түгел жауып кетті. Баласын бауырына қыса түсіп, ер ана да қара түнге сүңгіп кеткендей, жоқ болды.

АҚЛИМА

па!— деп басталыпты жауынгер хаты. Жалын атқан ыстық леп шыққан «Апа, апатайым!» деген сөздер дүңпе жүзіне айғай салып тұрғандай.

— Апатайым-ай, сағындым ғой,— дегеннен кейін тізіле қалған көп ноқаттар ыршып түсіп домалап-домалап кеткен көз жасына ұқсайды.

Мүмкін, хатты алқынып отырып, асығып жазған адамның булығып келіп алқымға тірелген сағынышы ағытылып шығарға сөз таппай, түйіліп қалып, көп ноқатқа айналған шығар! Мүмкін, анасын қатты сағынған баланың он беттік хат жазса да, бар айтары осы бір ғана сағындым ғой деген қуанышты күрсініс күйі болар.

Хатты алып тұрған Ақлима апайдың да жан жайлауы бір ғана сағыныш күйіне лық толы жүретіп еді. Майданға кеткелі бес жыл болған жалғыз ұлы Қасымпан екі жылдап бері хабар жоқ-ты. Сондықтан ана жүрегі жел үрлесө де ызындап тұратын қатты бұралған домбыра шегіндей әрбір нәзік үнге қосыла кететін.

Хатты оқып тұрған жаудыраған қой көзді, сұңғақ бойлы Нұрилла «сағындым ғой» дегеннен кейінгі көп ноқаттарға сүрініп кеткендей азғана кідіріп қалғанда, ана жүрегін бұрқ етіп бұзып шыққан ыстық ірі жас тамшылары стол үстіне тырс-тырс тамып кетті. Нұрилладың да жана ғана ашыла бастаған қызыл гүлдей үлбіреген қызыл еріндері дір қағып, биік маңдайы қызара қалып еді.

Үзілуге айналған үмітіп қайта бір жалғап жіберу үшін келген хатты қолына алғанда, Ақлима апай «балаңпап» дегеннен басқасын байқаған да жоқ. Өз баласы Қасым туралы келген қара қағаз сандық түбінде жатса да, мәңгі үзілмес ана үміті: «балаң міне тірі табылды!»— деп, торғайдай шырылдады. Жасқа толы көздерін көрші пәтердің террасасына жүгіріп шыға берген Нұриллаға бір жалт еткізіп қалып, Ақлима:

— Нүркеш-жан, бері келші,— деді қолындағы хатты көрсетіп.

Соғыс кезінде бір тілекті адамдар бір ғана түн бірге түнеп шықса да, бірінің қуаныш-қайғысына бірі оп-оңай ортақ болып қала береді. Осы пәтерде екі айдан бері көр-

ші тұратын Ақлима мен Нұрила да көп сырларына ортақтасып кеткен жандар еді.

Биік өкшелі ақ сұр туфли киген әдемі аяқтарын террасаның аралық жақтауларынан сылақ еткізіп бір-ақ ырғытты да, Нұрила дік етіп бері түсті. Нәзік қана қызғылтқа боялған ақ жүзі қуаныш сезінгендей, еркелей күліп кеп, Ақлиманың қолындағы хатты алды.

— Қуаныш үстінде жылайтын болсаң, оқымаймын, — деп, әуелі Ақлимаға еріксіз бір езу тартқызып алып еді, енді міне, «сағындым ғой» дегенді оқығанда, Нұриланың өз даусы да қалтыраңқырап, азғана кідіріп қалды. Жұп-жұмыр аппақ мойнында көгілдір тартып тұрған екі күре тамырдың да лып-лып соққаны көрініп тұр. Өзегінен өтердей тіктеу қарайтын көздерінің жанары жасқа шыла-нып барады. Әр саламен ақса да әлдеқайда түйісіп қалатын өзен суындай, екі көңілдің төркіндес бір мұңы тоғысқалы келе жатқан сияқты. Дәл осы жерде екі әйелдің жүрегі де домбыраның екі шегіндей екі түрлі бұралса да бір күйге келіп, бұр күйге қосылып тұр еді.

Хаттың бас жағы биік өрден тар ғана арнамен, апыр-топыр тік құлап түскен тау суындай, түйдек айтылған сағыныш күйі екен. Не ақын айта алар, не болмаса күйші ғана жеткізе алар мөлдір таза, тұнық сыр. Бұл күйді Нұриланың өзі де даусын шығарып оқуға шыдай алмай, көз жүгіртіп қана өтті.

Одан арғы жағы ағын су жайылмасына жеткендей, кең жайылып, тыныш аққандай екен. Нұрила осы бір тұсынан бастап кетті:

— Апа, сені Қарағандыдан тапқаным әрі қуандым, әрі қиналдым, — депті жауыпгер. — Осы хатты жазар-жазбасымның өзі бір ауыр сын болды. «Ақадырдан» кездестіргім келіп, әуелгі хатымды сонда жіберіп едім, Қарағандыдан қозғалмаған екесің...

— «Ақадыры» несі? — деп, Ақлиманың таңданып қалғанын Нұрила абайламады да, хатты оқи берді:

— Неге дейсің ғой, апа, бұл жерде. Оған кейінірек оралармын, әуелі аздап есеп берейін.

Құлағы хатта болса да, екі көзі Нұриланың жүз құбылыстарын бақылап тұрған Ақлиманың әлі айқын бояуларынан айрылмаған қайратты қара көздерінде «неге?» деген сұраудың тұрғаны да рас еді. Күдікті бір ой толқып келіп көз жиектеріне соққандай, көздері кең ашылып кетті де, ақ сұрлау жүзі қуаң тарта қалды.

— Мен бұл соғыста қырық екі мың тоғыз жүз қырық тоғыз километр жер жүрдім, апа. Кейін оралармын дегенімнің жауабы да сол қырық тоғызшы километрде жатыр... Ұмытпасам... тап сол күні сенің де қырық тоғызға толған күнің еді. Сол күніңе арнап жазған хатым төс қалтамда келе жатқан. Бірақ ол хатты сен де алған жоқсың, өзімде де жоқ...

— Байғұс бала менің қырық төртке биыл толатыпымды ұмытқашы-ау...— деп қалды Ақлима. Мұнысы күдігі ме, әлде жасып артық айтқанды ұнатпағаны ма, ол арасын Нұрила тағы аңғарған жоқ. Оның құлағына алыстан бір таныс үн келе бастағандай, өзгеге ойы бұрыла алмайтын халде еді.

— Бұл онша ұзақ та жол емес, апа: өзіміздің облысты он айналғандай-ақ,— депті жауынгер.— Екінші, сонша жер жүрсем де, Берлинге жете алғаным жоқ. Үшінші, бұған поезбен жүргенім, ауада ұшқаным, танкімен жүргенім, ілгері жүргенім, кейін жүргенім бәрі қосылады. Арман сол соңғы қырық тоғызшы километрден аса алмағанымда ғой!— дегеннен кейін жауынгердің екіншісі бір күрсінгені де естіліп тұрғандай еді.

Нұрила да күрсініп қалды. Сол күрсініс Ақлиманың ойына келе қалған күдіктерін жауып та кетті.

— Апа, қуаныш-қайғыға бірдей берік, ер болатын едің. Енді сол қырық тоғызшы километрге оралайын. Мен сенен тудым ғой, сен де іркілмей ере бер,— деп, жауынгер бір сүйеніш айтқан жерінде, Ақлима апай бар күдігін ұмытып:

— Құлыным, қарғам, Қасым-жаным!— деп қалды.

— Түн еді, апа. Үшінші түн еді. Күндізгі көп атыстан көтерілген көк ала тұманның иісі әлі арылған жоқ-ты. Бұл түн менің ең соңғы көрген дүнием болғандықтан, көп нәрселер әлі көз алдымда тұрады. Бұлтты тымық түнде шығыс жақ бетте ғана біраз жұлдыздар айқын жарқырап тұрды. Етектен көтерілген қорғасындай ауыр сөзілген қара бұлт түнгі аласа аспанның уық қары шегінен асып, нө тарамай, не шөкпей, өзеннің немістер жақ бетін қараңғылық дүниесіндей түнертіп әкетіп еді. Сол қараңғылық немістер жақтан ауды ма, жоқ па, мен оны білмеймін. Мен көрген соңғы сурет осы болатын.

Кейде қара түннің қарны жарылып кеткендей «бырқ-сырқ» етіп қалады да, кейде түннің шегі салбырап түсіп

келе жатқандай, қызылды-жасылды ағып жүрген оқтар көрінеді.

— Үшінші түн еді дедім ғой, апа. Өзеппен ету үшін үш күн, екі түн арпалысып, арғы жағаға нек арта алмай тұрғамыз. Арғы бет от белбеу, оқ топапымен қоршаулы тұрғандай аяқ салғызбайды. Оқ бораны өзен бетін жүндей түтіп тұр. Немістердің іргесін осы арадан бір көтеріп тастасақ, ар жағында қиын-қыстау жоқ сияқталады. Жауынгер үшін заң сол, апа: ең бері тұрған қауіппен есептесесің, оның ар жағында ылғи үміт дүниесі жатады.

— Өлі есімде, кең жауырынды, сом денелі, қараңғы түнде күндізгіден гөрі де ірі көріпген дивизия командирі полковник Ремизов танкистер арасына келді. Қазықтай қатып, сымдай тартылып тұра қалған танкистермен салқып амаңдасып, баяу аяцдап өте берді. Тықыршу барлығы, жаңа бір бұйрық белгілері полковниктің қасындағы кіші офицерлердің ұршықтай үйірілген жипақы қозғалыстарынан-ақ көрініп тұр. Полковник кейіп оралғанда, аяғын ширақ басып келіп қарсы алдымызға тұра қалды да:

— Бар мағынасында ерікті түрде, бар мағынасында ешкімге борыш ете алмайтын бір ауыз сөзім бар, жолдастық сөзім,— деді.— Орындаған адамдарға ерлік те, атақ та, бақ та әперем деп уәде ете алмаймын. Ол өздеріңде жеткілікті. Бірақ қалай ойлайсындар? Арғы бетке өтіп, бекініп аларлық уақыт болды ма, жоқ па?— деп бетімізге үңілгенде, мен жүрегімнің түбіне дейін көріп тұр-ау деп ойлап қалдым. Содан соң біз қайтарар жауапты өзі айтты:

— Білемін, өтіп кетті, әлдеқашан өтіп кетті, кешіктің дейсіңдер,— деді. Ешбір сөздің ұшын найзадай, түбірін томардай етпей, жай салмақпен айтты.

Солдаттың күнде естігін қатал әмірдеп гөрі осындай бір жолдастық сөзді сағыпатын күндері болады. Ата-анасын, дос-жаранын сағынып жүретін жандар осындай бір сөз естігенде, сол ата-апа, дос-жаранның үнін естігендей болады.

Ар жағы ұзақ әңгіме, сол жерде бес танкист өзеннен танкімен өтіп, арғы қабаққа бекінуге уәде бердік.

Өлі есімде, бес танкінің командирі үнсіз ғана танкімізге келе жатырмыз. Танкіні тас бекітіп жауып алып, судың астымен өзеннің ар жағынан өтпекпіз. Су астында тор да бар, ор да бар, темір тұзақ, қоршаулар да бар. Су

астын тексеріп шыққан барлаушылар бұл қауіптердің барын жасырған да жоқ. Бірақ сол қауіптердің ара-арасымен өтуге де болады. Өзенге тік түсіп, он метр жүргесін, сол жаққа бұрылып, он бес метр жүріп барып, қиғаштап қабаққа асылуымыз керек. Үнсіз ойымыз осыны есептеп келе жатыр. Көзсіз ерлік емес, көзді ерлік керек, соны ойлап келеміз. Су астындағы шытырман торды көз алдымызға әкеліп, ара-арасымен жол іздеп келеміз. Кедергісіз өтіп кетсек, танкінің ішіндегі ауа тұншықпауға жетеді де, ол екі арада танкінің іші суға да толып кете алмайды. Елеулі бір кедергіге ұшырап, не ілгері, не кейін кете алмай тұрып қалсақ, қоржын ауға түскен балықтай боламыз. Ой қайта-қайта осыны есептейді.

Білекті үзердей қатты қысып қол алысып жатқанда, озен бөгіне тағы бір қарасам, әлі жүн-жүн екен. Біздің әскерлер өзеннен түнде өте ме деп қауіптеніп, немістер оқ боранын әлсіретпей тұр. Үнсіз ғана темір кебежемізге кірдік.

— Апа, көріспесек, қош бол! — дедім ішімнен. Жоқ, апа, жоқ! Атыңды аузыма алдым да қош бол дегенді айтқан жоқпын. Қоштас деген құрғыр ой неше рет келіп, қиғаштап қасымнан кетпей қойса да, айтқан жоқпын. Айтқыздым деп ол кетті, айтқан жоқпын деп мен қалдым...

Тап осы бір ойланып үлгірмес, көз ілеспес, қас қаққаңдай бір сәтте сездім — жарық дүниеде қоштасарым да көп екен. Қоштасуға ешқайсыңды қия алмадым. Ешқайсыңды деймін-ау! Қарағандының үздіксіз ағылып жататын көмір таситып поездарының түтінін де қия алмадым қоштасуға.

Жоғарыда ескерткен хатты да арғы беттеп жібергім келіп, ала кеттім. Аяғына «денім сау, аманмын» дегенді ертеңгі күннің атымен тағы бір жазғым келді. Бүгінгі күн мен ертеңгі күннің арасында қанша ұзақ, қандай қызықты өмір жатады, апа...

Үзіп-үзіп айтылса да ұзақ бір жыр естілгендей болып, өңдері бұзылып, ажары сына қалған әйелдер біріне-бірі қарай алмай қалысып еді. Қызарып кеткен мұрындардың қайсысын қыр мұрын, қайсысын қайқы мұрын деуің де қиын болып қалған екен. Маңдайдан биік қайырып, жуап өріп, желкесіне бостау жия салған қолаң сарғылт шашы Нұриланьң жұмыр мойнын төмен иіп әкетіпті.

— Сен де бос екесің ғой,— деп, Ақлзма Нұриланы жұбатқан болады.

— Осындай баласы бар адам жылай ма екен,— деп Нұрпла езу тартқан болады. Көздері кездесе алмайды...

Әрең дегенде даусының діріліп тоқтатып, Нұрпла хаттың аяқ жағын оқып кетті:

— Жер бетінде зіркілдеп, құлағыңды тұндыратын ауыр танкі су астында құмыққан, тұмшаланған, тұйық үнмен ғана келеді. Біресе артқы жағы, біресе алдыңғы жағы қайқаң қағып, өзен түбінің май батпағын жұмсақ қана есіп келе жатқаны сезіледі. Өзге дүниеде үн жоқ...

— Бұрылма! Тура тарт! Енді солға қарай! Болды, болды! Енді тік тарт! Ал, оңға бұрыл!— деп, дамылсыз қыпылық қағып, қарсы алдымда құбыланама тұр. Қасымдағы үш жолдасымның көздері де осы бір көбелек қанатының қыпылығындай ғана үмітке қадалып қалыпты. Әр метрді тұтамдап есептеп келеміз! Қауіп қасынан сүйкене өтіп, сүйемдей жерден аман қалуымыз керек. Екі минут... Екі жарым... Екі, қырық... екі, қырық бір... екі, қырық екі... қырық үш... Минут пен минуттың арасы дүниені шыр айналғандай ұзақ жол екенін сағат бетінен бірінші рет сонда көрдім. Танкінің іші көк буалдыр тартып, ішке тартқан деміңнен жылбысқы иісі келе бастады. Тізеге жақындау су да келіп қалыпты. Өңің емес, түсінде әлденеменеге малтығып, қозғалыс-қимылың өнімсіз, ділгір бір халге түскендейсің.

Бір кезде танкінің ішіне кірген су кейін лықсып, кеудемізге дейін бір жайпап өтті де, қор-қор үйіріліп, астыңғы есік-тесіктерден құлай бастады.

Менің алдымда бір, артымда үш танкі бар-ды. Олардың нешеуі қырға шығып, нешеуі шыға алмағанын мен осы күнге дейін білмеймін. Өз танкімнің төс-табаны түгел жерге тиген соң, айдап ілгері кеттім.

Анда-санда айналам бір жарқ етіп, дүние бір елес беріп қалады. Талқандалған сым бөгеттер, істік арандар, үрпіскен неміс солдаттары көрініп қалады. Төбемізден бұршақ жауғандай тырс-тырс етеді. От ішіне кіріп кетіпсіз...

Зеңбірекшім Петр Чернов манадан бері атып келеді. Бет-аузын екі білегімен кезек-кезек сүртіп тастап, тез-тез атады. Бұрышта, аузы бір дамыл таппай, рацияда Сорокин Николай отыр. Бір қаңғыған снаряд келіп, танкімізді маңдайдан бір нұқып қалды білем, ап-ауыр танкім селк

сте түсті. Танкіні жүргізуші Рақымжан Сарбасов, жапырыла жөнелген неміс солдаттарың тауықтай таптап, жіңішке траншеяны бір езгілеп өткенде, маған бір қарап қойды. Қысық қара көздері жылт-жылт етеді.

— Жаяу әскерлер өтіп пе?— деп сұрадым Сорокиннен. Ол басын шайқады. Иә, өтер уақыт болған жоқ әлі, неге сұрағанымды өзім ғана білем...

Өзеннен өткелі он километр жүрдік.— Қырық екі мың тоғыз жүз қырық тоғыз километр,— дедім ішімнен. Сенің қырық тоғызға толған күнің тағы бір есіме түсіп, тос қалтамда келе жатқан хатты кеудеме қарай қысып қойдым.

Петр Чернов бірдеме айтайын деп, басын маған қарай бұра бергенде, бүйірден келіп соққан оқ оң жақ қолын жұлып әкетті. Мен мұрнымды баса қалдым — суық бір нәрсе қарып әкеткендей болды.

— Жаяу әскердің үлкен бір тобы өзеннен өтіп жатыр. Алды бергі қабаққа ілекті дейді,— деп, Сорокин маған баяндай берді де,— сіз мұрыннан айрылсаңыз керек...— деп аяқтады сөзін. Мен оған Черновты нұсқадым. Черновтың ауырсынғаны енді ғана бетіне шыға бастап еді.

Бұл кек кернеп, ашу шеңберінен шыққан кез еді. Танкінің бойындағы бар құдіретін бұршақтай боратқым келгенін жақсы білемін. Танкінің іші гүр етіп жана жөнелгенін де білемін. Қап. қалтамдағы хатым жанып кетеді-ау, бекер жопелтіп жібермеген екем деп ойлағанымды да білемін. Шашым, бет-аузым, үсті-басым жана жөнелгенде мұрынды тастай беріп, басы-көзімді түгел уқалай бастағанымды да білемін. Қозғала бергенде, екі аяғым орнынан табылмай, құлап түскенімді де білемін. Оның ар жағын алты ай он күннен кейін ғана түсіндім...

Хатты тұра кеп тұрып оқи бастаған Нұриланьң тізелері бүгіліп құлай берді де, қабырғаға сүйеніп барып өрең оңалды. Ақлимада сүйемел боларлық та жай жоқ еді. Жаралы жүректер ұйып қана, төмен тартып бара жатыр. Әлде не алқымға тығылып, жұтындырмайды да.

Террасаның алдында ойнап жүрген екі бала келді. Екеуі де мектепке бүгін бірінші рет барып қайтып келе жатқан балалар еді. Қара домалақ қазақ балалары. Бірінің басында майданнан қайтқан әкесінің тайпақ пилоткасы, біреуі жалаң бас.

— Мен енді немістерді қалай ұру керек екенін білемін! Әкемнен естідім,— деді сұр пилоткалы бала,— өуелі

былай ту сыртына шығып аласың да, сонсоң былай, желкедеп келіп пересің...

Содан кейін қасындағы баланы «пергісі» көліп, жұдырығын сілтеп қалғанда, ана бала жалтарып кетті де, сұр пилоткалы бала өзі ұшып кетті. Қоржынындағы кітаптары да шашылып қалды. Жалаң бас бала жалма-жан сұр пилоткалы баланың кеудесіне мініп алып, аузын басып:

— Содан соң ол немістің аузын былай байлап алып, сүйреп әкетесің!— деп, жолдасын сүйрелей бастады. Балалар ойыны Нұриланьң ойын бөліп, көңілін сергітті ме, әлде, азап уып бір-ақ жұта салайын деді ме, өйтеуір хаттың аяқ жағын тез-тез оқып кетті.

— Ауызға ас құйылатынын, қолыма қол тиетінін көптеп сезінетін едім,— депті жауыпгер.— Бірақ құлағым естімейді, көзім көрмейді, тілім сөйлемейді, бар денем мылқау, ойым еш нәрсені барлай алмайды.

Бірінші қуанғапым екі қолымның амапдығын анық сезген күні еді. Мылқау жатқан дөпеңнен бірдемөнің аман табылғанын білу үлкен қуаныш екен. Он саусақ түп-түгел екен! Бірін-бірі бүгіп ғапа танығандай, аймаласып, амаңдасып жатқан үстінде есімді жидым. Өзара амандық-саулық сұрасып болған соң, сол қолым сұп-суық, тырбыған қабырғаларды түгендей отіп жүрек тұсына барды. Енді екі қол бірін-бірі сүйемелдеп бас жаққа бара жатыр. Бас жақтан тас қып тацып тастаған шүберектен басқа еш нәрсе таба алмай, мұрыпды іздеп еді, өз орнында о да жоқ екен. Баяғы мұрып тұратын жерге ып-ыстық қорғасып құйып қойғандай.

Екінші қуанғапым, ернім мен тістерім түгел екен. Екі қол еріннің есебіне жете алмай жатқандай, кезек-кезек түгендейді. Қалжыңдасқысы келгендей, ақырын ғана шымшып қояды.

Сол жақ балтырым ұйығандай болады да, оң аяғымның бас бармағы дуылдап қышып жатыр. Енді қолдар әрең сырғып, солай қарай кетіп барады. Әуелі кышыған бақайымды қасып жіберейін деп, оң қолым төмен барып еді, кесілген бөрепешің молтақ басындай бірдемеге кездесіп ар жағынан еш нәрсе таба алмады.

Енді бір кезде манағы өзеннен өткелі қанша уақыт болғанын білгім келіп жатты. Білегімде сағатым жоқ екен... Одан соң қайда екенімді білгім келді. Әлі сол түн сияқты, көп түс көріп, қатты ұйықтап оянғандаймын.

Таңдаудырып жатқан, майданда болмайтын жұмсақ төсек пен тарсыл-гүрсілсіз тыныштық қана еді.

Тағы бір кезде басымды қайта таып жатқан үстінде есімді жидым. Ыңғайлы бір қолдар бас жағымда зыр жүгіріп жүр.

— Уақыт қанша?— деп сұрадым. Ешкім жауап бермеді.

Күңгір дауыс құлағымға келеді, бірақ маған жауап қайтарған ешкім жоқ. Мен қайталап сұрадым. Даусым шықпағаны енді есіме түсіп, қолымды көтердім.

— Сіз қиналмаңыз... Енді қатерден құтылдыңыз... Қазір Саратов қаласындасыз... Енді бір-екі айда жүгіріп кететін боласыз!— деді күңгірт естілген қоңыр дауыс. Екі рет қайталап айтты.

Бұл манағы өзеннен өткеннен кейін алты ай он күннен кейін екен. Маған әлі манағы болып жатқан уақиға әлдеқашан баяғыға айналыпты. Мен оны кейін білдім.

Апа! Міне, одан бері де жыл жарымға таянып қалды. Мен өзіме-өзім келгелі де жарты жылға жақын уақыт өтіпті. Енді қазіргі қалпымды жазып көрейін... Екі аяқ жоқ, кесілген томардаймын. Көздер енді ғана айқындалып келеді. Бет-аузым қара қожыр шормақтай болу керек. Оны қолыммен сипалап қана шамалаймын. Қабырғадан шеміршек алып, қоң теріммен тыстатып, мұрын жасатып алдым. Бұрынғы қалпына келіп қалған осы мұрным көрінеді. Бұл хатты жазар-жазбасымды біле алмай қиналдым дегендегім, осы жайларды жазудан қысылатыным еді. Жолдастар, достар бар еді. Түрімді көргенде ең болмаса шошына қалмасын дейтін жандар бар еді... Енді міне, түгел жазуға тура келді.

Апа, хаттың өзі көңіл көтерері аздау болып шықты білем. Бірақ қу-толағай мүтедек екен деп қалма! Екі көзім айқыпдалып келеді дедім ғой. Көз дүппемен арамыздағы ең сепімді серігің ғой. Екі қолым сау. Кеудем толы кеңес сияқты. Алдыма қағаз, қолыма қалам алар күнге жетсем, дүние үлесінен маған тигені мынау-ақ дейтін емесің!

Бұ да бір үлкен өмір ғой, апа! Мен бүкіл Отан соғысының тұсында бір-ақ түрлі әнге қосып, бір-ақ ауыз өлең айтып жүрдім. Ол қай ән, қандай өлең екенін осы күнге дейін білмеймін. Әніп де, сөздерін де жаттап ала алғаным жоқ. Әр ыңылдағанда жаңа бір ән, жаңа бір өлең түсті ме аузыма, оны да білмеймін. Ол түтіл, қандай уақыттарда айтқанымды да есіме түсіре алмаймын. Бірақ ылғи бір

өнге салып жүретінімді жақсы білемін. Сол әпіме салсам-ақ, шалқар теңіз үстінде келе жатқандай, не болмаса, тау қасында тұрғандай сезетін едім өзімді. Ашу, азап, қайғы, мұң, қорқу-қобалжу, мою дегендер есіме де келген емес. Сол әпім кеудеме қайта ұялап, осіп келеді. Коп көк қанат балапанның талпынғанын, ұшқысы келетінін сезем. Ұшар кезі жақын сияқты.

Қазір, апа, курорттамын. Аяқ жасату үшін кесілген сүйектерді шынықтыруға балшыққа түсіп жатырмын. Қай күні хатың келсе, сол күні ұшамын Қарағандыға... Көріскенше асығып, құшағыңды сағынған балаң... Сапар.

— Сапар? Сапар деп пе? Тұу, жүрегім жаңа орнына түсті ғой!— дегенде, Ақлима апайдың қуанып кеткендігі айқын еді. Өз баласы Қасым қаза тапты деген қағаз сандығында жатса да, мынау азапты көрген басқа біреу болып шыққаны манадан жүдеп тұрған шеше көңіліне өмірінде бірінші рет естілген қуанышындай тиді.

Бірақ Нұриланьң жүзі туған шешесі танымай қалардай еді. Хаттың бар салмағы соған түскендей, құба талдай майысып, жаншылып кетті. Әлгіде ғана сылаң қағып, сымдай ширатылып тұрған сұлу тұлғалы жас денесі босап, көлең қағып күлімдеп келе жатқандай көгілдір гүл төккен күрең жібек көйлегі де уқалана қалыпты. Ақлимаға қарап қадалып қалған көздерінде наз да, тапдану да, кінәлау да тұр.

— Өзі бір шешесімен сырласып өскен, шешесіне жан теңемейтін жігіт екен,— деді Ақлима, өзіне-өзі айтқан үнмен. Мұнысында барлық шешенің мәңгіден бері келе жатқан, мәңгіге дейін кете беретін кәрі армапысп бірге жаңағы орынсыз қуанғандығынан ұялу да бар еді.

Нұрила Сапар деген жігітті бір-ақ рет көріп еді. Бұдан үш жыл бұрын Алматыда оқуын бітіріп, Қарағандыға келгенде, қазіргі Ақлима тұратын бөлмеде — Ұлбала деген қартаң әйел тұрады екен. Нұрила әуелі сол кісіге көрші болып еді.

Бір күні, түн ортасы кезінде жиналыстан қайтып келе жатқанда қасынан жүгіріп өткен жалаңаш адамды көргенде, Нұрила шошынып қалып еді. Қарағандының түнгі аязында жалғыз трусимен кездескен адамды көргені осы. Нұрила жүгіре басып пәтеріне жеткенде, Ұлбала апайдың террасасында киініп жатқан жаңағы жігітті таныды. Ертеңіне қарсы қайырған қара шашты, қою кірпікті, еркек

пішінді жас лейтенант террасадан түсін бара жатқан Нұриланы көріп:

— Қарындас, өткен түні мен сізді шошытқан болсам керек. Кешіре көріңіз,— деді.

Осыдан басқа сөз сойлескендері жоқ. Достық тілмен тұрған қара көздер қыз тұлғасына екі көше бойы қадалып тұрды да, колденең көшеге бұрылған соң ғана қою кірпіктерін бір-ақ қақты.

Ол жігіттің аты Сапар екенін, сол күні жүрін кеткенін Нұрила Ұлбала апайдан кейінірек естіді. Ұлбала қайтыс болғалы үш ай өтті де, қазір ол бөлмеде көмірші ойсы Ақлима тұрады. Нұриланың бар білетіні осы-ақ еді.

Әлдеқайдан, алыстан келген жауыпгер үні Ақлимага да жат естілген жоқ еді. Сыры көп, мол үн ана депесіне түгел жайылып, билеп алғанша азғана уақыт керек еткел.

— Нұркеш,— деді Ақлима,— шешең мен деп шақырсам, кейін өз шешесі табылып қалып жүрер ме екен? Елді ұл тауып алсам, айрылғым келмейтініп түсінуің керек. Болмашы бір үміт қой, әйтпесе Қасым жанымның тірі еместігін білмейді деймісің!— деді.

Нұрила өзі білетін жайларды айтты. Аз көргенін ұзақ сырдай баяндады. Ақлиманың бар ұққаны — сонша ерлік істеген адамның шеше сағынып жатқандығы еді.

Сол сағатта Сапарды шақырған телеграмма да жөнелді.

Енді, міне, Ақлима апай көрінген жұртқа балам келе жатыр деп, күтіп отыр. Кесілген томардай мүгедек емес, қанатып көре сілтеп ақ нық, мұзбалағы ұшып келе жатқандай күтеді. Өз ұлының аты Қасым екенін ұмытып кеткепдей, Сапар жаным келе жатыр деп күтеді.

Қарағандыға келе жатқан әрбір самолет Ақлима апайға ұшып келе жатқан Сапардай көрінеді...

МАЗМҰНЫ

Қос шалқар	7
Талпақ танау	14
Этнографиялық әңгіме	23
Автобиографиялық әңгіме	35
Боранды түнде	55
Екінші Би-аға	66
Өмір жорығы	74
Қыран жыры	83
Айгүл қойшының бір күні	94
Аспанда болған жекпе-жек	103
Жиырма төрт сағатта	119
Қасқырды атқан қайсысы	133
Тимка-Димка	136
Сілекесітердің кепжесі	140
Алда ұлы болашақ	143
Адамның анасы	150
Өлімді жеңген ана	157
Анапың анасы	165
Ашынған ана	173
Ананың арашасы	180
Ер апа	189
Ақлыма	195

М $\frac{60803-44}{404 (07)-79}$ 285-78 4700000000

© Издательство «Мектеп», 1979

ИБ № 936

Габит Мусрепов
ИЗБРАННЫЕ РАССКАЗЫ

(на казахском языке)

Составители: А. Даирова, У. Асылы, А. Бекбаев.
Редактор К. Назарова. Художественный редактор
К. Бекенов. Художник К. Абаев. Технический
редактор А. Ткаченко. Корректор К. Галеева.